

میراڻي سنڌ ٿري

ليکڪ:

پروفيسر نارائڻ داس. ر. م. سنگاڻي.

قيمت ۰-۱۲-۱

۱۹۳۶

ڇپائيندڙ:

ڊا. و. م. ل.

ميراثي سنڌي

ليکڪ:

پروفيسر نارائنداس . ر. م. مڪاڻي .

قيمت ۰-۱۲-۱

جلد ۱۲۵۰

ڇاپو پهريون

۱۹۳۶

ڇپائيندڙ:

ڪوڙو هل سنڌي ساهت هئڊل

ڪاهي رستو، حيدرآباد سنڌ.

نوٽ.

سنڌ جي جهوني تواريخ جي کوجنا غڙو ڪا ٿي آهي، جنهنڪري سنڌ جي جهوني رتھاس بابت ڪي بلڪل ٿورا ڪتاب ڇپيل آهن. جڏھين پروفيسر نارائنداس ملڪاڻي پنهنجو لکيل ڪتاب ”ميراڻي سنڌڙي“ مونکي ڏيکاريو تڏھين خيال ٿيم ته اهڙو ڪتاب ڪوڙيمل ساهت منڊل پاران ضرور ڇپڻ گهرجي. پر سنڌ ۾ ڪتابن جي ڪاپي جو مال مونکي ساريو پيو آهي، سو دل ٻي هنيم، پر ڪن سڃڻن کان ڪڇ مدد جو آسرو مليو تڏھين ڇپائڻ جو آرٽپ ڪيم.

پروفيسر ملڪاڻي هيءَ ڪتاب ڪيترن انگريزي ڪتابن جي آڌار تي تمام گهڻي محنت ڪري سهڻيءَ سنڌيءَ ۾ لکي سچ پچ سنڌي ساهت جي وڏي شيوا ڪئي آهي. سنڌ واسين کي سندس ممنون ٿيڻ گهرجي جو هن صاحب وقت به وقت عمدا ڪتاب لکي بنا ڪنهن اجوري جي ڇپائڻ لاءِ ٻي ڏنا آهن.

منڊل جي پاران گهڻي قدر شڪرگذار آهيان پروفيسر نارائنداس ملڪاڻيءَ، ۽ پڻ مستر پرماتند ميوارام جو، جنهن صاحب تڪليف وٺي سڄو ڪتاب نظر مان ڪڍيو ۽ پروف ڏنا، ۽ انهن سڃڻن جو به جن ڪتاب جي ڇپائڻ لاءِ پئسي جي ساهتا ڪئي آهي.

هري سندر روپچند،

سيڪريٽري،

حيدرآباد سنڌ،

۲۰ آگسٽ ۱۹۳۶ء.

ڪوڙو مال سنڌي ساهت منڊل.

فهرست

Seth Naoomal Hotchand's
"Memories."

سيٺ نائومل هوتچند جي
ڪتاب ٿان ورتل

مضمون صفحو

ڪراچيءَ جو بنياد ۵۲

ڏڪر ۵۵

مذهبي تعصب ۷۴

صدر بازار ۾ دڪان ۶۱

عربي سنڌي اکر ۶۵

Dr. J. Burn's "Visit to
the Court of Siud."

ڊاڪٽر جي - برنس جي
ڪتاب ٿان ورتل

ميراثي دربار ۶۷

مذهبي تعصب ۵۶

اميرن جا خيال ۸۰

اميرن جي رهڻي ۱۴

فوجي طاقت ۹۱

Lieut. R. F. Burtan—
"Sind"

ليفٽيننٽ - آر - اين - برٽس
جي سنڌ تي لکيل ڪتاب
ٿان ورتل :

مضمون صفحو

۱ سنڌ مان فائدا

۲ ڪراچي

۳ سنڌ ۾ انگريز

۷ واهن تي آبادي

۹ ڍلن جو سرشتو

۲۰ سنڌي ٻولي

۲۴ مسلمانن جي تعليم

۳۱ سنڌي تهذيب

۳۵ شراب نوشي

۳۶ گناه

۳۹ بروج

۴۴ شيدي غلام

۴۶ عامل

عشکو	مضمون	Cousin's "Antiquities of Sind"
۱۴۱	دین محمد بر دی	
۱۴۳	سند ۾ قورؤ	عشکو
۱۵۱	امیرن جو خزانو	۹۵
		مضمون
		برهمڻ آباد
Lieut. Carles		Burton's "Sind Revisited" Vol. I.
۱۵۲	میرن جون جههٽیون	۹۹
۱۵۴	سند ۾ دریاهي سفر	۱۰۷
J. F. Heddle: Asstt. Surgeon.		۱۱۹
عیدرآباد جو شهر		۱۲۰
۱۵۹ (۱۸۳۶)		Burton's "Sind Revisited" Vol. II.
دریاهي رستي واپار		۱۹۱
۱۶۴ (۱۸۳۶)		۱۹۳
Postans: "Personal Observation in Sindh."		۱۹۵
۱۶۷	سند جا شهر	۱۹۸
۱۶۸	سند جا هندو	Col. Keith Young-- "Sindh In The Forties"
۱۷۰	سند جا هنر	سند جو عدالتي سرشتو ۱۲۷
۱۷۴	دین مان پمداش	۱۳۱
۱۷۷	سالياني آمدني	هارين جي غوراڪ
۱۷۹	میراڻي دربار	"Dry leaves From Young Egypt."
۱۸۴	سند جو واپار	۱۳۸
		امیرن جي رحمدلي

مهاڳ .

سنه ۱۷۵۸ع ۾ انگرن جو سنڌ ۾ ڀر پائڻ ٿيو. پر
 ڪڇ وقت تائين اميرن ۽ سندن صلاحڪارن جي شڪن
 گمانن ڪري انگريزن جا عيوضي سنڌ ۾ پنهنجو ڀر
 کوڙي نه سگهيا. پوءِ جڏهين پنجاب ۽ افغانستان جون
 حالتون بدلتڻ لڳيون تڏهين انگريز سرڪار سنڌ جي
 حاڪمن سان دائمي ٺاهي ڳنڍڻ جي ڪوشش ڪئي.
 تنهن ڳهڻي آڏا آر اورانگهڙا پين، پر نيٺ ۱۸۳۲ ۾،
 ۽ وري ۱۸۳۴ ۾ ”به پيا صلحناما لارڊ وليمر بينٽڪ ۽
 مير مراد عليءَ جي وچ ۾ صادر ٿيا.“ تنهن وقت کان
 وٺي ڪئين عالم انگريزي آفيسر سنڌ ۾ آيا، ۽ سنڌ کي
 نئون ۽ آسن ڀريو ملڪ سمجهي سندس موجوده حالتن
 مان پاڻ کي واقف ڪيائون. جيڪي ملاقي ٿي آيا تنهن
 ليفٽننٽ برٽن، ڊاڪٽر برنس، مسٽر پوسٽنس، ڪرنل
 ڪيٽ، ۽ ڊاڪٽر هيڊل مشهور آهن، ۽ انهن صاحبن
 جيڪي ڏٺو ٻڌو تنهنجو دلچسپ بيان لکيو. سندن
 بيان اڪثر ڪري ميراڻي راج بابت هو، ۽ هيءُ
 ”ميراڻي سنڌڙي“ انهنجي لکيل ڪتابن مان چوند
 گلدستو ڪري ڄاڻو. انجي خوشبوءِ توڙي بدبوءِ انهن

انگريزي سٽلائين جي شوق ۽ وهڻ موافق آهي. ارمان سان چوڻو ٿو پوي ته انهيءَ ميراڻي راج بابت - ۽ اهو راج ڪالھوڻو راج ڪٿي ڇڏجي - سيٽ ٽائون مل کان سواءِ ٻئي ڪنهن به ڏيسي ماڻهو ۽ روشني نه وڌي آهي. گهڻو ڪري ليڪن جا رايو پاڻ ملن جهڙن ٿا، تنهن مان خطري ٿي ٿئي ته حالتون گهڻي قدر اهڙيون ئي هيون. ڪي ڪي اُهو اهڙا چٽا ۽ ڇهرا آهن جو ڄڻ مورٽون اکين اڳيان پيئون ٿيون. هيٺ انهن ليڪن جي لفظن ۾ ”ميراڻي سنڌڙيءَ“ جو نهايت مختصر بيان ڏنو ويو آهي.

ميراڻي راج ۾ ڪيتريءَ جي حالت ڇڏي نه هئي، ۽ ”زمين جي غير آباديءَ جو هڪ وڏو سبب ڪاٺيا ڪٽڻ جو غلط سرشتو هو.“ ”هن سرشتي ڪري درحقيقت آبادگار ڪي ٽن درجن جا عملدار ڦريندا هئا.“ امير، ڪاردار ۽ اُمين. ”مطلب ته ويچارو آبادگار ڏيلا ڀريندي، ڇيڙ ۽ بيگڙ ڪندي به مڙوريءَ جو ڦل نه ماڻيندو هو.“ ڏيلا ٻن قسمن جون هيون: عام ۽ خاص. اهي وري ڪئين جنسن تي هيون. ”ائين ڇڏي سگهيو ته اسانجي ملڪ کانسواءِ سنڌ جهڙو عام ڏيلا جو سرشتو ٿورن هنڌ هوندو، پر انهيءَ سرشتي ۾ هڪ وڏو نقص اهو هو جو ڏيلا جو ٻوڙ انهن تي رکيل هو جنکي ڏيلا کان معافي ڏيڻ ملڪ جي بهبوديءَ لاءِ هو، ۽ انهن تي ڳرو هو جنهن تي عث ڇو ٿي ته هڪو هٿ ڳهرجي. تنهن کان سواءِ

حاکم اهڙا لويي ۽ قورۇ جو انصاف ڇڏي جيترو وڻندو هون اوترو چڪيندا هئا...“ (۱۷۶) تڪليفن ڪري سنڌ جي واپارين درياھ ڇڏي خشڪيءَ جا رستا وڃي ورتا. ”مال جي روانگيءَ تي سنڌ اندر ڪن مقرر جڳهين تي ’محصول راهداري‘ پرڻو پيو ٿي، ۽ واپار تي اهو محصول ايڏي ڇٽي هو جو وڏا واپاري خاص سندن وٺي محصول معاف نه ڪرائين ها ته هوند واپار تي بند ٿي وڃي ها.“ (۱۷۵) ”خشڪيءَ رستي اميرن جون چٽيون ٿارڻ لاءِ ڪيٽزو واپار سنڌ مان ٺهي بلوچستان جا جابلو پيچرا وٺي، وات تي قورۇ قومن جا جوکا برسر ڪري اتر-اولهه جي ملڪن ۾ وڃي پهچندو هو.“ (۱۸۸) ”سڄو ملڪ غريب آهي، ۽ ملڪ جا حاکم نهايت پڪا آهن. تنهنڪري پرڳڻي جو واپار به انهيءَ موافق آهي.“ (۱۸۶) اميرن جي ڪل آمدني اٽڪل ۳۵ لک هئي، ۽ سندن گهر جو خرچ غسيس هو. پر سنڌ سرڪار ۽ ڀل بستيءَ جو سرشتو ”خود غرضيءَ، طمع ۽ ڪوتاهه انديشيءَ جي نيتيءَ تي ٻڌل هو. خزانو گڏ ڪرڻ، عيش عشرتون ماڻڻ ۽ پنهنجن سردارن ۽ سندن راڄن کي خوش ڪرڻ (جي ملڪ جا سڃاڻي والي هئا) فقط ايترو ئي اميرن کي انتظار هو...“ (۱۷۹).

ونو سنڌ جي ماڻهن جي حالت. پرڳڻي اندر خراب ۾ خراب زمينون، يعني ”واهن جي پيڙين وٽ، سنڌين

جون آهن. سبب جو بروج سردارن ۽ سندن
 خذ متگارن آباد ۽ پليون زمينون پاڻ کڻي هٿ ڪيون“
 (۱۰۸). سنڌي مسلمان اڪثري غريب مسڪين ٿا ٿين.
 رستن گسن تي ڏسبو ته ڪٿين ڪٿنب مٽيءَ مان جون
 جون جا داڻا وينا چونڊين. اسانجي راڄ هيٺ مسلمانن
 جي حالت اڳي کان بدتر آهي.“ (۱۰۸). ماڻهن جي
 ذليل حالت جو هڪ مکيه سبب هو نشو و نما. سڀ
 فرقا ۽ درجا خوب پياڪ هئا. دارون ۽ آفيم مٽئين
 درجي جا ماڻهو پيئندا هئا. ”عام ماڻهو ته پنگ پياڪ
 آهن، ۽ اهڙا علت تي ٿي پيا آهن جو انهيءَ کانسواءِ سرين ئي
 نٿي.“ (۱۱۳) ”چلم هر ڪو چڪي، ۽ هن طرف جي چلم
 ڏسڻ جهڙي آهي.“ (۱۱۲) چوري غسييس يا ڳري -
 عام جام ڏوهه هو، ۽ هٿيارن بنا چوري سر مساري
 سمجهي هئي. ”مالڪي عثن بابت هلڪا خيال اٿن،
 جو ٻين جو چوپايو مال قدر تي طور آزاد ٿا سمجهن، ۽
 جنهنڪي وڻي سر ٻين جا حق غصب ٿو ڪري.“ (۱۳۶)
 ”ڪوڙ ڳالهائڻ ته سڀني جي پيٽ ۾ پيل آهي ... قسم
 ڪي ڪوٺو وزن ٿا ڏين.“ گناهه بابت لکندي برٽن
 چوي ٿو ته ”سنڌي هر ويرو بچڙا ۽ ويل نه آهن. ڳرا
 گناهه واري ٿا ٿين، ۽ انهيءَ ڪري سزائون به سخت
 نه آهن. خونيءَ کان سڀ ڊڄن ٿا، ۽ ’خوني‘ لفظ
 نفرت جو لفظ آهي.“ (۳۶) انهن جبل جي خوني

پروچن تي اميرن جو ڪوبه ضابطو ڪونه هو. پر سندن
 رعيت صلح پسند ۽ سڪي آسودي هئي. ” (۱۳۹)
 ”سنڌي هاريءَ جو رواجي کاڌو جوئر هو. منجهند جو
 جوئر جو روڻلو تنهن سان بصر ٻنڌ ۽ گه ذرو خاصي
 خوراڪ سمجهيو هو. پر سانجهيءَ جو ڪڏهين چانور دال
 کائيندا هئا. جنڪان پڇي سگهي سي مڇي کائين، ۽
 غريب عالم کير بدران مکڻ وڪڻي ڇاڇ ٿي پيئندو هو.
 تهذيب جي تراڪت وٺي ته سنڌي هندوستان ۽ اڳيان
 بيهي نه سگهندو. ” سنڌ جا امير ۽ سفيد پوش ته ايراني
 دربار جو نقل ڪندا هئا، جو نه سهڻو نه شانائتو نظر ايندو
 هو. هيٺئين درجي جا سنڌي وٺا ته کين اُٿڻ وهڻ ۽
 ڳالهائڻ بولھائڻ ۾ گنوار ٿي سمجهيو. ڪهڙو به مسڪين
 مسلمان ڪوئيءَ ۾ پيئو ته پٽ تي ويهي وڃي ٻوڪ
 ڇڏيندو. ” مٿئين درجي جي سنڌين جي روش
 ڌارين سان فضيلت جي نه آهي. پر جي ست جو مت
 ملين ته ڪهري پوڻ جي مهال نه ٿيندين. ” دنيا جي
 هن ٽڪر ۾ وطن لاءِ عجب اُڻ لپ وٽ آهي. ” جي
 اسين سنڌ ڏي رخ ڪڍي رڪون ته عام خلق ڏي نظر
 ڪندي، سنڌ جهڙي سولي فتح يي خيال ۾ اچي نٿي
 سگهي. ” اميون جو لشڪر هرهندان جڏهن ٿڌن گڏ
 ڪيل، گؤنان گون، چترنگو، بي ڍنگو، زردوست
 مڇو وڃي آهي. ”

سند جي هندن بابت پوئن لکي ٿو ته ”تيز فهميءَ
 ۽ عئل جي بازيءَ ۾ سندن مت ڪونه ٿو ڏٺو. هندوءَ
 کي حساب ڪتاب لاءِ ڪا خاص ڪوپري آهي... جتي
 طرفداري ڪانهي اُتي جلد هندو مسلمان مٿان چڙهي
 کين زبردست ڪن ٿا.“ ”ننڍا امير انهن ’ڪافرن‘
 جي مدد ڪانسواءِ پنهنجو خسيس ملڪ سنڀالي ڪين
 سگهيا. تنهنڪري آميرن جي ايامڪاريءَ ۾ به هندوءَ
 مسلمان متفرق درجن ۾ ورهايل هئا: هڪڙا لهڻيدار ۽
 ٻيا قرضدار. (۱۰۳) ”هي ملڪ جيڪڏهن واپار ۾ وڌيو
 ، هندن جي ڪري ئي وڌندو ويجهندو... انهيءَ لاءِ
 جيڪا قابليت گهرجي سا منجهن موجود آهي، ۽ اها
 ڏيکارڻ لاءِ فقط اسانجي حفاظت جي ضرورت آهي.“
 (۱۷۰) شڪارپوري هندن ديس ڇڏي پرديس ۾
 صرافيءَ جون ڪوٺيون وڃي ڪوٺيون. پنجاه سالن اندر
 وچ ايشيا جي ڳچ ڀاڱي ۾ زور وٺي ويو. سندس درسي
 هنديون ڏوراهن ڏيسارن ۾ ٿي هليون. ”هاڻي غور
 ڪر ته جن پٽن ۾ هڪ سوني سڪي لاءِ ماڻهو جان ٿا
 مارين اُتي ڪاڳر جا ٻه چار رهڙيل پرڙا ڪهڙا نه ڪارائتا
 ٿيندا.“ (۱۹۴)

پر مٿن گهڻيءَ مصيبتون نازل هيون. ”سنڌي
 سرڪار يا سنڌي رعيت ۾ ڪي جزوي خوبيون آهن،
 پر ديني آزادگي غور ڪا آهي. دين اسلام ڦهلائڻ ۾

جهڙو زور زبر آهي اهڙو بڻي ڪنهن ڪم ۾ ناھي.“ (۵۷). بت پرستيءَ کي پاڙون پٽڻ لاءِ مسلمانن کي هر طرح چيڙيو ۽ آڀاريو ٿو وڃي. انهيءَ مذهبي تعصب ڪري ساڻن جيڪا ’وحشي هلت‘ ٿيندي هئي سا برٽن، پوسٽنس ۽ سيٽ نائونمل جي احوال مان معلوم ٿيندي. انهيءَ جو اثر سندن رھت رھڻيءَ تي نهايت دڪدائڪ ٿيو. ”سنڌي هندو نهايت گندا ۽ هلت ۾ پيچاز. يهودين وانگر آزايل ۽ ڌڪاريل. پھرويسُ هندوستان ۾ نيابت پائين جهڙو، مگر سڀ مسڪينيءَ جو بيڪه پائي ملڪيت پيا لڪائيندا... جئن هندوستان جا هندو ٻاهران آبرودار ۽ فضيلت وارا ٿيڻ سنڌ جا هندو نه آهن. ڀلا هت ملڪ جي ريت تي هلڻ ٿڌهين مس رهي سگهن. رواج مسلمانن، لباس مسلمانن، گنديون عادتون، ميروبت.“ مطلب ته سنڌ ۾ هندوءَ جي پوري پيمت يورپ ۾ يهودين سان ئي ڪري سگهجي ٿي. سنڌين خصلتون به آهي ۽ خاميون به آهي.

باقي سنڌ ۾ رهيا سنڌ جا امير ۽ سندن رهڻيءَ جون ئي ڪي تصويرون هڪ خيال سان وٺندڙ چئي سگهجن ٿيون. ”مسلمان حاڪم جهڙا ڪامي ۽ عياش اڪثري ٿين ٿا تهڙا سنڌ جا حاڪم نه آهن... خاطري آهي ته امير ڪا به نشيدار شيءِ ڪين ورتائيندا آهن. درٻار ۾ حق جو نشان به ڪونهي ۽ ساري ڪٽنب

۾ ڪو آفيم ڪي ويجهو به ڪونه وڃي...“ (۸۵) پر آرمان جو انهيءَ پرهيز جو دعيت تي اثر ظاهر نه هو. ”اميرون جون ڪئين خاميون ٻڌين، پر منجهن ڪا اهڙي خرابي ڪانه ٿين ڇا اڪثري اشراف انگريز ۾ نٿي ڏسجي.“ (۱۳۸). انصاف ڪرڻ ۾ ڪا اوڻائي هين ته اها رحم ۽ حليمائي هئي. خون وهائڻ کان بلڪل پاسو ڪندا هئا. (۱۳۹). خون ۽ قريون به فقط سرحد تي شڪارپور جي پيلن ۾، جيتي ڪالپر، ٻردي ٿيڙو قهر ڪندا هئا. جبل جي غوني ٻروچن تي امير جو ڪوبه ضابطو ڪونه هو... وڻن وچڻ سولو ۽ سگر هو. ڪير به ڪهڙو به ذليل هندو وڻن وڃي حال ٻڌائي سگهيو ٿي. برابر هندو سپن کان وڌيڪ ناراض هئا، ڇو جو مٿن سڀني کان گهٽ مهر جي نظر هئي... (۱۳۹) درباري ڳالهين ۾، مثلاً شاهي پناه وٺندڙن سان اميرن جي فراخ دلي ۽ تحسين جوڳي هلڪ هئي... انگريزن سان سندن هلڪ ڪپت بنا، فيض پري ۽ دوستاني هئي. جن ٻاڪٽرن سندن زالن يا ٻارن جا علاج ڪيا تنکي سوکڙين سوغائن سان ڏئي ڇڏيائون... (۱۴۰) ”ڪنهن به امير جي سالياني آمدني سيڪنڊ ڪلاس انگريزي امير کان مٿي نه هئي، ۽ سڄي آمدني اسانجي ڊيوڪ آف ڪئمبرلنڊ ۽ لارڊ ويسٽمنسٽر جيتري مس هئي. انهيءَ رقم مان هزارين مڙوب پاليندا هئا، پنهنجو راجائي ناف رکندا ۽ پبلڪ ورڪس تي خرچ

ڪندا هئا.“ (۱۵۲) خرچ ۾ ٻن پڪا ته به کين به شوق هئا. ”سند جي درٻار ۾ ڌارئي ماڻهوءَ جو ڌيان جيترو اميرن جي قيمتي جواهرات ۽ زره خاني ڏي ڇڪيو اوترو ٻئي پاسي نه ڇڪيو... ايشيا جي سڀني پاسن کان جوهرِي سند جي بزار تيز هئڻ ڪري هرڪجي اميرن جي دار الحڪومت جي ملاقات ڪندا آهن.“ (۸۶) سندن سلخاني ۾ گهڻو ڪري ايشيا جي هر ڪنهن نامور بادشاهه جون تلواريون موجود هيون. ٻيو شوق هون شڪار جو. سڄو سال ڪوت اندر دٻيا بند ٿيا وينا هوندا هئا، پر سال ۾ هڪ ٻه ڀيرو نڪرندا ته شڪار لاءِ. شڪار گاهن لاءِ ڳوٺ ڪٿائي ڇڏيندا هئا، ۽ شڪار لاءِ وڏا ڊنبل وٺي بنا چتاءِ جي جيڏانهن اچين اوڏانهن نڪري پوندا هئا.“ (۸۹) ”ڪا به ڳالهه بولهم ساڻن ڪبي ته ورور ڏيئي وري شڪار جي شوق تي اچي پهچندا هئا.“ سندن خيال ۽ ويچار اُڻ پڙهيل وڏن ٻارن جا هئا. پر انهيءَ ۾ پاڻ پنهنجي رعيت جي لياقت موجب ئي هئا. مگر سندن رهڻي انهيءَ رعيت ۾ خالص ڪري بروج رعيت کان گهڻي وڌيڪ فضيلت ۽ پرهيز واري هئي. زناهڪاريءَ بابت ملڪ جي حالت ڪهڙي به ڪٿي هئي پر سندن بابت ڪوبه اشارو ڪونهي. سندن عيش سڪين آسودن انسانن جو هوءَ سندن درباري دٻدٻو به تن ڏينهن جي پهچ وارن جا گيردارن جوئي هو. سندن

سرڪاري سرشتو اڃا نئون هو، سندن سرحد تي شوخ
 قومن جو چير هو، ۽ سندن فوج اندر شوخ ۽ جهنگلي
 پوچن جي پرڻي هئي. انهيڪري اميرن جو راج ظالم
 نه هوندي به ظلم کي روڪي نٿي سگهيو. ايتري ۾ انگريز
 حڪومت سندن در تي اچي نڪاء ڪيو.

مٿيون سنڌ جو احوال ڪهڙو به کڻي دلچسپ هجي،
 ۽ پڙهڻ صاحب جا ڪتاب ناول جهڙائي وندرائيندڙ آهن؛
 پر ڪنهن به نڪته نظر سان وٺندڙ نه آهي. اهڙي ميراڻي
 سنڌڙيءَ ۾ شايد ڪو جزوي سنڌي وري رهڻ چاهيندو،
 ۽ اهو احوال انهيءَ ڌر جو ڏنل آهي جا اڃا طرفداري
 ڪرڻ نه سگهي هئي. انهن انگريزي عالمن لاءِ هندو توڙي
 مسلمان ٻئي جاهل ۽ جهنگلي قومن هيون. هڪ لاءِ
 شايد نفرت وڌيڪ هين، ٻيءَ لاءِ شايد ڌڪار وڌيڪ
 هون. ڪنهن به قوم کي ڪنهن به نظر سان پاڻ جهڙو،
 پاڻ سر ڀر ڪين ٿي لکيائون. تنهنڪري سڀني ڪتابن
 جو نقص اهو آهي جو ڪتاب نويسن جڏهن لکيو ٿي
 تڏهين سنڌ جي سنڌين تي کليو ويٺي. کين سمجهڻ
 جي، سندن خاصيتون ڳولڻ جي، سندن سڀيتا جو اڀياس
 ڪرڻ جي ڪوشش ئي ڪانه ڪيائون. جيڪي ڏنائون
 يا کڻي ٻڌائون سو وٺي لکيائون. تنهن تي غور ڪونه ويهي
 ڪيائون. ٻين پرڳڻن ۾ ٻين انگريزي سئلائين رعبت
 جي سماجڪ، ساروجنڪ ۽ ڌارمڪ مسئلن تي به ڳوڙها

ويچار ڪيا. پر هت سنڌ ۾ فقط سياسي، فوجي ۽ قدرتي
اُرتڪ حالتن تي لکيو اٿن.

پر انهن حالتن بابت گهڻي قدر بي رڳو بيان ڏنو اٿن.
ڪٿي ڪٿي وڌاءُ به آهي، ۽ ضرور ائين ٿيندو جو
برٽن ۽ پوسٽنس جهڙا ليڪ نه سپاويڪ ڪلاڪار ليڪ
هئا. مگر ائين به ڏسبو ته ڪي حالتون جن بابت بيان
ڪيو اٿن سي اڃا ڳوٺن ۾ هڪ سؤ سالن جي انگريزي
راج کانپوءِ به موجود ئي آهن. هارين جي اُرتڪ حالت
يا سنڌي هندن جي ڳوٺاڻي حالت ۾ ڪو گهڻو ڦيرو
ڪونه پيو آهي. سرڪاري سرشتي جي سختي ۽ افسرن
جي ڀڙا جي وڌي نه آهي ته گهڻي به ڪانهي. بلڪ
ڪن ڳالهين ۾ انگريزي راج به قدم پوئتي پيو آهي.
سنڌ جا هنر ذري گهٽ ڇٽ ٿي ويا آهن. درياھي
واپار ڏينهن ڏينهن مندو آهي، ۽ درياھي بندر لڳي
اڳيان نشان وڃي رهيا آهن. شهرن ۾ شراب نوشي ۽
سنڌ ڇا، پر هند ۾ ناماچار لهڻو. چوري ۽ خاص ڪري
مال جي چوريءَ لاءِ ته سنڌ هاڪاري هئي ۽ آهي.
ڏيڻ جو سرشتو ڦريل آهي پر ڪير چونڊو ته ڏيڻ
هڪڙيون آهن؟ انصاف جو سرشتو به بدليل آهي پر
ڪير چونڊو ته غريبن لاءِ انصاف گهٽ ۾ گهٽ ميراڻو
آهي؟ هارين جي خوراڪ ۽ پهريوس ۽ آجهي ۾ به شايد
ڪو ترميم فرق ٿيو هجي. اهو جوئر جو روڻو، ميري

شلوار ۽ ڪُن جو چنو. پر شڪر آهي جو انگريزي راج بابت اڃا ڪنهن معتبر انگريز ڪونه لکيو آهي. جي ڪٿي لکندو ته سمجهجي ٿو ته ڇا لکندو، ۽ پڙهندڙ تي ڪهڙو اثر ٿيندو. ميراثي ۽ سنڌي ۽ بابت حاڪم انگريزن نه پر عالم سڻائي انگريزن پنهنجا رايو ڏنا آهن. تنهن ڪري اهي رايو اسان کي ڪهڙا به ڪوڙا لڳن. پر عاملن کي يا سنڌي هندن کي ڏاڍا منا ڪونه لڳندا. پر اهي رايو اسين به بي بنياد يا بي رايو نٿا ليکي سگهون.

هي ڪتاب مون ۱۹۳۰ ۾ ڪراچي جيل ۾ لکيو هو. سنڌ تي ڪتابن پڙهڻ جي ڏاڍي دل هيم، پر ملڻ مشڪل. نيٺ مسٽر جمشيد مهتا، ڀائي پر ٿاپ ڏيلداس ۽ مسٽر ريوچند ٿڌاڻي وڪيل وٽان ڪيترا ڪتاب ملين، تنهن لاءِ آءٌ تنهن صاعين جو شڪرگذار آهيان. مسٽر پرماتند ميوارام هن ڪتاب جا ڪي ٽڪرا ’جوت‘ ۾ اڳيئي ڇپائي ڇڏيا، ۽ باقي ٻيا پنهنجي نظر ٿانيءَ مان ڪڍيا. ’جوت‘ جي پڙهندڙن کي ته ڪيترا سندس لفظ ۽ اصطلاح هڪدم سمجهي ايندا. آءٌ ئي ڇڻي سگهندس ته هن جي قلم مون واري مضمون کي ڇا مان ڇا ڪري ڇڏيو آهي، تنهن لاءِ مون کي ۽ پڙهندڙن، ٻنهي کي مبارڪون هن کي ڏيڻيون پونديون. ڪتاب جو نالو به مون کي هريو ٻڌي پر سمجهيو نٿي. نيٺ پرنسپال ٿڌاڻي ڪتاب جي چئي وڃي نالو ڏنو. هي ننڍڙو ڪتاب

آءِ سنڌ جي پڙهندڙن اڳيان پيش ٿو ڪريان. اڪثري اسان سنڌين کي سنڌ، اڳين ۽ توڙي هاڻوڪي ۽ بابت گهٽ واقفيت رهي ٿي. ههڙو ڪتاب سنڌ جي ساهتيءَ ۾ گهڻو اڳ ڇپجي پڌرو ٿيڻ کپندو هو. مون به سڄا سارا پنج سال سانڍي پوءِ وجهه وٺي ۱۹۳۶ ۾ پڌرو ڪرڻ لاءِ ڏنو آهي، تنهن لاءِ ڇپائيندڙن ۽ سنڌي ساهتيءَ جي ڪوڏين ڪيرون لهڻيون. ڀلا سنڌي ڪتاب ۽ پلنامو نه هجي، سا به ڪا ٿيڻي؟ شايد سنڌي ڪتابن جو اهو مرڪز آهي.

ٺارائنداس رتنمئل ملڪاڻي،

هر يجن شيوڪ سنگھ، دهلي.

پلنامو

صفحو	ست	پل	صحيح
۲۳	پوئين	شور	شعر
۲۴	۲۰	ويدو	ويندو
۴۰	۱	الودي	الودو
۶۴	پوئين	سندس	سندن
۷۱	۱۳	دوازي	دروازي
۷۴	۳	م	-
۷۸	۱۸	خوھيش	خوېش
۹۴	۲۲	جھگين	جگھين
۱۰۲	۱۱	حجب	حجت
۱۰۶	۵	اعمالن	اعمالن
۱۰۷	۵	تورا	-
۱۱۴	۳	پياڪ	پياڪ
۱۲۶	۱۴	چٽڻ	چٽڻ
۱۵۴	۱۶	اٿن	اٿس
۱۶۵	۱۳	م	ء
۱۶۶	۷	جن	ڪن
۱۶۸	۲۰	آهي	آهن
۱۹۱	۱۸	چوڪرا	چوڪرو

میر فتح علی خان

میر علیمراد خان

میر نصیر خان

میر دستم خان

سیف نائون مل

میر علی نواز خان

ميراثي سنڌ ڙي

(۱) سنڌ مان فائدا

سنڌ جي هاڻوڪي حالت ڏسي سمجهان ٿو ته منجهانئس هي فائدا آهن: هڪ ته هن ملڪ کي گهڻو ٺاهي سگهجي ٿو. فوجي ۽ واپاري مدنظر کان ڪمائڻو ٿيندو. جهوني عمارتن، عاليشان اڳين ڪهاڻين ۽ تواريخ نويسن توڙي مسافرن جي احوالن مان ملڪ جو ڪنهن زماني اعليٰ اوج معلوم ٿئي ٿو، ۽ سمجهجي ٿو ته سنڌ هن پٽيءَ حالت ۾ نه هئي. سنڌ جي زواليت جا ٻه سبب سڃهن ٿا: هڪ گهرو قوت، ٻيو ٻاهريون ڪاهون. ڪاهن ڪري ڏڪر، مرض ۽ پياڇ ماڻهن جي وس ۽ گهڻي گهٽائي ٻڌي. پر هن ملڪ کي وري ڇا ڪري زور وٺائڻ اسانجي هٿ وس آهي. گذريل ٽن سالن جو آزمودو به ڏيکاري ٿو ته سنڌ اسانجي فوج ۽ فوجي سامان رکڻ لاءِ عمدو مزيجز آهي. هتان اتر ۽ اتر-اڀرندي جي سرحدي ملڪن تي بجلي (flank) عملا ڪري سگهجن ٿا. سنڌ فتح ڪرڻ کانپوءِ اسان کي ڪل پيئي آهي ته اميرن وٽان مدد ملين ها ته پنجاب جا سکر، اتر الهندي جا پٺاڻ ۽ الهندي جون شوخ مذهبي

قؤمون اسان تي ڪهڙيون نه غضيبيءَ دردناڪ جلهيون ڪري سگهن ها.

بئي پاسي واپار جي نڪته نظر سان به سنڌ ملڪ ڪارگر ٿيندو. هن وقت مڪران توڙي ڏکڻ ايران جي بندرن جو واپار گهٽ آهي، پر هن طرف قافلن جي آمدرفت خوب جاري آهي. مثلاً سون، مياڻي، گؤادر، بکر، بندر عباس، وغيره ڪنهن زماني نهايت سکيا آسودا هئا. پر اڄ واپار جي اهڙي موري آهي جو ڪنهن به وقت خريد ڪرڻ يا صلحنامو ڪري مٿن داخل ڄمائن ڪو مشڪل ڪم نه آهي، ۽ جي هن طرف اسين امن آسانيءَ جو انتظام رکنداسين ته وچ ايشيا ۽ آس پاس جو واپار به مرضيءَ موجب قبض ڪري، سنڌو بمبئي سان ڳنڍي سگهنداسين. اها منهنجي اميد هروڀرو فضول نه آهي.

(۲) ڪراچي

اڳ ڪراچي مڪران جي حد اندر هئي. پوءِ ته ٽالپرن قلات جي خان کان اها ڪسي ورتي. هن وقت آستاني حڪومت جو صدر مڪان ڪراچي آهي. ڪراچيءَ جو نالو هن ڪري ٿيو آهي. هڪ نه سنيءَ سهنجي هند آهي، ۽ ٻيو ته آب هوا ٿڌيريءَ صحت بخش اٿس، جنهنڪري سنڌ جو صحت گاهه ليکجي ٿي؛ ٽيون ته ڪراچي بندر جو ايران، عربستان ۽ الهندي هندوستان سان واپار جو هلاءُ تيز آهي. مگر شهر اندر هڪ زبُون

ٿيل ڪوٽ جون ديوارون آهن، ۽ انهيءَ جي آس پاس، ڪڪاين پنگين ۽ ڳاھت ٿيل ڪڇين جڳهن کانسواءِ ٻيو ڪي به ڪينهي. اتر ۽ آلهندي پاسي منو پاڻي موجود هئڻ ڪري ڪڇ باغات آهي. باقي آس پاس ڪلر ۽ پونو لڳو پيو آهي. شهر اڄ ڪلهه وڌندڙ ۽ ٺاهوڪو ٿي پيو آهي. اٽڪل چوويهن هزارن جي آبادي ٿيندي. وڏي فوجي ڇانوڻيءَ ڪري وسرءُ ۽ واپار بڻي زور آهن.

(۳) سنڌ ۾ انگريز

سنه ۱۷۵۸ ۾ جڏهن ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ ميان غلام شاهه ڪلهوڙي کان نگر ٺٽي ۾ ڪوٺي ڪڍڻ ۽ ايجنٽ موڪلڻ جي اجازت ورتي تڏهن انگريزن جو سنڌ سان پهريون لاڳاپو ٿيو. ٻنهي ڌرين جو پاڻم دوستانو رستوءَ واپاري تعلق سن ۱۷۷۵ تائين هلندو آيو تانجو ظلمي مير سر فراز اهو ناتو اوچتو بي حيا ٿي ٽوڙي ڇڏيو. ارڙهينءَ صديءَ جي پڇاڙيءَ ۾ مڪاني ۽ انگريزي سرڪار اهو دوستانو ناتو ٻيهر ڳنڍڻ جو ارادو ڪيو. ٻاهر وٺڻ واپاري مراد سان، پر سچ پچ مشهور راج ۽ ڪابل جي امير کي رد ڏيڻ لاءِ. وقت جي امير فتح علي خان غوش ٿي ڪمپنيءَ جي آڇ قبولي. ٺٽي واري ڪوٺي وري جاري ٿي، ۽ انگريزي ايجنٽ مسٽر ڪروءَ کي عزت آبرو ملي، پر ملڪ جي واپارين حرڪت بازي هلائي، ۽ حاڪمن جو به رخ ٽريل ڏسي ايجنٽ کي وري سنڌ ڇڏڻي پيئي. تنهن وقت اختياريءَ وارن غم کائي

هنن جهنگلين کي کين ڪڇيو، نڪي کي سنڌ اندر تڏهن ڪو فائدو ئي نظر آين. حڪومتن جي وچم صلح سانت قائم رهيو.

سن ۱۸۰۹ م هند سرڪار کي ٽيپولين جي ڪاه جو غطرو نظر آيو، تنهنڪي منهن ڏيڻ لاءِ ايران، ڪابل ۽ سنڌ جي حاڪمن ڏي ايلچي موڪليا ويا.

ٽالپرن جي آڪڙ ڏسي انگريز ڪڪ ٿي پيا، ۽ بيزار ٿي صلاحون ڪندي، نيٺ ڪمپنيءَ پاران مسٽر هئمنڪي سمٽ ۽ ٽالپرن جي وچم صلحنامو صحيح ٿيو. مکيه شرط هي هئا:— ڌارين جي وچم دائمي دوستي، ڌارين ۽ خاص ڪري فرينچن ۽ آمريڪن تي بندش، ۽ هڪ ٻئي ڏي ايلچي موڪلڻ.

دوستيءَ سمورا سال جڙا ڪيو. پر ۱۸۲۵ م اميرن اسانجي دوست ڪڇ جي راو ٿي عثو ناخو جلهي ڪئي ۽ اسانجي عد اندر ڪوسا ۽ ٻيا قورڻ ڪاهي پيا. سوڌ کي وهارڻ لاءِ اسانجي پنجن جهن هزارن جي ننڍڙي فوج سرحد تائين ترٽ آندي ويئي. اميرن به اُمالڪ جنگ جو سبب کڻي دور ڪيو.

سن ۱۸۳۰ م ليفٽننٽ برنس جو درياھ رستي رنجيت سنگه جي درٻار ڏي سفر شروع ٿيو. رپورت لکندي ڏيکار يائين ته درياھ ۽ درياھ لڳ، يا پراڻ ملڪن سان نائي ٻڌڻ ڪري ڪهڙا فائدا ٿيندا. اُها پڙهي هند سرڪار واهه وڌا ته سنڌ درٻار سان ٽئين سر ناتو ڳنڍي جي.

سنه ۱۸۳۲ء وري سنه ۱۸۳۴م ۾ ٻيا صلحناما لارڊ ولیم بینٽڪ ۽ مير مراد عليءَ جي وچ ۾ صادر ٿيا. نيٺ هند سرڪار جي آس پني. سنڌ مان لنگهه ۽ درياه تي واپار، ٻئي منظور ٿيا. حيدرآباد درٻار جا هي شرط هئا:۔ درياه تي هٿيار بند جهاز ڪڏهن به نه هلندا ۽ ڪوبه انگريز سنڌ ۾ گهر ڪري نه وهندو ۽ ڪوبه ديسي واپاري ڪڇ ۾ ريزيڊنٽ جي پروا ئي بنا سنڌ ۾ پير نه پائيندو. پوءِ واپار تي محصول جا نرخ مقرر ڪيا ويا. پر ڳرن محصولن ۽ رستي جي خوفن غطن ڪري واپار زور ڀري نه سگهيو. ولایت ۾ ”انڊس اسٽيم نيوپگيشن ڪمپني“ پراڻي ۽ ڄاڻن درياه جي پوري ماپ ورتي، پر واپار اُسرڻ لڳو ڪين.

جون ۱۸۳۸م شاه شجاع، رنجيت سنگهه ۽ انگريز سرڪار جي وچ ۾ طرفو صلحنامو منظور ٿيو ۽ پٺاڻ حاڪم کي وري تخت نشين ڪرڻ جو ارادو ڪيو ويو. تنهن لاءِ سرءُ جي منڊ ۾ هڪ وڏي انگريزي فوج بنگال مان اُڀر سنڌ لنگهي بولان دري ڏي، ۽ ٻي فوج بمبئي مان سر جان ڪين جي هٿ هيٺ درياه جي چوڙ وٽ لهڻ لاءِ نڪتيون. ٻئي فوجون الهندي ڪپ تي پاڻم ملڻيون هيون. اهو قدم سنڌ جي حاڪمن پاڻ لاءِ خطرناڪ سمجهيو. سنه ۱۸۳۸م رنجيت سنگهه جو انڊيشو ڪري سنڌ جي ميرن انگريزن معرفت ساڻس ٺاهه ڪيو ۽ انهيءَ خدمت جي بدلي ۾ حيدرآباد ۾ انگريزي

ايلچي رهائڻ قبوليو. هوڏانهن لارڊ آڪلنڊ وائسراءِ جي
 حڪم پٽاندر ڪرنل پائنجر ميرن کي ڄاڻايو ته درياھ تي،
 صلحنامي جي خلاف، فوجي اسباب جي آمدرفت
 هلندي. تنهن تي ڊيسي راج وارن مغربي بيچماڙيءَ جو
 رستو ورتو. جيڪي انجام ڏنا هئا تن سڀ پاڙڻ جي نه
 پئي ڪيائون. نيٺ پوليتيڪل آفيسرن جي گهڻيءَ
 سرچوشيءَ کانپوءِ فوجي سامان ڪڍائڻ لاءِ جوڳو بندوبست
 ڪيو ويو. ڏاڍين مشڪلاتن سان اها فوج نئي تائين
 پهتي. اتي سنڌ جي سردارن جي خصوصيت جا آرڪان
 اهڙا پئي اُبتا نظر آيا جو سلامتيءَ لاءِ بمبئيءَ مان هڪ
 ’رزرڊ فوج‘ گهرائي پئي. اها فوج درياھ رستي چڙهي
 حيدرآباد ۾ بنگالي فوج جي دستي سان شامل ٿي.
 حيدرآباد ۾ پهچڻ کان اڳ سر جان ڪين اميرن ڏي هڪ
 شڪايت نامو موڪليو، ۽ سنڌ ۾ پنج هزار انگريزي فوج
 رکڻ لاءِ هڪ لک روپين جا سالياني طلب ڪئي.
 سر جان ڪين جي وڃڻ کانپوءِ ڪرنل پائنجر، لارڊ
 آڪلنڊ جي صحيح سان وري ٻيو صلحنامو پيش ڪيو.
 انهيءَ عهدنامي ۾ هي شرط هون ته شاهه شجاع جي
 رهيل خرچ جو ڪڇ حصو پيچائڻ بعد سنڌ کي ڪلي
 آزادي بخشي ويندي. اهو صلحنامو به ميرن کي قبوليو،
 ۽ پڻ گورنر جنرل وٽ پنهنجيون دانهون پيش ڪرڻ لاءِ
 هڪ ايلچي سملي ۾ روانو ڪيائون، ۽ ڪن مهينن جي
 لڪيڙهه کانپوءِ لاچار ڪاغذ تي صحيح وڌائون.

جڏهن انگريزن جي افغانستان ۾ سوڀ ٿي ۽ ڪرنل پائيجر کانپوءِ ميجر آئوٽرم ڏاڍو پاڻ پتوڙيو تڏهن ميرن ۽ سندن شوخ پوڄ سردارن کڻي غم کاڌو ۽ انهي ناهق جهڙي ۽ حق غصب ڪندڙ عهدنامي جي پيروي ڪئي.

(۴) واهن تي آبادي

سنڌ جي سڌاري ۽ ترقيءَ لاءِ اسان کي خاص ڪري واهن ڏي ڌيان ڏيڻ گهرجي. ڏيسي راڄن هيٺ زمين جي غير آباديءَ جو هڪ وڏو سبب کائين کڻڻ جو غلط سرشتو هو. کائيون اڪثري هن ريت ڪڇنديون هيون:- هر هڪ امير کي پنهنجو ضلع هو. جهڙن تهڙن نقشن ۾ واه ڪڙيا ڏيکاريل هوندا هئا. باقي ملڪ جو صورت حال نظر گهمائي صحيح ڪندا هئا. کائين جو وقت آيو ته ضلع جا ڪاردار غرچ جو تخمينو ڪري لکي موڪليندا هئا. تجربي مان ٿلهي ليکي پيمائش ڪري کائيءَ جو طوڻ، شڪر ۽ ڪٽمي ماپ بالمطبي طور ڄاڻائيندا هئا. حساب ضلع جي روپين ۾ ۽ ماپ گزن ۾. گز جي ڊيگهه پرڳڻن ۾ ڦرندڙ گهرندڙ هئي. روپي ۾ ڪيترا گز کائي ڪڇندي سولت تي، ڪپ جي اڀائيءَ تي، ڍوئيءَ تي ۽ ٻين سببن تي منحصر هو. پيمائشي اوزارن بنا سروي نه پوري نه ٿي سگهندي هئي؛ ماپ لاءِ هڪ رسي ۽ زمين جي ڍار لاه لاه لهن لاءِ نظر ئي بس سمجهي هئي. غرچ جو تخمينو امير کي پهتو ۽ هو ڪم ڪندو. کائي ڪٽندڙ کي ڪڇ چنيس، ڪڇ روڪ ڪم موجب نه

روز موجب ملندو هو. واه کوٽڻ وقت ٿي ٿي تي پيت م تڪيون ڇڏيندا هئا، چنمان لنبائي، اُڀائي ماڻي ويندي هئي. آخر آمين وڃي تپاس ڪري امير کي رپورت ڪندا هئا.

هن سرشتي ڪري در حقيقت آبادگار کي ٽن درجن جا عملدار ڦريندا هئا: (۱) پهرئين پاڻ امير، جو چوي به کائي مٽاچري ڪرايان ۽ وصولي چڱي چوڪي ڪريان. جي غزانو خالي هوندو ته اهڙن ڪمن لاءِ اڳواٽ رقم به ڪا غير ڏيندو هو، پر فصل لٿو ناهي ته آبادگار يا عملدار کان اُهاڻي طلب ڪندو هو. (۲) ٻيون نمبر ڪاردار - هي وري چوي ته امير به ڦريان ۽ کائي ڪٽندڙ به ڦريان. انهيڪري واهن جا پيت ۽ عمق ويا سوڙها ٿيندا، تانجو چوڙها واه وڃي اڌ يا ٽين ۽ پٽيءَ تي بيٺا. مزور ڦريندي البت اهو ڏپ ڏرو هون ته مٿان ملت ڪري وڃي مون تي پڪار ڪن. غير هيس ته دانهن ٻڌندي ئي امير روپين جا به ٿي هزار چڪي وٺندڙ، جي به مزورن کي نه پر کيس ئي پليءَ پوندا. (۳) آمين - جنهنڪي ٽوڪري رشوت ڏيئي غريد ڪندي به پگهار سؤتو پؤتو ملندو هو. هيءَ وري ڪاردار سان ملت م هوندو هو جو وقت به وقت سندس من ڪوسي ڪندو رهندو هو.

مطلب ته ويچارو آبادگار ڏاڍا ٻريندي، جيتڙ ۽ بيگر ڪندي به مزوريءَ جو عيوضو نه ماڻيندو هو. جنگ جهڳڙو ٿيو (جنهنڪري زمين غير آباد پيئي هوندي هئي)،

ڪورٽ ۾ دانهين ويو، توري تعداد ڪري سندس گهرج ٿي ته ڪڇ ساهه ڀتيندو هو. پر جي پري ايندي هيس ته مرڳوئي ٿيڻ ڪري ڀڄي ويندو هو. تنهنجو چڱيو اثر ٿيندو هو جو عسد وڃون ڪو امير ڪونه پاهيندو هو ته منهنجا ماڻهو ڀڄي وڃي ٻئي جي پناهه وٺن. ڳوٺ ۽ واهڻ به اڃ آهن ته سياڻي نشان نه ڏسجن. ٻيو ته ٺهيو پر مٿان ڪڪڙن جي ٻانگ ڪري شڪار ٿي وڃي تنهنلاءِ سڄا ڳوٺ لڏائي ڪڍندا هئا. البت ڪي ڳوٺڙا اهڙا به هئا جواڃ هت ڏٺا، سياڻي هت اڏيا بيٺا آهن. هر هڪ جهڳٽي ۽ روڊ به غرچ کاڌو ته ڳوٺو ٿيو.

(۵) ڍلن جو سرشتو.

جهڙيءَ طرح ٻين اسلامي حڪومتن ۾ اهڙيءَ طرح سنڌ ۾ به امير بن اسمن هيٺ رعيت کان ڍل وصول ڪندا هئا:-

(۱) عام ڍلون، جي حڪومت جي آمدني هيون.

(۲) خاص ڍلون جي حاڪم لاءِ دستوري وصوليون

هيون. انهيءَ معيبت ۾ هر حالت ۽ هر درجي جا ماڻهو مبتلا هئا، ۽ ڍلون ٽئين حصي کان ويندي نفع جي اڌ تائين اها سرڪار اڳاڙيندي هئي جا رعيت کي اجهو ۽ امداد ڏيڻ بدران ڦر مار ڪرڻ ۽ دغا ڏيڻ لاءِ ڪم ڪشي ايندي هئي.

عام ڍلون ٽن قسمن جون هيون:- (۱) زمينداري ڍل، سر شماري، ۽ ستر.

(۱) زمينداري ڍل وري بن نمونن جي هئي:-
هڪڙي ٿڌي، ٻي جنسي، جنهن زمين تي ڦٽيون،
تماڪ، آفيم، نير، ڪمند، ميوو، وغيره (ان کانسواءِ)
پنڊاور هو تنهن تي ڍل روڪڙي ٻڌي هئي. پنڊايش
جي جنس ۽ اگهه موجب، في عريب يا ٻيگهي، ماهوار
ٻنجن روپين کان ويندي ۸۰ روپين تائين ٻڌل هئي.
ڇا ڍل جنس م وصول ٿيندي هئي، سا پتو لکائي
اجاريدارن کي ٺيڪي تي بن فصلن لاءِ ڏني ويندي
هئي؛ يا تڏهڪري ڪاردارن کي ڏني ويندي هئي؛
جي سرڪاري انباردارن کي جنس پهچائي ڏيندا هئا.
انباردار وري امير کي پهچائيندا هئا، يا هندو واپارين
کي وڪڻندا هئا، يا حڪم موجب انهن سرڪاري يا
بين نوڪرن کي بگهار طور ڏيندا هئا جنهي گهرج پوري
ڪرڻ امير ضروري سمجهندا هئا.

ڍل جو نرخ پنڊايش جي، جنس ۽ اگهه، زمين جي
خاصيت، آب هوال، آبڪلائي حاڪم جي ضرورتن ۽ ٻين
اهڙين حالتن موجب ڦرندڙ گهرندڙ هو. وقتي چوٿين
پتي، وقتي ٽين پتي، بعضي پنج دوائِي ۽ سٺا سٺا
يعني اڌ و اڌ اڳاڙي هئي. پر جيئري پنڊايش جي
حاڪم اُميد رکي ٿي سا مند مند م نظر ڏيڻ کانپوءِ مشور
ڪئي ويندي هئي. ٻيڇي ۽ لاڀاري جي وچ ۾ وقت
بوقت فرمان موجب ڪاردار پتي هڪ افسر سان گڏجي
پرڳڻو تپاسو نڪرندو هو. پوءِ رپورٽون اميرن ڏي

روانيون ٿينديون هيون، ۽ فصل لهڻ شرط ڪاردار جي
تڪميني ڪيل انداز جي گهر ڪئي ويندي هئي.

حڪم جو پئدايش ۾ حصو هيٺين ٽن نمونن ۾ اڳاڙيو
ويندو هو: ڪن هنڌن ۾ خرڇ شماري لڳندي هئي؛
ٺار پٺيان ساليانو چاليهه ڪاسا، ۽ هرلي تي چوويهه ڪاسا
ڍل بستي ٿيندي هئي. جي حڪم ۽ آبادگار اڳوات
دوم شوم انداز مقرر ڪندا هئا ته انهي کي دان بندي
چوندا هئا. پر وڃي نمونو بڻئي، يعني فصل لٽي وراست
جو هو. ڳوٺن ۾ اهران ڪرا هوندا هئا، جتي سر زمين تي
وڃي سرڪاري ملازم سرڪاري حصو ڌار ڪندا هئا.
تنهن کانپوءِ ڪيترا ابواب ۽ خرچ لاتا ويندا هئا. مثلاً
پيشتر، يعني ان جي ڪٽائي، ڪاهگل يعني انبار تي
نشان ڪرڻ، پوءِ ڳوٺ جي فقير، ملي ۽ ٻين لاءِ
خيراني ڪڍيو ويندو هو، پڇاڙيءَ ۾ ڪامدار، ڪوٽوال،
ڪاڙائي ۽ ڀٽمان ڪش، سڀني کي پنهنجو پنهنجو حصو
ملندو هو. باقي رهيو ڪهيو قسمت وارو مالڪ گهر ڏي
ڪٽي راهي ٿيندو هو.

جي زميندار پلڻ مالڪ هوندو ته هاريءَ سان بڻئي
ڪندو هو. سري راش خرچ لٽي پئي، پئدايش جي
اٽڪل ٽين پئي حصي ۾ ايندي هيس. ستن سالن ۾
موريءَ تي ٽي سؤ ۽ چار سؤ سيڪڙو به فائدو پائي
ويندو هو. تڏهن به زميندار گهڻو ڪري ڏيوالو ڪڍي
ويندو هوندو هو. انهيءَ جو ڪڇ سبب اهو به هو جو

انهيءَ درجي جا ماڻهو اڪثري بيڪار جاهل ۽ بد فعل
 ٿين ٿا. جيسين زميندار کي بيت لاءِ روٽي، پيئڻ لاءِ
 پئگ، هڪ ٻن زالن ۽ ٽي چوڙين لاءِ قوت هوندو هو
 ۽ نار پيلو. کي ٻڌي ڪهوڙي تي ٽپ ڏيئي ٻيو گهمندو
 هو تيسين ڪا ملڪيت جي پختا يا پوئاري نه ڪندو
 هو. وڏا زميندار وري ڪارڪن رکندا هئا جي حساب
 ڪتاب ۾ گهوٽالو ڪري وجهندا هئا، ڇو جو ڏهه کي
 نه اکر پڙهڻ اچي نه انگ سمجهڻ اچي. نيٺ لاچار
 اوڏر بنا سرندي ئي ڪين هئي، سا ڏيڻ لاءِ هندو واپاري
 تيار ويٺا هئا. انهن جا نرخ به آڪرا هئا. هڪ سؤ جي
 رقم نانءُ ڪري سوا يا ڏيڍ سؤ جي رسيد لکائي وٺندا
 هئا، ۽ انهيءَ رقم تي آف ڏهه سيڪڙو وياج ۽ ايندڙ
 فصل لڳي قرض بچائڻ جو انجام لکائي وٺندا هئا. اهو
 ٻيون شرط ڪو ورتلي پاڙي سگهندو هو. جو جو انهيءَ
 وقت قرضدار قرض لاهڻ بدران اڳين قرضدارن کي
 مس مهن ڏيئي سگهندو هو. لاچار وري ٻين سر ڳري
 وياج تي اوڏر ڪٽندو هو، لهڻيدار هندو به ترين ڪ آهن،
 ۽ ان بلڪل لٽل آگهه تي غريب ڪري ڇڻ زميندار تي
 مهر باني ڪندا هئا. جي قرضدار وڏي درجي يا وڏين
 گهرين وارو هوندو هو ته سخاوت جو در ڪندو هو ۽
 اوڏر ڪٽڻ مهل گهوڙا ۽ سون جي مٺين سان تلواريون عطا
 ڪندو هو.

بعضي ڪاردار به ڏهين جي ملڪيت کي چڱو پاسو

ڏيئي ويندا هئا. سو وقت به وقت حاڪم مٿن کان ڪا ملامت مڙهي سزا ڪندو هو. ڪڏهن ڪاردار چوڳهار به سو ته ڏنڊ ٻارهن سؤ ۽ اهي پيڙيندڙ ڏنڊ هو به هيتري ميري چڙهندا هئا، چو چو پوءِ هو اوترو بي ڌڙڪ رعيت مان چوسي ڪڍي سگهندا هئا.

(۲) سرشماري سڀني ضلعن ۾ اچاريدارن يا تھصيلدارن کي ٺيڪي تي ڏني ويندي هئي. جا وصول ڪري، رقم خزانن ۾ پويندا هئا. اها ڍل فقط سنڌي چئن تي پوندي هئي. پوڄ هميشه قوم جي سردار جا پاڻ کي غلامتگار سمجهندا هئا، تنهنڪري انهيءَ ڍل کان آڃا هوندا هئا. وڏن جاگيردارن ۽ اميرن کي ڪڏهن سندون ملنديون هيون، جن موجب نه رڳو زمين جي ڍل پر سرشماريءَ پيون ڍلون پاڻ لاءِ رعيت کان وصول ڪري سگهندا هئا. زميندار، سرڪاري ملازم، فوجي ماڻهو، قاضي، پير، پيرزادا، سيد ۽ ٻيا سڀ سرشماريءَ کان چٽل هئا.

اهي ڍل هيٺين ريت پوندي هئي: زالون، مرد ۽ وڏ وڏ ٻوڙا ٻار سڀ پويندا هئا ۽ ڪٽنب جو وڏو سڀني ڀائرن لاءِ جوابدار هو. ٻيو ته هر ڪو ڀاتي ٻين لاءِ ضامن هو، پٽ پيءُ لاءِ، چاچو ڀائي لاءِ وغيره. مثلاً ڪٽنب م اصل ويهه چٽا هئا، پر پنج ڇهه گذاري ويا، يا ٻئي ملڪ ۾ هليا ويا ته حاڪم اڳين رقم طلبيندو هو، ۽ غير حاضر ڀائرن کان به سندن عضو گهرندو هو. سرشماري

فصل تي اُت آنا، يا سري آسامي ساليانو هڪ رپيو روڪڙ ورتي ويندي هئي. سر چارلس نپيئر اها جلد رد ڪري ڇڏي، ڇو ته ڍل غفي ڪندڙ ۽ اهنج ڏيندڙ هئي. پر مشرق ۾ انهيءَ جهڙي عام ۽ چالو ڍل بي ڪا ملندي: افغانستان، ملتان، بهاولپور، چيسلمير، پنجاب ۽ ايران جي بهراڙيءَ ۾ قائم ڏسندا. ڍل اڳاڙڻ ۾ هڪ وڏي خامي اها هئي ڇو وڃول ڪندڙ عملدار اڪثري ڀاڱ هضم ڪري ويندا هئا.

سنڌي هندو گهڻو ڪري واپاري هئا، تنهنڪري سر شماري ڪم ٻڌي ڪين ڏيندا هئا. جيڪي عامل اُميرن جي نوڪريءَ ۾ هئا سي وقت بوقت ڏنبدن ڀرڻ کانسواءِ ٻيو ڪچ ڪپڻ ڏيندا هئا.

(۳) ستر، يعني مال جي آمدرفت تي ڍل نقد ڍل هئي. درياھ رستي آيل مال لوڻ تي اڪثري ڇهه سيڪڙو ڀريندو هو. خشڪيءَ رستي ايندو هو ته ڍل سرحد تي اڳاڙي هئي. پوءِ جوت هوندو هو جيسين وري وڪري جي جڳهه تي پهچي. اها ٻي ۽ ٻري ڍل وڪري تي وصول ٿيندي هئي، ۽ مال کولڻ کان اڳ في اُت تي هڪ مقرر ڪيل نرخ موجب پوندي هئي. سراسري في مڻ تي پنج آنا ڏيڻا پوندا هئا. گهوڙن تي في گهوڙي مٿان ٽي يا ساڍا ٽي رپيا ڀريا هئا.

اها ٻئي ستر جي چٽي سنڌ مان لانگهائو واپارين تي به پوندي هئي. مثلاً جنهن قافلي جو مال افغانستان

مان سنڌ لنگهي ڪراچيءَ کان بمبئي تي روانو ٿيو سو به آڄو ڪين هو. ڪن حالتن ۾ جڏهن گهٽ ۽ اُن هڪ شهر مان ٻئي شهر ۾ ويندو هو ته به وڪري وقت سڙ ورتو ويندو هو.

ڪن هنڌ سڙ اُڳاڙڻ جي ڪاروبار اُمانين جي هٿ هيٺ هئي. ٻين هنڌ اجاريدارن کي ٺيڪو ڏنو ويندو هو. وڏن واپاري سڀني سان خاص رعايتون هيون، ۽ ڇتي ٻيا پنج يا ڇهه سيڪڙو ڍل ڀريندا هئا اُتي هي فقط به يا ٽي روپيه سيڪڙو ڍل ڀريندا هئا. ڪواٽرو شاهوڪار جنهن ۾ اُميرن جو ايمان هوندو هو، يا جو سندن لاءِ وقتي ڏنڊو ڏاڙي ڪندو هو، تنهن کي وڪري مهل ٽرت ڍل ڀرڻ جي تڪليف نه ڏيندا هئا. ڪن تي مهر ٻائي ڪندا هئا ته ڍل جي پنجنين يا چوٿين پتي معاف ڪئي ڪندا هئا، ۽ ائين ذرا عام جام ڪندا هئا، ڇو جو آخر خرچ وري به اجاريدارن کي ٿي رسيو.

سڙ کان سواءِ ڪيترا سردار وري راهداريءَ جي ڇتي اُڳاڙيندا هئا؛ مثلاً چوڪين جو سردار پنهنجي عد اندر هڪ آني کان ٽي آنا في (اُف جي) نٺ تي ڇڪيندو هو. اهي خاص ڍلون ڪئين هيون ۽ ڪي بلڪل غسيٺس هيون. هيٺين ننڍي ياداشت مان ظاهر ٿيندو ته ڪهڙي آدم ۽ اٽڪل سان سنڌ جا حاڪم سڀني تي ڍل جو ڪڇ نه ڪڇ بوجو وجهندا هئا.

(۱) پيش ڪش مهاجن: سنڌي هندو قوم ايڏي وڏي ۽ هلنديءَ واري هئي ڇو ڪانئن جزيت ال عنود (جا قرآن موجب اسلامي حڪومت اندر ڪافرن کان هن وقت به ورتي ويندي آهي) ڪا اڳاڙي هئي. واطيا ڊڪاندار سالياني پنجن ڏهن روپين جي پيش ڪش ڀرڻ وڌيڪ پسند ڪندا هئا. فقط مرد ڏيندا هئا. وڏا واپاري ۽ سڀ سرڪاري عملدار انهيءَ کان چٽل هئا.

(۲) سرشماري اسفگران:- رنگريز، واپا، لوهار، رازا ۽ ٻين ڌنڌن وارا ڏيندا هئا. سراسري هر هڪ بالغ مرد کي ساليانو ٽي روپيا ڀرڻا ڏيندا هئا.

(۳) دلالي- هر ڪو دلال قافلن ۽ ٻين مسافرن واپارين لاءِ ڌنڌي ڪرڻ جي اجازت واسطي امير کي ڪا ننڍي رقم ڏيندو هو. نتيجو اهو نڪتو جو دلال بنا اجازت واپاري سودو نه ڪري سگهندو هو ۽ جي ڪري پنهنجي سر مال جو نڪال ڪندو هو ته به دلالي ڀرڻ لاءِ ٻڌل هو.

(۴) هوائي- ٻڌل يا ڀڳل جهاز مان نڪتل مال سرڪاري دستوري هو.

(۵) فروعي- جي اُٺ، ٻڪريون يا ٻيو ڇرندڙ مال آباد ڪيل يا ڀل ٻڌل زمين ۾ گهڙي ويندو هو ته سڄو ڌڻ يا گلر وڪڻي حاصلات حڪم جي ڪاٽي ڪئي ويندي هئي. تنهن مان نه ڌڻ جي مالڪ نه زمين

جي مالڪ کي ڪڇ نصيب ٿيندو هو. رول مال به هڪدم هٿ نه ڪيو هو ته ضبط ڪيو ويندو هو.

(۶) چرخي - اها ڍل باغات ۽ ٻين زمينن تي نارن پٺيان ٻڌل هئي. غلام غلام م ٻيا ٻيا نرخ هئا ۽ اڪثر چرخي جي مقدار تي منجهس هئي.

(۷) عثابو - قدرتي پاڻيءَ تي ڍل هئي جا زميندار پريندا هئا. پر سڄي سنڌ م عام نه هئي.

(۸) اجاره ڪوليا - سيلائي ٽڪر ۽ منچر، منياري ۽ ٻيون ڀنڊون سرڪاري نوڪرن کي ٺيڪي تي ڏنيون وينديون هيون. اهي ڪڪر، ڪاٺون، شڪار جا ٻڪري، ٻيٽ، ڪمپڻ، وغيره جي نفع مان ٽين پتي يا اٺ سرڪار کي ڏيندا هئا.

(۹) اجاره ٻيٽ - ٻيٽن جو ٺيڪو هوندو هو ۽ پاڻي في مسافر تي پئسو يا ٻه پايون اڳاڙيندو هو.

(۱۰) شڪار ماهي - مهاڻن کان، خاص ڪري ٻلي ماريندڙن کان سرشماريءَ کان سواءِ پنڌايش جو اٺ يا ٽين پتي وصول ڪئي ويندي هئي.

(۱۱) سر درختي ۽ زير درختي - زمين ڍل ۽ باغات ڍل کان سواءِ خاص ميوات، مثلاً اُٺ، ڪچور، مٿن، غسيٺس ڍل پريندا هئا. ميرو پڇو کان اڳ ڪاردار ڇاڇ ڪرائيندو هو ۽ سر درختي ۽ هيٺ آنو درخت تي لڳائيندو هو. زير درختي ميرو پڇندي: سرڪار جو ميوي م ۽ ۽ اهو حصو اٺ يا ٽين پتي هوندو هو.

(۱۲) تارازو۔ اها وصولي ان، ميوي ۽ ٻين خوراڪ جي شين تي هزار م وڪري مهل آيندي هئي، نقد ۽ سراسري پنجن سوين تي پئسو هوندو هو. سنڌ جي ڪن ڀاڱن ۾ شهر اندر ڪير وڪري لاءِ ايندو هو ته ٻاهر دروازي تي محصول ڏيڻو پوندو هو، ڪن ڪن هنڌ ته مالڪ اجاره جثرت ڀرڻ کان اڳ پنهنجو مال نه ڏهي سگهندو هو.

(۱۳) سلامتي ڪشتي۔ ڪوبه جهاز يا ڪشتي مال يا مسافرن سان بندر تي سلامت پهچندو هو ته اجاريدار سلامت پهچڻ لاءِ چار آنا في ونڊو هو. ڀڳهه لڳندو هو ته وري رقم، نت نت جا ڇهه آنا، اڳاڙيندو هو. في گهوڙي مٿان اٺ آنا سلامتي ڏيڻا پوندا هئا.

(۱۴) مويسي۔ گهوڙي، خچر، گڏهه، اٺ، ڳئون جي وڪري تي، سرڪار روپي تي آڻو وٺندي هئي. (۱۵) ريزڪي۔ اها ننڍن واپارين تي ڀل اڪثري نيڪي تي ڏني ويندي هئي. سڀ غريدار روپي تي آڻو ۽ جتي قيمت هڪ سو کان مٿي اٿي پنجم روپيه سيڪڙو ڏيندا هئا. شاهوڪار فقط چار روپيه سيڪڙو ڀريندا هئا.

(۱۶) پنڇري۔ في اٺ تي ماهوار اٺ آنا، مينهن جا چار، ڳاڻ ۽ ڇا ٻه، ري ٻڪريءَ جو آڻو. اها به اجاريدار اڳاڙيندا هئا.

(۱۷) گتو يا اچاره شراب - دارون ڪيندڙ ساليانو ڏيندا هئا. اها ڄاڻي بجهي مٿر نه ڪيل هئي.

(۱۸) آميني - ٻه زميندار پاڻ ۾ اٽڪندا هئا ته سرڪار آمين مٿر ڪندي هئي. آمين جو مرتبو نه ڌرين جي مرتبي تي منحصر هو. جيئن ته سنڌي زميندار زمين بابت ڏنگي آهن تيئن آمين عام جام مٿر ڏيندا هئا. ڪن عالمن ۾ جهڳڙو وڌي ويندو هو ۽ خونريزي به ٿيندي هئي. ڇو جو عيئن لاءِ هٿيار ڪٽندي ويسر ٿي ڪين ڪندا هئا. آمين به فيئن، رشوت، دستوري وصولين کان سواءِ مهماني گهرندو هو ۽ پنهنجن ٻيلن سان ڌرين جي خرچ تي وڻن وڃي اٽڪندو هو. فيصلي ٿيڻ بعد ٻئي طرف هڪ مٿر ڪيل رقم ۽ ان، ڇوڙائي ڌال جي سوغات، ظاهري حاڪم لاءِ پير سچ پچ آمين ڪري ڀڄائيندا هئا. ماڻهو به دغا ۽ رشوت خوريءَ تي هري ويا هئا. انصاف رشوت سان ملندو هو ۽ جي ايماندار آمين وقتي سوغات کڻي موٽائي ته اها ڌر اٽو اهو انومان ڪيندي هئي ته شايد خلاف ڌر وڌيري رقم پهچائي آهي! آمين کي ايتري اجتهاري هوندي هئي جو وڻيس تيئن فيصلو ڪري ڇڏي. جي ڪنهن ڌر کي فيصلو باڪل بي انصافيءَ جو نظر اچي ته آمين کين بي گناهه ثابت ڪرڻ لاءِ ٻرندڙ باهه يا ارڻهي پاڻيءَ، وغيره جي ڪسوٽي ڏسيندو هو. چالاڪ

امين باغ به جاوا ڪندا هئا ۽ پنهنجن ڏينهن کي به مڪائيندا هئا.

(۱۶) جرمائو يا ڏنڊ - هر ڪنهن گناه لاءِ ڏنڊ آيو رهيو ۽ موت جي سزا ڏيڻ کان تڪرور کي ڏنڊ وجهڻ وڌيڪ فائدو هو. گهڻو ڪري قرآن موجب يا اسلامي رواج موجب سزائون سڀ بدلائي ڏنڊ وڌا ويندا هئا. زناه ڪري به ڦٽڪا هڻائي، ڪاردار ڏنڊ اڳاڙيندو هو. چوري، مارا ماري، خون جو به انهيءَ نموني نيمرو ڪيو ويندو هو. پر عاڪم جي گهر ڪوٺو ڪين پهچندو هو. چو-چو ڪڇ رقم نه ڪاردار ۽ ٻيا عمدا وڃم ڳهي ويندا هئا.

هن ٿورڙي احوال مان ظاهر ٿيندو ته ڪيتي ڪندڙن ۽ واپارين تي هلڪيون ڍلون ڪونه هيون. اسانجي راج م ستم جي ڍلن جو سرشتو هندوستان جي نموني قائم ڪيو ويو آهي. اها ڦير ڦهول عام خلق کي پسند نه آهي، ۽ هو پل ڪري پنهنجي وڏندڙ مٿس ۽ جو سبب اسانجي ڍل جو سرشتو سمجهن ٿا.

(۶) سنڌي ٻولي

سنڌي ٻوليءَ جي لشت خاصي آهي ۽ قسمن قسمن لفظن سان پرور آهي. ساڳيءَ شيءِ لاءِ ڪئين لفظ ٿيندا، جنهن کي اڃا به آهن. هن ملڪ م ڪا شيءِ مشڪل ملندي جنهن لاءِ سنڌيءَ م ڪو نالو نه هوندو. سو آڻ هتي جي ڪڇيءَ ۽ ڦڪيءَ سنڌي - فارسي

ٻوليءَ جي ڳالھ نٿو ڪريان. شين ۽ خاص ڪري عام شين لاءِ ته ڪئين لفظ آهن. مثلاً آف لاءِ درجن نالا آهن، ڪي سجايا پيا اڃايا. اسم ذات جا لفظ وڌيڪ ترقي ڪيل ٻولين مان ورتل آهن ۽ انهنجي ته عد ئي ڪانهي، انهيءَ ڪري سنڌيءَ ٻوليءَ جي لغت عمدي آهي.

سنڌي ساهتيه بابت ايترو ضرور چوندس ته سنڌ فتح ڪرڻ وقت چيٽرا اعليٰ (Original) ڪتاب سنڌي ۾ هئا اوترا هندستان جي ٻيءَ ڪنهن ٻوليءَ ۾ نه هئا. ڪن ٿورن پرڳڻن کي ايڏو ساهتيه موجود هو. پر سنڌ ۾ گهڻو ڪري عربيءَ مان ورتل ديني ڪتاب هئا. ڪيٽرا ڪتاب هٿ اچي سگهن ٿا سو چوڻ ڏکيو آهي، پر ٻيو نه ته ٻي سو قلمي ڪتاب بيشڪ گڏ ڪري سگهبا. نشر ۾ تواريخن ۽ سڀني اسلامي علمن جا ترجما ملندا. ڪهاڻيون اڪثريءَ حد تائين مان، پر هر ٻيو سڀ ديني نه آهن. ٻارن کي فارسي عربي سيکارڻ لاءِ لغتون، انشا (لکپڙهه) تي ڪتاب، ٿورا طبي ۽ ٻين اهڙن پيشن تي ڪتاب موجود آهن.

نشر کان شعر جو ساهتيه وڌيڪ عمدو ۽ مزيدار آهي. سنڌي شعر مرهٽي يا هندي شعر کان گهٽ درجي جو نه آهي. عربي ۽ فارسي وياڪرڻ جا ڏکيا ۽ باريڪ قانون سنڌيءَ ۾ نه آهن، نه انهن ٻولين جي قافيي جو نقل ڪيو ٿو وڃي. سنڌيءَ ۾ شعر لاءِ خاص قافيا آهن. پشتو ۽ ٻين آس پاس جي ٻولين وانگر شعر جا وزن

نقل نه ڪيل آهن. شعر ۾ ساءِ سواد خوب آهي. سهڻيون اصطلاحون، ترور چيسون ۽ عبارت ۾ غيالات جي تازگي ۽ ڪچ زور آهي. سنڌي ۽ ٻوليءَ ۾ جو هميتريون ساريون آپ پاشائون (dialects) آهن، تنهنڪري اولهه درجي جا مصنف ڏاڍي سولائيءَ سان پنهنجي پڙهه ۾ قصو واقع ٿيل ڏيکاريندا آهن. اتي ڇا چالو عرف ۽ ور چيسون وٺي پنهنجي عبارت کي زور وٺائين ٿا، ۽ بيان کي اهڙي نموني چئين ٿا جو ڳالهه سچ چور وپ وٺيو بيهي. تڃنيس غطيءَ جو عد شوق اٿن ۽ (ويا ڪرڻ جي) عالمن جون نشانيون ۽ ٻيا اهڙا بي لطف ٻچ هر ويرو ڪين ٿين. تنهنڪري شعر جو وزن ڇيڊو ۽ عمدو بهاريل آهي. سنڌي شعر جو سنڌي ماڻهن تي چاڌو ۽ جهڙو اثر ڏسي پڪ ٿيندي ته شعر ۾ زور ۽ معنيٰ ٻئي آهن. صوفي عالم به وقتي پنهنجن عراقي فارسي ڪتابن ۾ سنڌي ٿڪون وجهڻ کان عار نه ڪندا آهن. شعر جا مڪيه نمونا هي آهن:-

- (۱) مدح - خدا تعاليٰ، رسول ۽ زاهدن جي.
- (۲) مناجات - يورويي (hymns) گيتن وانگر آهن.
- رواجي ماڻهو سنڌيءَ ۾ گيت چون پر علما عربيءَ ۾ چوڻ پسند ڪندا آهن.

- (۳) مرثيه - حسن حسين جي شهادت بابت.
- (۴) ڪوار، يا لغت - سنڌيءَ ۾ به نمونا آهن. هڪ
- ’مالح‘ فضيلت وارو ۽ ٻيو ’قيميح‘ گار گند وارو. اٺ

مان سمجهيو ته هن جو سنڌ ۾ گهڻو قدر آهي. پر اثر مضمون تي منحصر آهي.

مٿيان چار نمونا عربي فارسي زبانن کان ورتل آهن ۽ مسلم ملڪن ۾ عام آهن. هيٺيان چار خاص سنڌي آهن:-
(۱) فتح نامو - سوڀ جي تعريف ۾ لانگها ٺاهيندا آهن. مضمون ۽ طرز موجب عربي شعرن جهڙائي زوردار آهن.

(۲) ڪافي يا وائي - اڪثري عشق تي ۽ اٺن ڏهن مصراعن جي. چٽڪي بولي ۽ انهنڪي ٽپو يا خيال چوندا آهن. گهڻو ڪري ڳائي آهي ۽ ماڻهن کي ڏاڍي وڻندي آهي.

(۳) بيت - اهي به تنبوري تي ڳايا آهن. ڏوهيٽو يعني سر جو ٿئي ٿو ۽ دهل سان ڳايو آهي.

(۴) سنيھڙو - عاشق جو معشوق ڏي. اهي علھدي نموني جا آهن ۽ ٿر سان ڳايا آهن. جهنگلي قومن کي جو مزو ٿر مان اچي سوڀي ڪنهن ساز مان نه ايندو آهي. تصنيفن کانسواءِ ڪئين ڳجهار تون ۽ ڀوليون آهن، جي عربي ۽ ايراني محتما وانگر آهن. انهن ۾ ٿوري گهڻي مڙيوئي ڪا، عوبي آهي ۽ نهايت لطيف ۽ لذت ٿين ٿا. جيئن ٻين اڌ سڌريل قومن ۾ ٿين تيئن سنڌ ۾ به گهڻو شعر ٿريل پکڙيل آهي؛ جو اڃا گڏ نه ڪيو ويو آهي. ممڪن آهي ته ڪڏهن به هٿ نه ڪيو ويندو. پر ڳچ شهر سنڌي عالمن جي ڌيان جوڳو آهي، ۽ ڪچ

حصول مشرقي عالمن جي اڀياس جو لائق آهي. سنڌ
 ۾، ٻين پرائڻن وانگر، شاعرانو ساهتيه اڃا اصلي ۽ سواڊي
 آهي. مضمون جهڙو سليس ۽ سول نهڙي ئي لغت
 جهڙي ۽ پرمعنيٰ. مگر اسانجي تعليمي سرشتي هيٺ
 شاعرن جي طرز بند ثقلي ۽ بناڙي تي ٻيئي آهي. ظاهر
 پيو ڏسجي تہ ٻين ٻولين جي نقل ڪرڻ ۾ عبارت جي
 چوري ڪرڻ ۾ ٿي اچي. نثر ۾ اهو هلي بہ وڃي، پر
 شعر ۾ ڀڌرو ٿيو پوي. پراچين مرهٽي ڪوٽا ڏسوءَ
 ٻولين ويهن سالن جي ڪوٽا سان ٻيٽيو تہ چرڪي چوان
 ٿو سو ثابت ٿيندو.

(۷) مسلمانن جي تعليم

جيئن اڌ سڌريل قومن ۾ تيش سنڌ ۾ بہ مذهبي
 تعليم کانسواءِ ٻي ڪنهن تعليم جي حاڪم ٻوٽاري نہ
 ڪندا هئا. تعليمي سرشتو هيٺين ريت هو:-

لکڻ پڙهڻ لاءِ ٻار روز مڪتب ۾ صبح جو ڇهين
 کان سانجهي ۽ جو ڇهين اچي تائين ويندو هو. آخوند
 پهرئين الحمد لله رب ال عالمن... جا اڪو سڃاڻڻ
 سيکاريڻدو هوس. پوءِ قرآن شريف جو آخري سڀيارو
 آهستي آهستي پڙهندو هو، تن جو ڇهين مهني اندر
 لسو پڙهي ويدو هو. دستور موجب هاڻي آخوند خرچي
 ۽ خلعت گهرندو. پوءِ قرآن شريف مان چونڊ ڪلام جو
 عافضو لکڻ شروع ٿيندو. قلم سان آلي تختيءَ تي
 آخوند وڏن اکرن ۾ ايندا ڪڍي ڏئي، جن مٿان شاگرد

مشق ويهي پڄائي. شاگرد ساڳئي وقت هجيئون ڪرڻ به سگهي. ايتري ڪم لاءِ ڇهه مهينا بس سمجهبا آهن. ڪتاب ۾ سال کن لکڻ پڙهڻ کانپوءِ ٻار سمجهڻ بنا قرآن شريف پڙهڻ شروع ڪندو. انهي ڪم ۾ نهايت آهستي وادارو ڪندو آهي، ۽ شايد نون ورهين جي عمر ۾ ٻيو قدم کڻندو، يعني سنڌيءَ جو اڀياس ڪندو. انهيءَ جو هيٺيون اڀياس ڪم آهي:-

(۱) نوراڻو- آدم پڻدا ٿيو تنهن کان اڳ ڇا هو تنهن تي ٻاراڻو ڪتاب. هڪ عبدالرحمان جو لکيل، شايد حديث تان ورتل آهي. ٻارن لاءِ ٻيو وڌيڪ واهيات ڪتاب ٿي نٿو سگهي ڇي حضرت محمد جي بت تي ئي ۱۰۴۷۲ وار هئا، جنهن ۾ اڃا هئا.

(۲) تفسير تي مخدوم، عاشر جا ڪتاب.

(۳) نثر ۽ شعر ۾ ٻاراڻيون آکاڻيون؛ مثلاً سيفل، ليلان مجنون، وغيره. عام طور ڪايت ال صالحين پاڙهي هئي، ڇا هڪ سنڌي ملي عبدڪريم عربيءَ تان ورتي هئي، تنهن ۾ اڳئين زماني جي مشهور زاهدن عابدين جون ڳالهيون آهن. 'لاڏاڻو' - حضرت بيغمبر جي وفات تي، جو ميان عبدالله عربيءَ مان عبيت ال سير تان ورتو هو. معراج نامو حضرت بيغمبر جي معراج بابت حقيقت ۾ غيبي واقعات ۽ اسرارن تي وڏو چرچو آهي. 'سو مثال' - هڪ اسمائيل جو لکيل آهي، ته عبدال حلیم

هڪ فٽير سؤ جواب ڏيئي سلطان روم جي ڌيءَ سان
شادي ڪيئن ڪئي.....

ٻارهيون تيرهيون ورهين جي عمر ۾ فارسيءَ جو اڀياس
شروع ڪيو وڃي ٿو:-

(۱) لغتُون، جيئَن تہ ڏوايو، ٿوايو، چشم چراغ.....
دوائي ۾ ڪئين سنڌي لفظن جا فارسي لفظ ڏنل آهن.
ٿوائي ۾ عربي لفظ بہ ڏنل آهن. چشم چراغ ۾ فارسي
فعلن جا ڦيرا ڏنل آهن.

(۲) سؤلاءِ چيدا شعر، مثلاً سعديءَ جي ڪريما.

(۳) تواريح، انشا، گلستان، بوستان، حافظ، جامي،
نظامي، وغيره. پويان ٿي شرحن کان سواءِ پورا نہ سمجهي
سگهبا آهن ۽ اهي هميشه ميسر نہ هوندون آهن. جلالدين
جي مشنوي ۽ شافائيءَ جا شعر تہ اُستاد توڙي شاگرد
ٻنهي جي وقت کان ٻاهر آهن. فردوسي ورلي پڙهندا آهن.
شاگرد ڪي وڌيڪ پڙهڻو ۽ عالم بطحطو هوندو تہ

ڪنهن مدرسي (ڪاليج) ۾ پندرهين سورهيون ورهين
جي عمر ۾ ويندو. چون ٿا تہ ٽالپرن جي ڏينهن ۾ سنڌ
۾ اهڙا ڇهه مدرسا هيٺين هنڌن هئا:- (۱) سيوهڻ؛
(۲) تربت (نزدڪ سيوهڻ)؛ ڪوها (سيوهڻ جي اُتر ۾)؛
متلوي يا مٿاري؛ موهر يا ولهاري (نزدڪ عمرڪوٽ)؛
۽ چوٽياري (ٺاري تي).

مدرسو وقت تي هلندو هو. اهو سرشتو اسلام جي
هڪ خواجي آهي، جو مڙهين ۽ غاشاهن جي بدران

مومن مڪتبن ۽ مدرسن لاءِ غيرات ڏيندا آهن. ڪن صفا مسلم ملڪن ۾، (جهڙو طرح افغانستان ۾) ڪي سڄي عمر علم طالب (شاگرد) ٿي مدرسي يا مسجد جي وقف تي گذاريندا آهن. غريب شاگردن لاءِ اهو وڏو سهنج آهي ۽ پوءِ وڃي اهڙو عالم ٻولي ڪيندا جنهنجو ڪنهن خاص فن جو اڀياس ڪيل هوندو ۽ ان ۾ ماهر هوندو. وقف جو سرشتو انهن خواب خيال شاگردن لاءِ به چڱو آهي جي سڀاويڪ طور دنيا جي وهنوار مان ڪين ڇاڻ ۽ جنڪي ڪنهن نه ڪنهن ڪم ۾ لڳائڻ چڱو آهي. نڪي ڪي ڪين ايترو تو ملي جو سست ۽ بگڙيل ماڻهو لالچ وچون سندن مثال جي پيروي ڪن. ٽالپر هر هڪ مدرسي جي گهرج آهر ڪا ماهوار رقم امداد طور ڏيندا هئا. مدرسي ۾ هڪ يا ٻه مخدوم به ضرور هجن ۽ جي وڏن شاگردن کي وعظ ڪن. ڪين چڱا خاصا پگهار ملندا هئا ۽ سندن گهڻي عزت آبرو هوندي هئي. تنهنڪري انهي عهدي لاءِ جهجهو طالبو هئا ۽ پاڪ ۾ پاڪ سيد به اهو عهدو ملڻ لاءِ شائق هوندا هئا. انهن کانسواءِ ٽي، چار، يا پنج مولوي، جي ٽيهن کان سٺ روپين تائين پگهار ڪڍندا هئا ۽ وقتي سوکڙي سوغات به ملندي هين. ختايين جو تعداد مقرر ڪيل ڪونه هو، اهوربابت ۾ جڳهه تي منحصر هو. شاگردن کي روز ڪاڌو ۽ ڪن حالتن ۾ پيسو ملندو هو. سندن ڪپڙو به وقف مان ٿيندو هو. منگل ۽ جمع کان سواءِ باقي پنج ڏينهن

پڙهندا هئا ۽ تنهنڪن سواءِ ٻه عيدون ۽ عاشورا موڪل جا ڏينهن هئا. ٻئي ٻئي سال چيڪو لائق سمجهيو هو، تنهنڪي ٿورا هفتا گهر وڃڻ جي موڪل ملندي هئي. موڪل بنا غير عازريءَ جي يا نافرمانبرداريءَ جي سزا مشڪول مان نڪالي هو. بد چال، خاص ڪري زالن سان صحبت، تنهنجي سزا ڏڙي ڇا ڦٽڪا هئا. تلوار پُون ۽ غنجر ساڻ ڪٽڻ يا ڪٽڻ جو حق هون. پر پناه ڇوڪرن وانگر هٿيارن جو بد استعمال نه ڪندا هئا.

سندن اڀياس ڪرم هيٺيون هو، ۽ توهين ڏسندڙ ته چيڪي مدرسن ۾ پڙهندا هئا سو ڪرستان اڳي وڌياپينن (يونيورسٽيز) ۾ پڙهندا هئا ۽ فرق اهو ته مادري زبان لاءِ سنڌي، لکتن بدران فارسي، ۽ يونانيءَ بدران عربي هئي :-

(۱) عرف ۽ نحو (۲) منطق (۳) فقه (۴) تفسير (قرآن شريف تي شرح) (۵) حديث (۶) علم فصاحت (rhetoric).

هي ڪم به پڙهندا هئا :-

(۱) قراءت (قرآن شريف اچارڻ، پڙهڻ ۽ ڇوڻ).
(۲) مناظره (بحث).
(۳) عروض.
(۴) طب.

(۵) رمل، نجوم، جُثر ۽ ٻيا غيبي فن.

طب جو شاگرد پهريائين طب يوسفي پڙهندو هو ۽ شعر ۾ لکيل ٿڪون ياد ڪندو هو. پوءِ دوائن جي شين تي فارسيءَ ۾ ميزان ۽ علاج تي تحفت ال مومنين پڙهندو هو. ساڳئي وقت پساريءَ جي دڪان تي به پيو ويندو ۽ ڪڇ نه ڪڇ سڪندو. پوءِ ڌنڌي جي ڪا شاخ اختيار ڪندو. سنڌ ۾ طبيب ٽن قسم جا آهن:-
 بلڪل گهٽ جي لکي پڙهي نه ڄاڻن ۽ وچولي جي سنڌي يا سولي فارسي پڙهي وڃن، مٿئين درجي جا جي فارسي عربي ڇڱي خاصي ڄاڻن. طبابت سکڻ لاءِ ڪنهن مشهور طبيب جو شاگرد ٿيڻ ضروري آهي. نستر هٽڻ جو استعمال پهريائين اڪ ۽ پير جي پٺن تي سڪندا. پيشاب ڇڱيءَ طرح ڇاپيندا آهن ۽ نبض تپاسڻ ۽ ڏٺ ڏٺ طبیب سیکاریندو اٿن. هارڻ غريب مريض تي تجربي ڪرڻ لاءِ شاگرد تيار آهي ۽ وقت کولڻ، اکين مان ڦٽو ڪڍڻ، وغيره شروع ڪندو آهي. علم تشريح (anatomy) ۽ جراحي ڪم جي مختصر خبر هوندي اٿس. باقي خوراڪ جي ڪري ۽ نسخن مان چڱيو واقف هوندو آهي. هارڻ نول طبيب پنهنجي سر مريض مارڻ لاءِ تيار. ڦي هر ڪنهن مريض جي درجي موجب ۽ ڪو وڏي مريض واري هجي ته سڀ ڪڇ سندس سختي دل تي ڇڏيندا آهن. پر عڪير صاحب کي زانوا مريض ورلي ڏيکاربو آهي، مڇاڻ ٻنهي جي وچ ۾ ڪا عرڪت ٿي پوي. کيس

عزت ڏاڍي ڏيئي، گهرائڻ مهل گهوڙو به موڪليو،
ڪمري ۾ اوچي جڳهه تي وهاريو، وغيره. نه ته خاطري
ڪج تہ مريض کي تهذيب سيکارڻ لاءِ نسخي لکڻ ۾
ڪانه ڪا پل ڪري وجهندءَ! ايندو ته ويهي مريض
جي ڇاچ ڪندو، نبض ڏسندو، پيشاب ڏسندو ۽ مرض
جا ارڪان تپاسيندو. کي عجيب و غريب فارسيءَ
عربيءَ ۾ نالا پڙهندو جي ڪير ڪون سمجهندو. پوءِ
مرض جي تشخيص (diagnosis) لاءِ پنهنجا ڪتاب وڃي
واچيندو ۽ فارسيءَ ۾ لنبو نسخو لکي موڪليندو.
اڪثري نبض ۾ نستر هڻڻ سان علاج شروع ڪندو، پوءِ
جلاب ۽ پڇاڙيءَ ۾ خوراڪ جي ڪري. پويان نهايت
سخت آهن ۽ جي مريض انهن ٻن مان بچي پيو ته شايد
چئو. چئڻ کان پوءِ سڀ عزيز گڏ ٻاءِ عڪير صاحب
ڏاڍي شان سان مريض کي ”غسل صحت“ ڪرائڻ لاءِ
چونڊن. پوءِ حاضرين صاحب مريض مٿان گهور ڪندا،
جا عڪير صاحب جي دستوري آهي. پر جي شفا نه
ملي ته چونڊو ته خدا تعاليٰ جي اها مرضي هئي، قسم
اهڙي هئي، يا ڪنهن جن شر جو ڪم هو. ائين چئي
ڀاڻڪي ۽ ٻين کي پرچائيندو.

سنڌ ۾ جراحي جي ڪم ۾ گهڻي اوطائي آهي. علم
تشریح جو پورو اڀياس نٿا ڪن. بيم جي بناوٽ جون
شڪليون منشي وري وري غلط طور نقل پيا ڪندا.
اهي شڪليون الڳ ڇاچو ڇا ٿي پونديون. مذهبي

وهن ڪري به جراجي ڇريءَ جي استعمال جي منع ڪيل آهي، تنهنڪري اُستاد توڙي شاگرد ٻئي هڪ جهڙا اُڻ ڄاڻ هوندا آهن. سنڌ ڇا، پر ساري مشرق ۾ عام خلق کي يورپي جراجن جي قابليت ۾ ڏاڍو ايمان آهي. پر دوائن بابت ائين نه آهي. اسين ماڻهن جي طبيعت، بناوت، غوراڪ ۽ رهڻيءَ جو اهڙو مختصر اڀياس ٿا ڪريون، جو ٻين فائدين ٿيندي به طبابت ۾ اسانجو قدر نٿا ڪن. معجونن ۽ ڪڪن بابت اسانجي اڃاڻائيءَ تي ڏاڍي عبرت لڳندي اٿس. مشرق ۾ طبابت تي اهڙو ڪتاب ٿي نه لهندو جو گهڻو ڪري سڄو انهن تي ئي لکيل نه هوندو، ۽ جنهن بابت ڊاڪٽر ماڻهو مشرق ۾ اٿندي وهندي نه پيو ٻڌندو.

گهڻو ڪري سفيد پوش جي زال وٽ ۾ مڙ ڪي مري ويندي پر عڪير جو منهن نه ڏسندي. وٽس ڦٽ ڏاڍون ڪرائين. نتيجو اهو جو ذري به تڪليف ٿي نه زال ضرور مئي. تنهن حالت ۾ غريبن کي غيرات ڏيئي، ڪڇ پڙهي زال جي ستر ۾ هڪ تعويذ ٻڌي ڇڏيندا آهن. جي مئي ته ڪنهن جن پوت ماري ۽ اُنکي گارگند ڏيئي دل ناريندا.

(۸) سنڌي تهذيب.

هر ڪنهن ملڪ جي ادبي ڇال مان سندس رهڻي ۽ ڪرڻيءَ جي غير پوي ٿي. مڙساڻي بيهڪ ۽ شانائتي هلت وٺي ته سنڌي عرب سان مقابلو نه ڪري سگهندو.

تهذيب جي نزاکت ۽ ادب آداب وٺيو ته سنڌي هندوستان ۽ اڳيان نه بيهي سگهندو. سنڌ جا امير ۽ سفيدپوش ته ايراني دربار جو ثقل ڪندا هئا، جو نه سهڻو نه شانائتو نظر ايندو هو. هيٺئين درجي جا سنڌي وٺيا ته کين اُٿل وهڻ ۽ ڳالهائڻ بولھائڻ ۾ گھوار ٿي سمجهيو. ڪهڙو به مسڪين مسلمان ڪوئي ۽ ۾ پئسو ته پٽ تي ويهي وڃم ٻوڪ ڇڏيندو. اڳين اميرن جي دربار ۾ (جي دربار ڪٿي ڇڻجي) ته امير غمزدار رهندا هئا ۽ ڪنهن کي به گستاخ پوڻ ڪين ڏيندا هئا. پر سندن پويان پار سنڀالي نه سگهيا. سندن سلام عام (levee) اچھو هن ريت ٿيندو هو. درس وقت محل جي دالان ۾ دروازي جي ڀرسان امير لاءِ ڪڪ ڪرسي آڻي رکندا هئا. اوچتو دريان اُٿي واکو ڪري ”سلامي“ پڪاريندو هو، تنهنجي عام خلق ڏوڪي اندر ويندي هئي. حاڪم ڪرسي تي ۽ چارون طرف هداور ۽ جاننا فراش بيٺا هوندا هئا. پهريائين ته کين به خلق ڏڪڻ جي ڪوشش ڪندي هئي. تنهنجي المٽ لٽ بازي هلندي هئي ۽ جي ڪرسي تائين نه پهچي سگهيا سي پريان بيهي رڙيون واکا ڪري عريضيون پيش ڪندا هئا. پوءِ جي گوڙ گنبوڙ وڌي ويو ته اُمالڪ دروازو کولي، سڙاڪو ڀائي، حاڪم اندر آين ڪمري ۾ گم ٿي ويندو هو. تيسين ماڻهو به فراشن جي ۽ ف مان ڏوڪي دروازي تائين وڃي پهچندا، ۽ دروازو بند ٿسي ڇڻ

جي ڪوشش ڪندا. مطلب ته اهي رنگ وقت بوقت
ننڍن اميرن جي محلن ۾ پيا ٿيندا هئا. مير شير محمد
جو ماڻهو ادب ڪندا هئا ۽ کائڻس ڪڇ ڪڇ ڪڇ کائيندا
هئا. پر اهڙا واقع ڪڏهن ڪڏهن سندس سلامتي تي
به ٿيندا هئا. هڪ ڀيري هڪ سواليءَ اچي گهٽيس.
ٿڌهين وجهه وٺي اُتي بيهي ٿڌيءَ جي درگاه ۾ دعا
پڻ لڳو. اهڙي وقت ڪوبه هيڏانهن هوڏانهن ڪين
نهاريندو آهي، تنهنڪري پانڀائين ته سڀ سوالي تيسين
صبر ڪري بيهندا. پر ڪي نالائق اُتي، عريضون
ڪڍي، اکين اڳيان جهلي بيسن. ٿڌهين فرارشن ڪين
گهلي پري ڪيو. سنڌ ۾ هي حال، ۽ هوڏانهن ڇا
رنجيت سنگهه جي دربار جو دبدبو ۽ ڇا فتح علي شاهه
جي ”سلام“ جي فلڪ.

مٿئين درجي جي سنڌين جي روش ڌارين سان
فضيلت جي نه آهي. پر جي ست چومت ملين ته
ڪهري پوڻ جي مجال نه ٿيندين. اهڙن ماڻهن سان پڇو
جو هڪ ئي نمونو آهي. بزرگ جواب ڏجين، يا ته
وقت ڏسي ٿڙي ڪڍجين، پر ڪو ملاقي آيو ۽ ٻاهر ئي
چڻيس ته فلاڻو ’اندر ڪونهي‘ ته سخت ڦٽي عزتي
سمجهندو. ملاقيءَ کي اچڻ سان پورو مان نه مليو ته
آئينده گهر جي بني اندر پير ڪين پائيندو. ملاقات
هن ريت ٿيندي آهي:— پهرين ماڻهو ڊوڙي چٽائيندو
ته فلاڻو اچي پيو. تنهن تي ملڻ لاءِ اڳلو وڌي در تي

اچي بيهندو. مان مرتبي موجب قدم رنج فرمائي
 وڌندو. ملاقي وڏي مرتبي جو هوندو ته ديوان خاني
 ۾ گهڙڻ شرط سڀ اُٿي آدر ڏيندس. ۽ درجي موافق
 وڏي گڏبس. ڪيڪارڻ جو نمونو نهايت اُٿانگو آهي.
 فارسيءَ ۾ ۽ وقتي سنڌيءَ ۾ پرسش ٿيندي. پوءِ
 ميزبان مهمان کي هٿ کان وٺي سندس جڳهه تي
 وهاري ٻڌو. وڏي ۾ وڏو مان ته چير ڪٽ تي غاليجو
 ۽ ريشمي توشڪ وڇائي اُٿي وهاريندس. ٻيا درجا هن
 ريت آهن:- ننڍي ڪٽ، توشڪن سان يا توشڪن بنا.
 (۲) پٽ تي غاليجي مٿان. (۳) پٽ تي ٽڏي مٿان.
 (۴) اُگهاڙي پٽ تي. (۵) ڪوٺيءَ ٻاهران ورائندي ۾.
 جڏهين سڀ مهمان جاءِ نشين ٿيندا تڏهين شربت،
 اڀلاچي، سوپاري، حقا نظر ايندا. هاڻي ته دارون، پنگ
 ۽ آفيم به آچين ٿا. پر ڌاريو هوندو ته انهن شين جي
 ويجهو نه ويندو. جو جو بڻي جي گهر نشو وٺڻ مشرق
 ۾ سڌريلن جي شان وٿان نه آهي. نڪي ڪي دارون
 پي مست ٿيڻ کان پوءِ سنگت ۾ مزو ايندو آهي.
 فارسي انهيءَ رواج جي اُبتڙ کاڌي بدران ميوو آڻيندا.
 آهن. ملاقات جي ٻڌت به مهمان جي مرتبي موافق
 ٿيندي آهي. زير دست وٽ ٿورو وقت وهيو آهي.
 ملاقات پوري ٿي، ۽ وري ساڳيا لنبا ادب آداب ڪري
 هڪ ٻئي کان موڪلائيندا. وڏي درجي واري ملاقيءَ
 کي گهر تائين پڇائي موٽندا.

(۹) شراب نوشي.

هاڻوڪي حالت ۾ سنڌ اندر شراب نوشيءَ جي علت ڦهلجي ويئي آهي. سڀني درجن جا ماڻهو توڙي زالون - هڪڙا ديني شرعي ڇڏي - سڀ پيالي کان پاڻ پلي نٿا سگهن. اڪثري دارُون پاڻي اُڌو اُڌ گڏي پيئن ٿا. درجي وارو کائي کان اڳ پيئڻ شروع ڪندو. مڙج ۾ ايندو تڏهين کانو کائيندو ۽ ٻن پهرن جي آرام کان اڳ کائي بعد هاضمي لاءِ کير ڪٽورو (اسانجي ڪافيءَ وانگر) پيئي ڇڏيندو. شڪيءَ ۾ آيو ته ڀنگه ٻي پوءِ شراب ڇاڙهيندو، جو هن ليکي ائين تازو نشو ٿيندو. فارسيءَ واري ڪين چيو آهي ته: - سنڌ ۾ ڪئين مان مرتبي وارا ماڻهو آهن جنکي نشيدار شيءِ وٺڻ ۾ اعتراض ڪونهي. غريبن کي ٻيو نه ملي ته شراب جي پيڇڪ وٺي پاڻ خوش ڪن. پر اهو جهڙو اُگرو تهڙوئي سستو ٿئي ٿو.

دارُون ٻن قسمن جا آهن: - (۱) ڳڙ جو دارُون جو ڳڙ، ٻيهر جي چوڏيءَ ۽ ٻين شين مان ڪڍبو آهي. ڏاڍو تڪو ۽ ٻي سواڊي، پر هندو شوق سان پيئنس. ننڍڙو ڇمڇو پري پيالي ۾ وجهن. پاڻ پاڻ ڪلاڪ کان پوءِ ٻيو ڇمڇو، نانجو بوتل خلاص. (۲) ڪتل جو دارُون، جو غريبن لاءِ آهي. ڏاڍو گرم ۽ اُگرو ٿئي ٿو. مکيه شراب هي آهن: - (۱) اُنڱور مان ڪڍيل شراب ڪشمشي سڏبو آهي. (۲) سونفي - عمدو سمجهبو آهي. (۳)

مشڪي. (۴) ترنجي. (۵) مصري - ڏاڍو قيمتي. (۶)
گلابي. (۷) ڪنڌري.

گهٽ درجي جا سنڌي ڀنگ جا ڳوڙها پياڪ آهن
۽ گجراتي آفيمين وانگر ڀنگ بنا ڪين سرين. آميرن
جي راج ۾ ڀنگ سير آئي، اسانجي نيسي ڪري سير
پنجين ڇهين آئي ٿو ملي. ڀنگ وغيره پيئڻ ڪري
سنڌين جي بدلي دماغ ڪمزوري ٿيندي وڃي ٿي،
۽ منجهن ڪئين مرض پيدا ٿيا آهن.
(۱۰) گناهه.

ڪنهن به قومن جي سپاءَ جي هيءَ عمدي پرڪه
آهي، يعني سندن ڏوهه ۽ تن لاءِ سزائون. انهيءَ نظر
سان ڏسبو ته سنڌي هروڀرو بچڙا ۽ ويل نه آهن. ڳرا
گناهه ورلي ٿا ٿين، ۽ انهيءَ ڪري سزائون به سخت نه
آهن. غوليءَ کان سڀ ڀڄن ٿا ۽ 'غولي' لفظ نفرت
جو لفظ آهي. خون جي سزا موت يا ڏنڊ. ڪن حالتن
۾ اسلامي قاعدن موجب موت جي سزا هيٺين ريت ڏني
ويندي هئي. قاضيءَ جا خادم غوليءَ کي گرفتار ڪري،
ٻانهون ٻڌي، سندس ٻانهن خون ڪيل شخص جي عزيزن کي
سڏيندا هئا. اهي کاتي يا تلوار سان اُٿي جو اُٿي
سسي ڌڙ کان ڌار ڪري مچيندا هئس. پر جي موت
بندوق، لٽ، پٿر، زهر يا ڪوهه ۾ اڇلائڻ سان ٿيو
هوندو ته خون جي بدلي هڪ مقرر ڪيل رقم (ديت)
ڏني هئي. بدلي جو رواج، يعني غولي پنهنجي بدران

سزا لاءِ عيوضو ڏئي، جو رواج هندوستان ۾ آهي سو سنڌ ۾ هاڻي ڪونهي. خود ڪشيءَ جي مسلمان عام طور سخت ننڍا ڪندا آهن. هندو پٽر جنم ٿا مڃن، تنهنڪري حالتن موجب آپگهات واجب يا اُڻ واجب ٿا سمجهن. خود ڪشيءَ جي حالت ۾ لاش کي نڪي وهنجارين نڪي ڍڪين، پر جنهن حالت ۾ لپي تنهن ئي حالت ۾ پرواري زمين ۾ ٿا دفن ڪن. انگ پنگ يا لولي لنگڙي ڪرڻ ڪري قانون ديت يا قانون مڪانات جي سزا ڏني ويندي هئي. اهڙي سخت سزا جو سبب هو دين اسلام. پر اها سزا ضرور ڏيندا هئا. جهڳڙي ۾ ڪنهن ڪنهنڪي انڌو ڪري وڌو ته قاضيءَ جي فرمان موجب جلاو سج اڳيان آرسِي جهلي ڏوهيءَ کي به نابين ڪندو هو. ساڳيءَ ريت ڪنهنجو ڏند ڪنهن پڳو ته لوهار اُنبوريءَ سان اُنڄو ڏند ڪپندو هو. ڌڪ يا زخم جي سزا هوبه هو ساڳيو ڌڪ يا زخم هو.

چوري - خسيس يا ڳري، عام جام ڏوهه هو. هٿيارن بنا چوري شرمساري سمجهي هئي. سزائون به ڪئين هيون. مگر قرآن شريف موجب اعضا ڪپي ڇڏو ڪري ڇڏڻ جو اعلان نهايت ورلي تعميل ۾ ايندو هو. اهڙين جهڙين حالتن ۾ ڏنڊ ۽ زوريءَ لنگهڻ سزا طور ڏنا ويندا هئا. گهٽ درجي وارن چورن جون ڏاڙهيون، وار، پرون ڪوڙائي، منهن ڪارا ڪري، گڏهه تي وهاري کين بچڙو ڪندا هئا. ڪڏهن وري

چور کي ڳچيءَ ۾ موچڙن جو هار پائي شهر ۾ پيٽ لاءِ
پتڪائيندا هئا.

اميرن جي ايامڪاريءَ ۾ قندين کي چبوترِي يا
کوٽواليءَ ۾ رکندا هئا. انهن انڌرين ۾ نثر، هٿڪڙيُون،
پيرن جا ڪانف، ڳچيءَ لاءِ ڳٽ ۽ ٻيا اهڙا عذاب رسائڻ
جا اوزار رکيل هئا. نامي گرامي ڏوهي کوٽن اندر يا
چؤنڪيدار جي گهر اندر سوکيا.

شهر ۾ کوٽوال ڪچهري ڪندو هو، ۽ پرڳڻن ۾
ڪاردار. ديني ڳالهين ۾ قاضيءَ جي فتويٰ هلندي
هئي ۽ اڪثري اپيل به ڪري سگهبي هئي. مجلساڙي
ڪرڻ، سڪا ٺاهڻ ۽ ڪوڙيون مهرون گهڙڻ راجنيتي
گناه سمجهبا هئا ۽ انهن لاءِ ڏنڊ، قنڊ يا قٽڪا. ڪوڙ
ڳالهائڻ ته سڀني جي پيٽ ۾ پيل آهي. قرآن تي قسم
ڪڍڻ پڪو سمجهبو آهي، ڇو جو چوندا آهن ته ڪوڙي
تي ڏٺي تعلقي قهر ڪندو. نتيجو اهو جو پڙهيل ڪوڙ
کان ڪوئي نٿا کائين. غريب مسلمان، پئسي جي لالچ
نه هوندس ته انهيءَ گناه کان بچندو. سنڌ جا هندو
جهڙا سندن هندوستان جا ڀائر. قسم کي ڪوبه وزن نٿا
ڏين. آزمودي کان پوءِ سمجهان ٿو ته هن ملڪ ۾ ڪو
ڳالهه ڪري ته شڪ آڻجي، پڪ ڏئي ته اصل اعتبار نه
ڪجي، قسم کڻي ته پڪ ڄاڻجي ته نسورو ڪوڙ ٿو
ڪري. ڪوڙ ڳالهائڻ ۽ ڳالهه الڳ ڏوهه نه آهن ۽ جيتي
سچ جو اهو قدر آئي ماڻهن جو ڪهڙو سياڻو هوندو؟

البت سڀ هڪجهڙا نه آهن ۽ ڪي ستيه وادي به لهندا،
پر اهڙا جدا ڇوايا.

زناڪار، رندياز، نشئي قاعدي موجب سزاياب
نه هئا، ڇو جو جيئن ٻين دينن ۾ تيئن اسلام ۾ دين جا
مومن پوري پيروي نٿا ڪن.

(۱) بروج.

سنه ۱۷۴۰ع ۾ ڪلهوڙن جو راج شروع ٿيو، تنهن سنڌ
۾ سرڪاري نوڪريون پهرين سنڌ جي مسلمانن کي
هيون، پر ميان مير محمد ڪلهوڙي زمينن جاگيرن جا
انجام اقرار ڏيئي بن بروج هريدن، مير الودي ۽ مير
مسودي، کي گهرايو. جي جبل جو سڄو پٽ ڇڏي سنڌ
جي ڀلي ملڪ ۾ اچي رهو. پر انهيءَ ۾ وڏي ڀل
ڪيائين. هڪ سنڌي تواريخ نويس انهن بن جهنگلي
ماڻهن جي سنڌ ۾ گهڙڻ جو هي بيان ٿو ڏئي ۽

بروج اڃا خداآباد کان پنڌرهن کن ميل پري هئا
ته حاڪم سندن استقبال لاءِ سونهري سنجن سان پهري
عمدا گهوڙا ۽ خلعتون سوغاتون موڪليون. سندن مرضي
هئي ته ٻئي مير ڏاڍي شان وٽان سان دارالحڪومت
۾ تشریف آڻين. جاؤس جڏهين ساڻن ملڻ لاءِ اڳتي
وڌيو تڏهين ڇا ڏسن ته هڪ رڀيارن جو ڊنبلو ٻارين
ٻچين گڏهن تي چڙهيل، پٺيان رين جي ڌڙ سان پيو
اچي. وزيرن وڏي پڇا ڪئي ته ڏي مير الودي جي

ڪا خبر ڪريو؟ ڇي مير آلودي آءِ آهيان. ڏسي
 حيرت ۾ واٽ ڦاٽي وين. جنهن مير آلوديءَ کي هيڏي
 ناف ٽينگر سان خوش ڪرڻ آيا هئا سو هٿ ۾ ڏيري،
 ڪلهي تي ڪانڊو ڪري اڳيان بيٺو هون! پر وري به
 پاڻ جهلي نهايت تهذيب سان سلام ڪري، هٿ مان
 ڏيري وٺي ۽ ڪلهي تان ڪانڊو لاهي، هڪ تازي
 گهوڙي تي سوار ڪري درٻار ۾ وٺي وين. تنهن کانپوءِ
 ته ڪيترا سردار ڇاڳيردار ٿي پيا ۽ پنهنجا پروچڪا راج
 آڻي ٺاڙي ٿي ۽ ٻين هنڌ ڳوٺ ٻڌي ملڪ وسائي وينا.
 شڪل شبيهه توڙي چال چلڻ ۾ سنڌيءَ کان پروچ
 سرس آهن. رنگ وڌيڪ صفا، هڏ وڌيڪ پڪو، بت
 وڌيڪ سگهو اٿس. عزت آبرو ڇا م آهي تنهن بابت
 غيال ئي نرالا اٿس. پر اڳئين زماني ۾ ڄا عشارت
 زره بند بانڪن کي بزدلن لاءِ هوندي هئي سا عشارت
 کيس به آهي. قوم لاءِ فخر، خاندان جي وڏائي هڪڙيائي
 اٿس. سا ڳڻي وقت تند مزاج، بي وفا، ۽ ويرو وٺو به
 آهي. جهڙو گدلو ۽ بودلو آهي اهڙو ئي عياشي آهي.
 مکيه وندرون به اٿس. شراب نوشي ۽ شڪار. لکن پڙهڻ
 کان عار ڪندو، پر باز پالڻ ۽ چابڪ سواري معتبر سمجهندو.
 بغداد بخاري جا ڪل علم سندس لاءِ ڪسيري ڄا آهن.
 پر ڏک سان متارو ڏنڊو به اڌ ڪري وجهڻ ناموس جو
 ڪم سمجهندو. نتيجو اهو جو ساري پروچڪي ملڪ ۾
 ڪو پڙهيل ڳڙهيل ڪين نظر ايندو. ننڍا شهزادا فارسي

جهڙي ڄاڻن تهڙي نه ڄاڻن، ۽ ايران مان ڪتابن جا ست گهرائي پت تي ڦٽا ڪميون ڪن. هڪ ٽالپر سردار ٿو هام هڻي چوهر نه ”پڙهڻ لکڻ مان آءُ ڇا ڄاڻان؟ انهيءَ ڪم لاءِ ساڻ منشي بس آهي.“

جنگ جي مٿان ۾ پروچ ڪو اهڙو جهڙو ويڙهو نه آهي. ننڍي هوندي کان وٺي هٿيار هلائڻ ۽ خوف کي منهن ڏيڻ سکندو آهي. بهادر ۽ سگهو آهي، پر پلٽي بازي نه ڄاڻي. ڌڪ اڳيان ڍال ڏيندو، پر چوڪ ڪٽڻ ڏجي سو نه ڄاڻي. هن هنرمند هندوءَ کان گهٽ آهي. عربن جي نقل ڪندي زور سان ڌڪ ڦهڪائي هڻڻ سکيو آهي، ۽ پنهنجي گري، آبدار ۽ عمدي تلوار سان چڱو مارو ڪندو آهي.

سنڌ ۾ هيٺيان هٿيار چالو آهن:— بندوڦون (ڊگهي ڦاڪي ۽ ٽپاچا، تلواريون، پالا، بڻجيون، خنجر ۽ ڪٽاريون (ستيون ۽ ڦاڪي نموني جون). تير ڪمان جو هٿ رواج ڪونهي، ڇو ته پروچ جي بازن ۾ پناڻو بل ڪونهي. گرو زرد جو يورپ ۾ پهريون هئا، سو ڪنهن پروچ نه ڏٺو، نه ڀاتو ۽ وڙهڻ مهل منهن، ڳچي، ٻانهون، ستر بچاءُ لاءِ ڊڪيل نه هوندا آهن. پر مٿي جي بچاءُ لاءِ رڪ جو ڪنگول ريشمي ڪنار سان پائيندا آهن. مٿان ريشمي ڀڳ ۽ ڀڳ پاسي رڪ جي چلن جو طرزو. ڌڙ لاءِ سوڙهو زرد سترن تائين ڪشيل. عمدي ۾ عمدا زرد خراساني ۽ آيراني، چانديءَ جا يا

گلت ڪيل رڪ جي چلن جا، يا زره هيٺان چلنڻه
 (ريشي ڪوٽ) ڏيکيندا هئا، جنهنجو ته مٿان ته
 سوگهو ٻڌو هو. انهيءَ جو ڪپڙو ولانتي هوندو هو.
 تلوار جي چوٽ قدري واري ڇڏيندو هو، پر پائڻ م باز
 ۽ چرڻ پورڻ م مونجهه ڪندو هو هٿن تي دستانا ساڳئي
 زره واري ڌاتوءَ جا هوندا هئا. اهي پائڻ ضروري به
 هئا، ڇو ته تلوار جو مٿيو آڱرين لاءِ ڪوبه بچاءُ نه هو.
 ڍالن جا نمونا مالڪن جي شوق موجب هوندا هئا. پر
 ڍالون اڪثر چم يا گيندي جي ڪل مان ٺهنديون هيون.
 سنڌي اميرن کي، ٻين راجن وانگر، دائمي بيٺل
 فوج ڪانه هئي، نه فوج جو پورو قاعد ٿيندو هو. جيڪو
 ٿيندو هو سو اڌ وڌاڻو، يورپ جو ڪوڙو ٺٺل، بلوچ،
 تيمر به خاص ڪري مري، اتر م قواعد ڪيل سپاهين
 جون صفون ڏسن ته چرڻ اڌ نشي م مست ٿي شوغيءَ
 سان دشمنن تي ڌوڪي پورڻ وڌيڪ پسند ڪندا.
 انهيءَ نموني کي پنهنجي غويي آهي جا عربستان ۽
 افغانستان م ثابت آهي. پر جتي هزارين عملو ڪن ٿا
 يا مٿن عملو ٿئي ٿو اُتي اهو نمونو ڪارگر نه آهي.
 سپاهين جي پگهار جي ڪٽ ڪي هڪڙي، ڪي
 ٻي ٿا ڪن. پيادي کي گهٽ م گهٽ ماهوار اٽڪل
 ساڍا ٽي روپيا. پر ڪي سوار روز هڪ روپيه ڪٽيندا هئا.
 سردارن کي درجيوار مقرر رقم ملندي هئي. تنهنڪانسواءِ
 دشمنن جي ملڪ م لت. لشڪري زور زور تي روڪ

ئي ڪانه هئي. ساڳئي فوج اندر هيٺين ۽ مٿين جي وچ ۾ حب هئي، پر ادب انديشو گهٽ.

زناڪاري ۽ عوامڪاري ڏي سي راج ۾ بلڪل گهٽ هئي. هوند وارا زالن کي سانڍڻ لاءِ ڪين گهٽائيندا هئا.

باقي گهٽ درجي جي زالن کي وفادار رکڻ لاءِ ڪتاري قهر ڪندي هئي. جڏهين اسان سند فتح ڪئي، ۽ مرد کي بي قاعدي ارهه زوري ڪرڻ کان منع ٿي تڏهن زالن ڄاتو ته ”هاڻ اڳت سان ڪتاري ڪانه ٻڌل آهي“.

نتيجو اهو نڪتو جو جلد زناه وڌي ويو. پر اهو پهريون جوش سنت ئي ڀرو ٿيو ۽ سماج وري اڳي وانگر ٺهي هلي. فقط ڪاٽيءَ ۽ ڪتاري بدران قلف ڪڙا لڳايا ويا.

پروچاڻيون ٿوري گهڻي فارسي ۽ سنڌي کانسواءِ ٻيو ڪي ڪين ڄاڻن. پنهنجو وقت گهڻو ڪري ڪٽڻ،

سبڻ ۽ ڪپڙن پهري، وغيره ۾ گذارينديون آهن. ٻين

سان عشق پڄاڻي ۾ مڙو ايندن، پر ايراني ۽ ڀنڀڙ زالن وانگر جو کائڻو ڪم نه ڪنديون، مگر سنڌي مسلمان ۽

هندو زالن کان انهي ۾ وڌيڪ جگر واريون آهن. مٿئين

درجي جون زالون البت ڪمپير ۽ پائيند آهن، ۽ ڪل مڪر

هاسي پسند هندوستانی زالن اڳيان چيڪو ڳڙيون ۽

ڊيرينيون نظر اچن. زهر ڏيڻ جو واهيو ڪونهي ۽

آڳاٽا ورلي ٿيندو آهي. ڪيتريون وڏوئون آهن

جي ٻيهر شادي ٿيون ڪن، پوءِ چئو بدبخت ڪري

يا ڏاڍي وفاداري ڪري. ڳالهه ٻڌيم ته هڪ شخص

پيٽ کي آخرين نامو ڏنو ته ”وري شادي ڪر، يا دائمي روزو وار“. ڇي ”روزو وارينديس“. ڇي زاهد ڇي درجي جون طالبو آهن سي ته عمر ڪنواريون ٿيون رهن پوءِ اهڙيون ڪي ٿورڙيون.

(۱۲) شيدائي غلام.

سنڌ ۾ شيدائي غلام ٻن قسمن جا هئا: هڪڙا گهر ڄاوا، ٻيا مسقط يا عربستان ڇي اوڀر کان آيل. گهر ڄاوا گهر جا ڀاتي ڪري ليکبا هئا. ڇيئن هندوستان ۾ ٿيئن زمين سان بددل ۽ زمين سان وڪيل يا ورثي ۾ آيل غلام سنڌ ۾ ڪونهن. تنهنڪري جڏهن آزاد ٿيا تڏهن ڄڻ اها نعمت سندن لاءِ زحمت هئي. اميرن ڇي آيا مڪاري ۾ ساليانا ڇهه سئو زنگباري، ممباسي ۽ حبشي آفريڪا مان ايندا هئا. ٿورن سالن کان اهو واپار ذري گهٽ بند ٿي ويو آهي. غلام جو ملهه چاليهن کان ٽيڏسؤ رپين تائين هوندو هو. ڇوڪرين جو ملهه ڇوڪرن کان سئو ۽ انهنجو تعداد به وڌيڪ ايندو هو. حبشي ڇوڪريون ڪڏهن ته ڇهه سئو ۽ ست سؤ رپي ۾ وڪامنديون هيون. سندن چوڻ موجب بالڪيٽي ۾ اُن، هڪڙو ۽ ٻيون ضروري شيون ڏيئي واپاري کين غريد ڪندي هئا. ڀڄائي کين وڪيڻ عام رواج هو ۽ ڪيترين کي هڪ ”سواھلي“ قوم قيد ڪري سمند جي ڪناري تي واپارين کي وڪندي هئي. غلام گهڻو ڪري ڪئمبئي ضلع جا هئا.

سنڌ ۾ اڪثري سڻس، مزور، وايا، لوهار، ۽ ٻيا غلامن کي پنهنجن ڏنڊن ۾ سيڪڙا ڪري رکندا هئا. کاتو ڪپڙو ملندو هون، پر ڏٺي سان گڏ ڪو ورلي ويهي کائيندا هئا؛ ڪن حالتن ۾ پڇڻي مرتبي کي وڃي رسياءَ اميرن جا خاص خادم ٿي زبردستن ٿي خوب حڪم هلائيندا هئا. امير شير محمد جو پيارو خادم شيدائي هوش محمد منجهائين هڪڙو هو. هڪ مشهور تواريخ نويس ڪيپٽن هن شخص ۽ مارشل هاش (Hoche) جي وچ ۾ مائٽيءَ جو ناتو ڳنڍيو آهي. شيدائي اڪثري شيدائين سان پرڻيا هئا. وڏن ڪٽنبن ۾ ٻين ڏٺين جي ملڪيت سان واسطو رکڻ جي کين منع ڪئي ويندي هئي. سندن اولاد به غلام ئي هو. ڪيترا سنڌي مسلمان شيدائين سان شادي ڪندا هئا ۽ انهنجو اولاد سنڌين کي پسند ايندو آهي، جيئو ٿيڪ يورپين جي نظر ۾ منجهس ڪا سونهن ڪانه هئي. انهيءَ اولاد کي سنڌي ”گڊو“ ۽ گڊي جي سنڌيءَ مان اولاد کي ”ڪميراني“ چوندا آهن.

سنڌ ۾ شيدائي بلڪل جاهل ۽ اُڻ پڙهيل آهن. سپاهه ۾ خوش مزاج ۽ ترش رو، من مڙجي ۽ تپا. سنڌين موجب شيدائي جو وير اُت جو وير هڪري چون ۽ ڪڏهن ته اهڙا خار باز ٿا ٿين جو ڏاڍن موچڙن سان مس باز ايندا آهن. ويڙهو گهڻا به اهڙا جو اهو جمع سپاهو جڏهن هڪ ڏنڊي جا شيدائي ٻئي ڏنڊي جي شيدائين

تي تلوار ۽ وهائين. سندن طاقت ۽ بردباري ڏسي عام صلح پسند ماڻهو کائڻ ڏاڍو ڪو کائيندا هئا. بهادر ۽ بي رحم ۽ اهڙائي بي باڪ، دغا باز ۽ لڄ آهن. مطلب ته فقط موت جي ڊپ ڌڪري ڦرلٽ ۽ غوريزي کان پاڻ روڪي سگهندا آهن.

وچ ايشيا ۾ ڀٽي ڪٽين ۾ ڀاتي ٿي ٿا رهن ۽ ماڻهو سندن سپاو مان چڱيءَ طرح واقف آهن اُتي به ساڳي ڳالهه ٿا ڪن. چون ٿا ته شيدائي وقتي ڏاڍا شڪر گذار ۽ محبتي آهن. مڙ ۾ ايندا ته ڏاڍا پيا وٺندا. بلڪل عياش ۽ عرص ڪندڙ، پر نرم دل به اهڙا جو ورلي آپگهات ڪندا. کاڌي پيئي، کائي ۽ ناچ جوڏاڍو شوق اٿن..... سنڌ ۾ ڪيترن شيدائي کان پنهنجي مادري بولي وسري ويئي آهي. ڪيترا ته گهر ڇاوا آهن ۽ ماڻهن کان به چار لفظ جهڻي ورتا اٿن، پر جيڪي بالڪيڻ ۾ آيا تن کان مادري زبان وڌي هوندي تائين وسريو وڃي. نڪي ڪي سندن بوليون لکيل ٿيون ٿين جو غلطي درستيءَ جي پوري خبر پوي. پر اڪثري سنڌي عيشي ملائي کڏو چڙ ڳالهائيندا آهن، ڇا سمجهو ۾ نه ايندي آهي. پر سندن ڪيترا لفظ (مثلاً ڪٽنب) سنڌ ۾ چالو ٿي ويا آهن.

(۱۳) عامل.

سنڌ جا لهاڻا عامل سنڌي هندن جو هڪ خاص فرقو آهن. سندن ريتين رواجن، سوڻن پرهڻن مان سنڌ

۾ اڄوڪن هندن جي پوري غير پوندي. حاڪمن جي
 احتياج ڪري ئي عامل فرقو هستيءَ ۾ آيو، چو جو
 انهن جي مدد کان سواءِ سرڪار نه وصولي ڪري،
 نه خرچ هلائي سگهندي هئي. سڄي مشرق ۾ جيڪڏهن
 ڪي ماڻهو حساب ڪتاب ۾ پنهنجو اُچار آهڻ نه اهي
 سنڌي مسلمان آهن، ۽ خود اڳين اميرن کي اگرچ هندن
 لاءِ هيترتي نفرت ۽ عقارت هوندي هئي ته به انهن
 ڪافرن جي اها غوي لاچار قبول ڪرڻي پيس. سندن
 پويان اڳيون مذهبي ڪٽر پٽو گهڻي قدر يلجي ويا ۽
 پروڇو فخر به البت گهٽ ظاهر ڪندا هئا. هن وقت
 حاڪمن مان هڪ اهڙو به ڏٺو اٿم جو هندو ديوان سان
 پاڪر پائي ملڻ کان اهڙو عار ڪري جهڙو پاڪ ۽ چنڊ
 سيد سان ملڻ ۾ ڪري. هندن به جڏهن ڏٺو ته اسان
 بنا حاڪمن جي نٿي سري تڏهن پنهنجي تيز فهمي ۽
 ڦڙڻيءَ جو پورو فائدو ورتائون، ۽ جلد ملڪ ۾ پنهنجي
 حالت سڌاريندا ۽ زور وٺندا ويا. گهڻو ڪري انهيءَ
 ريت سنڌ ۾ ڪارداري سرشتو جاري ٿيو، جو البت
 نرالو پر سنڌ ۾ اهڙو ئي مکيه آهي جهڙو هندوستان
 ۾ پٽيلائي سرشتو. پير ڪوڙڻ بعد عامل پنهنجي اعتماديءَ
 جو غير واجبي فائدو وٺڻ لڳا. حاڪمن جو پنهنجن
 عملدارن تي ٻن قسمن جو غابطو هو: موت ۽ عذاب
 ڏيڻ. جي ڪو هندو الاهي پاڻي بيهندو هو ته لئين يا
 ڪنڊر ڏنڊن سان ڪٽي ماريندا هوس، يا ته ڳچيءَ

تائين زمين ۾ ٻُوري دفن ڪرائيندا هوس. هڪڻ ڏوهن واسطي گهوڙي جو توپرو ڪٽيل ڳاڙهن ۾ چن سان ڀري منهن ۾ ڏيندا هئس، يا ته وڻ تي اُبتو لٽڪائي ٻانهن کي واريءَ سان ڀريل ٿانو ٻڌندا هوس، يا ته سق اندر ٻه چار وڇون يا ته لوهه جي نوڪدار ”ٻلي“ ماس پٽ لاءِ اندر وجهندا هئس. پر اهي اُٻاءِ ورلي ڪم آندا ويندا هئا، ۽ رياستن اندر ماڻهو سخت سزائن جي پوکاڻ ڪو ڪين کائيندا آهن، ڇو جو اڪثري انهن سزائن کان پاڻ بچائي به وٺندا آهن. سنڌ ۾ به ساڳي ڪار هئي. ڪوبه امير ڪهڙي به ديدي دانستي دغا ڪان پاڻ کي سلامت ڪين سمجهندو هو.

ائين قرون اڳ ۾ عامل اهڙا نه پڙ ٿي ويا جو پنهنجو درجو نه رڳو قائم ڪري، پر سڌاري سگهيا. انهن حاڪمن جي اڄ خدمت ڪندا هئا ته سپان ٻوهيندا هئس؛ اُتي ئي چايلوسي ته اُتي ئي ٻوهه؛ وچولي درجي جا مسلمان، جنجو مٿن آڌار هو، تنکي رشوت به ڏيندا هئا ۽ هيڏي ٻه هئس؛ باقي عام ماڻهو جي گهر حالتا ٿي ڏيئي لڙيئي ۽ هندو شاهوڪارن جي ور چڙهندا هئا تن سان ته جنسي وئيل وهائيندا هئا. عاملن کي پنهنجي مطلب کانسواءِ ڇوڻ ٻيو ڪي ڪين سمجهندو هو ۽ پنهنجي مطلب ڪڍڻ لاءِ نه ڪنهن قسم جي پرواهه نه غطري جو آنديشو نه رزم جو. قطرو ڏيکاريندا

هئا. عمل ۾ ٻڌل، پر سهڻ ۾ ٻڌل ۽ وقتي حاڪم
 پاڻ باسيندا هئا ته اسين کين آزاريندي هئڻجو پٽون جي
 هڻو ڪري ايڏا کان ڪو ڪاٿين، يا ڪڪ ٿين. ڪوڙن
 حڪمن مان ۽ جڙتو دستاويزن ٺاهڻ توڙي ڪوڙين مهرن
 گهڙڻ ۾ بلائون هئا. ڪي ته وري اهڙا هائڪ جونگيني
 (انگولي مهر) جو نقل مس ڪڪ سان ڪري، نقش
 مٿان آڳوڻو اهڙو ڪڍي گهمائيندا هئا جو ڪوڙي ۽ سچي
 جي گم ٿي ڪانه پوي. وقتي ائين به ڪندا هئا جو
 اصلي نقش گهرائي، اهو تازو ڪري، پوءِ گهميل ڪاغذ
 مٿان مهر هڻندا هئا. اهو ٻيو نقش وري قلم سان درست
 ڪري دستاويز مٿان پوري جڳهه تي مهر هڻندا هئا.
 مهر جي جعل سازي هن ريت ڪندا هئا. آلي ميت
 ذرو ڪڍي، مهر جيڏو ٽڪر ڪڍي، مهر جي عمدي ۾
 عمدي نقش مٿان چمڙائيندا هئا. پوءِ چاقون يا سنهون
 اوزار ڪڍي ميت تان ايو ٽڪر ڪوڙي ڪيندا هئا. انهيءَ
 ميتائين مهر مان ڏهه ٻارهان عمدا نقش ڪڍي سگهندا
 هئا. هن ريت نهايت نفيس ۽ پيچي مهر وٺن، جي
 اسانجا سرڪاري نوڪر ڪم آڻين ٿا، ائين نقل ڪري
 ويندا هئا جو ڪو ڄاڻو وينجهو مس ٿي سهي ڪري
 سگهي. وقتي ميت بدران ميت ڪم آڻيندا هئا، مگر
 اها شيءِ اهڙي ڪارائتي نه سمجهبي هئي، ڇو جو جلد
 بگڙي ويندي هئي. پر جي ٻيو ڪو وس نه هئندو هون
 ته ڪي عامل سڌو وينجهو وٺ لنگهي سندس مٿ

وڃي ڪوسي ڪندا هئا. پر انهيءَ ۾ جوکو گهڻو ٿيو ڇو
سڀ وينجهر عملدارن جي اکين ۾ هوندا هئا ۽ انهيءَ ڏوهه
لاءِ سزا به سخت هوندي هئي. جهڙا ڪوڙا دستاويز ٺاهڻ
۾ تهڙائي ٻين ڪمن ۾ عامل چالاڪ هئا. رواجي ڪيسن
۾ دستاويز لکي، ڪاغذ چپ سان چٽي، پٽ تي رکي
مٿانئس مڃو وڃائي، مهر هڻندا هئا، تانجو مس جو
چلڪو جهڪو ۽ جهونو ٿي پوندو هو.

ڏيل ۾ رواجي سنڌين کان عامل وڌيڪ سگها ۽
بت ۾ ٺاهوڪا لڳن ٿا. ڪن جا بت ته پهلوئن جهڙا
آهن ۽ سندن روش اڪثري سوڌا ۽ وڻندڙ آهن.
مسلمانن جي زور زبر ڪري مومن جو لباس کڻي اختيار
ڪيائون. سنڌي ڊگهي ٽوپي ۽ جهولدار سڻئون پاتائون،
ڊگهيون سُونهاريون رکيائون ۽ مٿي جي فٽ چٽي
ڪوڙائيندا هئا، پر سُنڌ موافق مڇون ڪين وٺائيندا
هئا. ٻيو ته نرڙ تي تلڪ ڏيڻ ۽ مسلمانن جي اُبتڙ پهرائڻ
کي ڏائي پاسي پيڙي ٿا هڻن. اُچن ڪپڙن جا ڏاڍا
شوقين ۽ حقيقت ۾ عام طور ڏيک ویک جا ڪوڏيا ۽
هٿ ڦاڙ آهن. انهيءَ ۾ هندستان جي هندن کان نرالا
آهن. سندن ڌرمي مڃتا ٻين لهاڻن جهڙي آهي، ۽
کاڌو پيئو به ساڳيو اٿن. پر وڌيڪ تعليم ڪري ۽ ٻئي
مذهب جي ماڻهن سان لڙهه وڃڻ هٿ ڪري منجهن
ڪيترا دهري (materialists) ٿي پيا آهن.

عاملن جون شاديون وڌو ۽ ڇوڪريون آهن ۽ ڪڏهين به پنج سؤ روپين جي اندر نه ٿي سگهنديون آهن؛ تنهنڪري منجهن ڪيترا وڏي عمر تائين ڇڙها ڇانڊ وينا هجن. پهرين زال سنڌ هوندي ته واه نه هڪ کان وڌيڪ شادي ورتي ڪندا. زال کي طلاق به ورتي ڏيندا ۽ وڌو واه بابت ڌرمي اعتراض ڪونه ٿين... سٽي لکڙيءَ جو رواج هن وقت سنڌي هندن ۾ ڪونهي، پر ايتري پڪ آهي ته اڳئين زماني ۾ منجهن هو. جوان وڏو ٿي وڃي وري شاديون ڪنديون آهن، پر انهيءَ ۾ گهڻائي سمجهي آهي. ٿورن سالن کان ڪن نياتين ۾ ڀاءُ جي وڌو سان شادي ڪرڻ جو رواج پيو آهي. پر خانداني ڪٽنب انهيڪي ڪو ترڪمن (incest) ڪري سمجهن ٿا. جڏهاڻڪ زور زبر گهڻو آهي تڏهاڻڪ ڪي ٿورا مسلمان ٿا ٿين، پر ڪنهن وقت ايترا ٿيندا هئا جو هندن جي هستيءَ کي خطرو هو. مٿيارن، هالن ۽ ٻين هنڌ اڃا ’ٺو مسلم‘ شيخن جا پاڙا آهن..... نازڪ حالتن ڪري سنڌي هندن هڪ زبردست رواج ڍرو ڪيو آهي ۽ زوريءَ يا پيءَ طرح ڪيل مسلمانن کي وري هندڪي نيابت ۾ وٺي ٿا. پر سو به اتي جتي ايترا ٿورا آهن جو اهڙن کي ناڪار ڪري نٿا سگهن. ڪن هنڌ وري نيابت ۾ موٽي وٺڻ نسبت وڌيڪ سخت آهي. مثلاً، ڪراچيءَ ۾ جتي مسلمان ٿورائيءَ ۾ آهن. هڪ بلڪل ڳري شاهوڪار

واپاريءَ کي موٽي نيات ۾ وٺڻ کان نابري واريائون
چي طهريل آهي ۽ وڏو گوشت چڪي چڪو آهي. اهو
قطعي اعتراض سمجهيو ويو، ۽ جيتوڻيڪ ڪن سالن کان
هندڪا نيم پاليندو اچي ۽ ٻانڀڻن سروطن کي دان پڇ
ڪندو اچي، ته به لاچار اڪيلو کائي ۽ پيئي. شڪارپور
۽ ٻين شهرن ۾ چيڪرائين ڪين ٿئي. ميراثي راج ۾
دين اسلام بدلائڻ لاءِ چيڪر سخت سزا ڏني وڃي.
اسانجي حڪومت ۾ دين بدلائيندڙ کي فقط هڪ
درخواست لکي ڪاردار ڏي رواني ڪرڻي ٿي پوي.
(۱۴) ڪراچيءَ جو بنياد.

(سيٽ فائونڊل جو ڏنل بيان)

”منهنجا وڏا اصل ڪاهريءَ جا وينل هئا، جو شهر
ڪنهن وقت دادو تعلقه ۾ نهايت وسندڙ ۽ آباد هو.
انهي پاسي چئن ۽ پنوهارن جو ڪم هلندو هو، ۽
سامتاڻي پرڳڻي ۾ ڪم ڪاهريءَ ۾ رهندا هئا. سنبت
۱۷۸۱ (۱۷۲۵ع) ۾ جڏهين يوجومل (سيٽ فائونڊل جو
پرڏاڏو) سورهن ورهين جو هو تڏهين ماڻي جي ماءُ
سان اڻ بيم سبب ڪاهري ۽ ڏي، سيوهڻ ۾ اچي،
هڪ قافلو تيار ڪري ڏن جي ٻولا ۾ نڪتو. تڏهن
ڪراچيءَ جو هاڻوڪو شهر اڃا هسٽيءَ ۾ به نه هو.
حب نديءَ جي هن پاسي ڪرڻ نالي هڪ مشهور شهر
هو، ۽ اتي يوجومل ويو، ۽ ٿي وينو. پنهنجا ڌار گهاشتا
سونمياڻي، گوادر، بيلي ۽ مسقط ۾ موڪليائين. مسقط

جي منيب وڃي بڻائڻ، شيراز ۽ بحر ۾ ننڍيون پيدايون
 ڪوليون. آهستي آهستي سنڌ جي ٻن بين مشهور
 بندرن، شاهيندر ۽ لاهوري بندر ۾ به پيدايون ڪليون،
 ۽ سورت، پور بندر ۽ ملبار سان خوب واپار جاري ٿيو.
 ڪرڪ بندر جو شهر حب نديءَ جي عربي سمنڊ
 جي چوڙ وٽ هو. ڪڇ مدت کانپوءِ سمنڊ کان بندر
 ڏي گهيڙ لڙجي ويو ۽ ڪوبه جهاز يا دنگي بندر ۾
 گهڙي نٿي سگهي. تن ڏينهن جون دنگيون بانس
 جي لڪڙن جون هونديون هيون ۽ لڪڙيون وري لوهه
 جي ميخن سان نه پر ڪاٻاري جي رسن سان جڙيل
 هونديون هيون.

بندر واري رستي بند ٿيڻ سبب واپارين کي ڏاڍو
 اهنج ٿيو. تڏهين سين پوڄومل شهر جي ٻين معزز
 ماڻهن سان صلاح ڪري، واپار لاءِ پسگردائيءَ ۾ ڪنهن
 بيءَ سهنجيءَ جڳهه جي تلاش ۾ نڪتو. تلاش ڪندي
 ڪندي ڪراچي ڪاري پسند ڪئي ويئي. ڪاريءَ جي
 منهن تي تڏهين ويهه پنجويهه مهاڻن جا مڏ هئا. انهيءَ
 مڪان کي ’دربو‘ ڪري سڏيندا هئا. اوسي پاسي
 هڪ پاڻيءَ جي کڏ به هئي جنهن کي ڪلاچيءَ (مهاڻي)
 جو ڪن چوندا هئا. چارون طرف گدامڙي ۽ ٿمر
 (mangrove) جا وڻ لڳل هئا. اها جڳهه پسند ڪري
 مٿس مڪان اڏايا ويا، ۽ سڀ ڪٽ ڍوڻڻ جهڙو اسباب
 ڪرڪ بندر مان آڻي اچي ڪلاچيءَ جو ڳوٺ وسايائون.

تڏهين منوڙي جي ڪاري (bar) کان هڻي ۽ بابا بيت کان مٿيرو ”ٺٽاڙ“ نالي ڪاري آمدرفت لاءِ ڪم ايندي هئي. منوڙي جو منهن هڪ ٽڪر جي بني سان بنديل هو. اٽڪل ۱۷۲۹ع ۾ ڪرڪ بندر جا گهر لڏي ڪراچيءَ ۾ وڃي ويٺا. پوڄو مل جي چوڻ تي هڪ آسودا پمل بيمو مردان سان ملي ڪراچيءَ جي بچاو لاءِ صلاح ڪئي. اها ڳالهه سڀني کي پسند آئي. چارون طرف تهر جا وڻ ڪڍي ماڻهو ڪاٺ ۽ مٽيءَ جو عالم پناهه اڏڻ لڳا. مدد لاءِ ٻاهرين مزورن کي به ڪم ۾ لڳايو ويو. سڀني مزورن کي سڪل ۽ تازي مسٽي جي ڪٽل مزوريءَ ۾ ڏني ويندي هئي. جلد هڪ خاصو ڪوٽ اڏجي ويو ۽ مٿس مسٽي توفون رکيون ويون. ڪوٽ جي ديوار اندر اٽڪل سٺ ستر چريب زمين جا هئا. ڪوٽ کي به دروازا هئا. هڪ الهندي طرف (سمند) ڏي ”ڪارو در“ سڏيو ويو ۽ ٻيو اتر اُڀرندي (لياڙي ندي) ڏي ”منو در“ سڏيو ويو. سڀ ماڻهو ڪوٽ اندر رهندا هئا ۽ ڪوٽ جي ٻاهران چارون طرف تهر ۽ ٿوهر جو جهنگ هو.

شاهيندر وقت به سنڌو درياھ جو منهن لٽجڻ لڳو. ڪيترا گهر لڏي ڪراچيءَ اچي ويٺا. انهي وقت ڪلهوڙن ڪنهن به تڪليف بنا مات ڪري ڪراچي پنهنجي هٿ آندڙي.

(۱۵) ڏڪر

”سنبت ۱۸۶۸ (۱۲-۱۸۱۱ع) کان ۱۸۶۹ جي پڄاڻيءَ تائين ڪڇ، مارواڙ، هالار (ڪاٺياواڙ جو هڪ پراڻو) ۽ اوسي پاسي جي ملڪن ۾ سخت ڏڪر پيو. منهنجن وڏن جا ڏندا ڪم ڪاريون تن ڏينهن ايتري قدر وڌي ويا هئا جو ڪين ڪين ته به پنج سؤ هندن ۾ سندن پيڏيون هيون. ڏڪر وقت هالار، ڪڇ، مارواڙ ۽ گجرات جا ڏنريل ماڻهو سنڌ ۾ اچي ڳاهت ٿيا. تنهن وقت آءٌ ايڏو ٿيو هوس جو سڀ ڪجهه سمجهي ۽ ياد ڪري سگهان. ان جو ڏڪر اهڙو سخت پيو جو سون ۽ رڀي جي ڳوٺرين هوندي به ماڻهو بک وگهي مري لڳا. سنڌ ۾ جوئر، نانگلي، جوءَ پيا سادا ان به رڀي جا چار سير مس ٿي مليا ۽ ڪئين ماڻهو اُٿليا. منهنجن وڏن سينت درهياڻيمل ۽ لالمنڊاس کي ان جا انبار ڀريل هئا. ڏنائون ته غيرات لاءِ هن کان وڌيڪ ٻيو ڪو عمدو موقعو ڪونه ملندو. تنهنڪري ذات ڌرم جي پيڏ بنا سڀني گهرجائو ماڻهن کي في آسامي هڪ سير باجهري يا چانور روز مٺت ڏيڻ لڳا. ڪوئيءَ جي پٺئين در وٽ ان ورهائو ويندو هو. ۽ اهو ڪم صبح کان رات جو دير تائين هلندو هو. ڪيترا آبرودار ماڻهو بنهه لاچار حالت ڪري برقعو ڏي ڇرياتي ان ونڻ ويندا هئا. جڏهن سينن کي خبر پيئي ته ڪيترن سفيد پوش ڪٽنبن کي ڪيتري به اگهه ٿي ان نٿو

ملي، ۽ سيٺ جي در تي ڏينهن ڏٺي يا رات جو بتيءَ جي روشنيءَ تي خير ياتي ان ونڻ م حجاب ٿي ٿيو تڏهين حڪم ڪيائون ته رات جو ڪوئيءَ تي بتيون نه ٻاريون وڃن، ۽ ڪوبه مرد يا زال هٿ ڊگهيڙي نه اُنڪي پچو بنا هڪ سِر اُن ڏنو وڃي.

تنهن کانپوءِ ڪئين شاهوڪار گهر پئسي تي اُن نه ملڻ ڪري سڀني جي خير يات ونڻ لڳا. وري ڇڏهن خير پين ته ڪيترون گهرن م فقط وڌوائون يا ڇڏا پائي آهن جي ٻاهر نڪرڻ جهڙا نه آهن، تڏهين حڪم ڪيائين ته اهڙي هر هڪ گهر م مهني جي خوراڪ اُڳوات پهچائي وڃي.

اثر سنڌ م ڪئين ڪڇ ۽ هالار جي ماڻهن ٻار وڪڻي اُن ورتو. اسان جي گماشتن به اُن ڏهه ٻار خريد ڪري ڪراچيءَ موڪليا. اتي سندن پوري سنڀال ورتي ويئي ۽ جڏهين ڪمائي کائڻ ڇيڏا ٿيا تڏهين آزاد ڪيا ويا. اهو ڏکڻ سنڌ اُن مهينا بلڪل سخت هليو، تنهن کانپوءِ ايشور مهر ڪئي ۽ وري سڀ ڪجهه ٿي پيو.

(۱۶) مذهبي تعصب.

”مير مراد عليءَ جو اداس ۽ ملول سڀاءُ هو، تنهنڪري سندس من جو لاڙو مذهبي ڳالهين ڏي گهڻو هوندو هو، ۽ ٻين بد خصلتن سان گڏ منجهس تعصب

به ڏاڍو هو. پيا به سندس جهڙائي تنگ دل هوندا هئا. طبيعت ۾ عليل هئڻ سبب هڪ هندو طبيب کي مير مراد عليءَ کي ڏسڻ لاءِ موڪليم؛ پر درٻار ۾ ويو ته سڀني کي پڻ ٿيو ته مرض جي عضوي تي هٿ رکڻ ڪري مٿان مريض جي تڪليف وڌي نه وڃي، سو کيس ائين جو ائين موٽائي ڪڍيائون، ۽ مون کان معافي طلب ٿيا! سنڌ مان روانو ٿيس تڏهين پاڻ سان اميرن جون به سونيون واپسون مرمٽ لاءِ کنيون هيون. منهنجي هڪ نوڪر جي وائان ٺڪري ويو ته انهيءَ ڪم لاءِ ڀڄ ۾ هڪ هندو ڪاريگر آهي. تنهنجي امير پنهنجيون واپسون مون کي ڏيڻ جي ئي نه پيا ڪن. نيٺ جڏهين انجام ورتائون ته ڪنهن به صورت ۾ ڪهڙي به ”بت پرست“ کي هٿ لائڻ نه ڏيندين تڏهين مسين مسين ڏٺائون. هڪ نهايت قيمتي دمشق جي تراز جا مون کي سوغات طور ڏني هئائون تنهنجي سونهري اُڪرن ۾، وزير جي رچيل، ۽ اميرن کي پسند پيل، هيءُ مصرع اُڪريل هئي ته:-
 ”آهيان جوهر دار رک جي، ايران ۾ جڙيل آهيان؛ ڏسڻ ۾ آهيان هلڪي، پر دشمن تي ڳري، پهلوان جي هٿان مٿن لڪ هندن کي قتل ڪيو آهي.“

سنڌي سرڪار يا سنڌي رعيت ۾ ڪي جزوي غوييُون آهن، پر ديني آزادگي غم ڪا آهي. دين اسلام ڦهلائڻ ۾ جهڙو زور ڏنو آهي اهڙو ٻئي ڪنهن ڪم ۾ ناهي. بلڪ عسرت جي ڳالهه آهي ته تنهن هوندي به

هندو هن راج ۾ رهندا اچنٿا، مونکي ته اهوئي سبب ٿو
 سڃھي ته جيئن وڻ ٻوٽا پنهنجي زمين کي ڇهتيا رهندا
 تيئن ماڻهو به سڀاويڪ طور وطن ٿٺا ڇڏين. ساڻن وحشي
 هلٽ جا ٿئي ٿي سا ماڻهوءَ کي پاڻيءَ کان ٻاهر ڪڍي
 ٿي ڇڏي. ٻيو ته ڇڏيو پر مسلمانن لباس ۽ مسلمانن
 ڏاڙهيون به زوريءَ رکايون وڃن ٿيون. گهڻي وقت
 جي ڳالهه نه آهي جو هندن کي گهوڙي سڙائيءَ جي
 منع هوندي هئي، ۽ جن ٿورڙن تي هاڻ اها نوازش
 ٿيل آهي سي فقط سرڪاري نوڪري آھن جي گهوڙي
 تي هٺو وجهي ڇڙهه جي فرحت ۽ عزت ماڻي سگھنٿا.
 شاهوڪار ۽ معتبر واپاري ڏينهن ڏني جو گڏه ۽ ٺٽون
 جي ناپاڪ ليکجن ٿا تنهن ڇڙهن. تنهن هوندي به ڪو
 ڌڻ ڏلو مسلمان اڳيان ڪٿي لنگهي ته انهنن به لهي
 پاسو وٺي بيهن.

بلڪل بت پرستيءَ کي پاڙون پٽڻ لاءِ مسلمانن کي
 هر طرح ڇيڙيو ۽ آياڙيو ٿو وڃي. انهي ذليل ۽ ڪم نصيب
 برهما جي پوڄاريءَ کي ڌرمي آزادگي ڪانهي. دهل
 جو آواز ڪو ورتي ٻڌبو آهي، سو به خاص موڪل وٺڻ
 سان وڃي. حيدرآباد ۾ ڪي مورتن بنا مندر آهن، پر
 راج جو آواز ڪڏهين به اندران نه ايندو آهي. ڪهڙا به
 به ’سچا مومن‘ ساڪس پرين ته فلاڻي هندوءَ قرآن جي
 آيت پڙهي يا ’محمد رسول‘ جو نالو ڳڏو ته کيس اُمالڪ
 طهرائي سگھنٿا. هيءَ مصيبت بلڪل عام جام آهي ۽ اها

ڳالهه ستم زده هندو نهايت دردناڪ سمجهندا. جنهن صورت ۾ ڪنهن به بهاني تي، بلڪ سنڌڙيءَ ۾، اها مصيبت آزاريل جي روحاني ترقيءَ لاءِ نازل ٿي ٿئي تنهن صورت ۾ جهڙو جسماني عذاب اهڙوئي قلب ۾ درد ٿي ڪري.....

جنهن نموني جو انصاف، اُتار تي هندن کي نصيب ٿئي ٿو، تنهنجو طريقو مون پاڻ اڳئين ڏٺو آهي. هڪ واطيو ڦيريءَ وارو وڪري لاءِ ڪپڙي جي ڳنڌي منهنجي جڳهه تي کڻي آيو. ڪلاڪ کن کانپوءِ وري موٽي آيو، ۽ اچي دانهن ڪيائين ته پهري ٿي توهانجو سپاهي مون کان هڪ قيمتي ريشم جو ٽاڪيو ڦري ويو آهي. البت سپاهيءَ تي غصو آيو، جنهنجو ڪم نه رڳو موٽي پر هنن سنڌي ڌارين اڳيان اسانجي فوجي عملي تي داغ هو. مون هڪدم پوري تپاس ڪئي. هندو ڪا به ثابتي ڏيئي نه سگهيو، ۽ هوڏانهن تهمتيءَ کي بي ڏوهي ثابت ڪرڻ لاءِ گهڻيءَ شاهد هئا. دل ۾ اڳيئي پڪ هيم ته تهمت ڪوڙي مڙهيل آهي، ته خانگي خير ملير ته واطيو منهنجي وڪيل گوبالڊاس جي مڇي تي مون وٽ اچڻو آهي. گوبالڊاس ائين سمجهي ويٺو هو ته چوريءَ جي ملامت پنهنجي سپاهيءَ تي لڳل ڪري آءٌ شايد اُمالڪ پئسا پري ڏيندس. مگر مون ڳالهه ڌيان تان لاهي ڇڏي ۽ ڌرين کي خبردار ڪيم ته جي وري ساڳي دانهن ايندي ته آءٌ هڪدم اميرن وٽ پيش ڪندس.

هندو ٻڌي ڏينهن ساڳي ڏانھن ڪٿي آيو، ۽ ٻيهرن جو مون به اميرن وٽ معاملو وڃي رجوع ڪيو. ائين به ڄاڻايم ته هيءَ تهمت انهيءَ پلٽڻ مان هڪ جڳي تي رکيل آهي، جنهن پلٽڻ ۾ ادنيٰ ۾ اڌنو سپاهي چڱي چال بنا هڪ ڪلاڪ به رهي نٿو سگهي، ته رهي ئي سپاهي آهن جن انگريز سرڪار لاءِ جنگيون جوڙيون آهن ۽ جنگي عزت بچائڻ منهنجو فرض آهي. اميرن کي عرض ڪيم ته خاطريءَ جهڙي ڇاڇ ڪريو ۽ انجام ڏنم ته سپاهيءَ تي ذري به ثابتي ملي ته کيس سخت سزا ڏيئي مالڪ ڀڄ ڏي روانو ڪندس. سڄي ڳالهه اميرن ڌيان ڏيئي ٻڌي، واقع تي ارمان ظاهر ڪيو ۽ آخر فرياديءَ جو نالو مون کان پڇيائون. چيم ته هڪ هندو... نالو چيم ته چڻ ڦٽاڪو چوڙيم! مير مراد علي هڪدم روڪيم. ڇي تپاس جي ڪا به ضرورت ڪانهي. انهيءَ دم حڪم ڪيائين ته فرياديءَ کي نظر بند ڪريو ۽ دين اسلام ۾ وڃي داخل ڪريو، ڏنم ته ڪيترا ماڻهو اُتي جر اُتي فرمان بجاوريءَ لاءِ ڊوڙندا ويا. ههڙي انداز تي حجت اٿاريم ته مير صاحب شوخ ٿي ڏند شيڪي چيم ته ”توهان کي سنڌ جي هندن جي ڪهڙي خبر؟ مڙيئي چور چورن جا پٽ آهن.“ پر قسمت سان اها محيبت ڏرڻ تي ويٺي ۽ شڪر جو وزير وٺي محمد کي چوپاءَ ڪري ميرن جي ڄاڻ بنا، آزاريل کي آزاد ڪرائي سگهيس.....

مطلب ته مذهبي ڪٽرپڻي ڪري جيڪي غراييون

ٽين ٿيون سي اهڙيون ظاهر ظهور آهن جو ڪهڙو به ڌاريو سنڌ ۾ هڪ هفتو گذاريندو ته اڪئين ڏسي سگهندو. جڏهين پڇ (ڪڇ) کان سنڌ ٿي آيس ته هڪ هندو وڪيل ساڻ هوم. وات تي منهنجن مهماندان ۽ سندن خدمتگارن مٿس نٺول بازي ڪرڻ سان گهٽ ئي ڪانه ڪئي. حيدرآباد جي قلع مٿان انگريزي جهنڊو جهلندو ڏسڻ لاءِ جيڪي دعا پئي رهنيا آهن تنهن سڀڪان سڀا سوالي آبرو دار هندو آهن، جي از خود دل جو درد اورڻ بنا پاڻ پلي نٿا سگهن، ۽ جي ظلمن ۽ عقوبتن جو لنبو داستان هر گهڙيءَ ڪڍي ٿا وهن.

سنڌ جي آدم شماريءَ جو ڪوبه تخمينو ڪڍي نٿو سگهجي. پر جي ڪمپٽن هئملٽن جي خبر تي آڌار کڻي رکجي ته ارڙهين صديءَ جي شروعات ۾ هندن جو تعداد مسلمانن کان ڏهوڻو هو. يانٽجيتو ته تنهنڪانپوءِ طهر جي چُرِيءَ هائيدوس مڇايو آهي، ڇو جو هن وقت ٻئي هڪ جيترا يا شايد ٿورا سرسيرا ٿيندا.

(۱۷) صدر بزار ۾ دوکان.

سنه ۱۸۴۱ ۾ آءِ انگريزن جي چانوڻيءَ ۾ برابر ايندو ويندو هوس. هڪڙي ڏينهن ڪمپٽن پريدي، جو ڪراچيءَ جو بزار ماسٽر ۽ ڪاميسريٽ کاتي جو آفيسر هو، سو مونکي فوج جي سپهسالار وٽ وٺي ويو ۽ سندس اڳيان چيائيم ته ”صدر بزار سڌارڻ لاءِ اسان ڏاڍي

ڪوشش ڪئي آهي. ڪئن به ڪري صدر م شين مٿان اميرن کان اڪٽ معاف ڪرايو اٿئون. پر انڌهين به شهر جو ڪو ماڻهو صدر م دوڪان نٿو کولي. اسانڪي خبر پيئي آهي ته ٽالپر سرڪار جا عملدار واپارين کي منع ڪري ۽ هيسائي رهيا آهن، ۽ ڪنهنڪي ڇانوڻي اندر اچي وڪري ڪرڻ جي جرئت نٿي ٿئي. ”جواب ڏنم ته ”ٽالپر سرڪار جو ناراضو ڪٿي به آڻ ڪم موجب ڪم به ڪرڻ لاءِ تيار آهيان. سرڪاري عملدار واپارين کي صدر م دوڪان کولڻ کان برابر روڪين ٿا. پر جنهن صورت م انگريز افسر مونکان صلاح ۽ مدد ٿا گهرن تنهن صورت م صدر م آڻ پاڻ دوڪان کولڻ لاءِ خوشي سان ڪوشش ڪندس. سو ٻئي ئي ڏينهن پنهنجي خرچ تي صدر م ڪي جڳهون جوڙائڻ جو حڪم ڪيم، ڇانوڻي م ڪوئي کوليم، ۽ ڇانوڻي م رهندڙن جي سهنج لاءِ ڪيترن واپارين کي ڪپڙي، آن ۽ ٻين ضروري شين لاءِ دڪان کولڻ لاءِ چيم. هڪ احمدآباد جي وينل نرسنگداس نالي پنهنجي منيب کي دوڪان تي وهاري، جنهن انگريزي فوج جي سپاهين کي ان هندوستان ۽ ٻين علائقن م هنديون وٺي پئسا ڪهر موڪلڻ م گهڻي مدد ڪئي. صدر م واپار به وڌڻ ويجهڻ لڳو. تنهن تي ڪراچي م ٽالپرن جي عملدارن عهدآباد جي درٻار اڳيان گڏجي فرياد ڪيو ته مون ڪراچي جي واپار کي گهڻو صدمو رسايو آهي، ۽ محصول جي وصولي گهڻي

گهٽائي ڇڏي آهي. انهيءَ ڳالهه تي مير نصير خان کي اهڙي ته چڙ ويٽي جو ويهن سوارن جي ٽولي مونکي گرفتار ڪرڻ لاءِ رواني ڪيائين. سا خبر حيدرآباد درٻار ۾ منهنجن عزيزن مونکي هڪدم پهچائي، ۽ اهو خط حيدرآباد مان پهچندي شرط مون ڪڍڻ پريدي ۽ فوج جي سپهسالار کي ڏنو. هنن وري حيدرآباد ۾ اسسٽنٽ پوليتيڪل ايجنٽ ليفٽننٽ ملني کي لکيو، ۽ ميرن جي روش تي اعتراض آڻڻ لاءِ چيو. اهو خط خاص قاصد کڻي ويو، ۽ ليفٽننٽ ملني خط ملڻ شرط پاڻ مير نصير خان وٽ ويو، ۽ حقيقت بابت دريافت ڪئي. مير نصير خان ڪاوڙ ۾ چيس ته ”هائو، مون بيشڪ اهڙو حڪم ڪڍيو آهي. سينٽ ٽائونمل ڪراچيءَ جي ستياٿاس ڪري ڇڏي آهي، ۽ اسانجي لکڻ جي آمدني بند ڪئي آهي. سينٽ منهنجي چيني ۾ آهي، ۽ آءٌ کيس ضرور گرفتار ڪرائيندس.“ ليفٽننٽ به غصي ۾ چيس ته ياد رکو ته سينٽ انگريز سرڪار جي آجهي هيٺ ۽ گورنر جنرل جي اوصاف هيٺ آهي. تنهنڪري آءٌ توهانکي چٽاءُ ٿو ڪريان ته سينٽ کي سنڀالي هٿ لاءِجو.“ ائين چئي ليفٽننٽ ملني اُٿي ڪٽڙ ٿيو. انهيءَ جو خاطر خواه اثر ٿيو. مير نصير خان غانگيءَ طور پنهنجو حڪم واپس ورتو، ۽ ڪوبه ٽالپر سوار ڪراچيءَ ڪونه آيو... انهن جڳهين مان مونکي ماهوار به سؤ روپيا مسواڙ ملندي هئي ۽ انهنجو ملهه اٽڪل هڪ لک روپيا هو.

تنهن وقت (۱۸۴۱) ميجر بائلو چاوڻيءَ جو بزار ماستر هو. بالا افسرن چاڻايس ته چاوڻيءَ اندر خانگي ملڪيت هڻڻ ۽ تنهنمان ۲۰۰ روپيه مسواڙ ڪمائڻ غير واجب آهي، ۽ حڪم ڪيائون ته اهي جڳههون ٻهراڻي، مال کڻي وڃڻ لاءِ اطلاع ڪن. اهو حڪم مونڏي روانو ڪرڻ لاءِ ڪمپئن پريدي ۽ ڏانهن موڪليو ويو. پر اهي جڳههون ڪيئن جڙيون تنهنجو احوال مٿي لکي ڪيائين، ۽ انهي حڪم جي بي انصافيءَ بابت به سخت لکيائين. سر چارلس نيپئر ڏي سڌو به لکيائين، پر گورنر هوڏ جي بيٺو. جڳههون ٻهراڻي مال کڻي وڃڻ کان مون عشا انڪار ڪيو. تنهن تي هڪ ڪاميٽي ويني جنهن جڳهين جو ۱۲۴۰ روپيا ملهه نهرايو. جڳههون پوءِ ٻهرايون ويون ۽ چاوڻيءَ ۾ پلاٽ دوستن کي ڏنا ويا. روپين ۱۲۴۰ جي رقم ڪمپئن پريدي ۽ ڏي موڪلي ويئي، پر اها رقم وٺڻ کان عشا انڪار ڪيو ۽ اهي پئسا غزالي ۾ جمع ڪيا ويا. ڏيڍ سال کانپوءِ ڪمپئن پريديءَ مان ڪري هڪ غط سان گڏ اهي پئسا منهنجي گهر ڏياري موڪليا، ۽ لکيائين ته اها بقايا سال بسال ڏيکاري ويئي آهي، ۽ جي اڃا نه وٺندي ته رقم ٻڏي ويندي. آءٌ بيوس هوس ۽ هن بي انصافيءَ تي مون ۽ منهنجن دوستن اندر ۾ خار خوب کاڌا. مرحوم مئڪلوه ۽ اسٽورٽ به همدردي ڏيکاري ۽ هن ظلم تي ناراض ٿيڪار ڪيو. پر وري به مون کي دلداري ڏنائون ۽ چيائون ته سڌا ڏينهن اميد ته جلد ايندا. انهيءَ علاج لاءِ آءٌ سندس شڪرگذار آهيان.

(۱۸) عربي سنڌي اکر.

مسٽر ايلس، هڪ نهايت قابل ۽ تيز فهم شخص ڪمشنر جو رٽائرڊ آفيسر هو. عربي سنڌي اکر پهرين واپرائڻ لاءِ سنڌ سندس شڪر گذار آهي. تنهن کان اڳ سنڌي هندن، يعني فقط واپاري لوڪن کي پنهنجا اکر هئا، پر اهي اهڙا ڪچا، الڳ الڳ ۽ خاص ڪم لاءِ هئا جو عام ماڻهن جي ڪم لاءِ هڪ ئي ٻي ڪيڊ جي ضرورت سمجهي وئي. مسٽر ايلس جي غوبي اها هئي جو هن هاڻوڪا عربي سنڌي اکر ڳوليا ۽ گهڙيا، جي اڄ سڄي سنڌ ۾ چالو آهن. مسٽر ايلس سنڌ ڇڏڻ کانپوءِ به سنڌ ۾ تعليمي اداري لاءِ ڪوششون ڪندو رهيو. جنهن پرڳڻي جي حالت هن سر ٻارٽل فريئر (ڪمشنر) سان گڏجي سڌاري، تنهن پرڳڻي کي مدد ڏيڻ لاءِ هو هميشه سعيڪار رهيو، ۽ ويندي ۱۸۶۹ تائين، جڏهن سنڌي اسڪولن ۾ هندو سنڌي (يعني واکي سنڌي) اکر وجهڻ جو سوال اٿيو، ۽ انهنجي سڌار ۽ بدلائڻ جي ضرورت ڏيکاري وئي، تڏهن پڻ هن انهي سوال ۾ غوب بهرو ورتو.

ڪمشنر مسٽر ايون جيمس جو نوٽ.

اها نهايت حيرت جي ڳالهه آهي ته سنڌي ٻولي عيتوڻيڪ هڪ جدا ۽ ڌار ٻولي آهي جا سنسڪرت مان نڪتل ٻولي آهي، ۽ جا ڪڇ ۽ ماڙوار ۾ چالو ٻولين

سان گهڻي مشابهت ٿي رکي، تنهن ٻوليءَ کي انگريزن جي فتح کان اڳ ڪا لکيل ٻولي ڪان هئي. سنڌي هندو، يعني واپاري ماڻهو برابر هڪ قسم جي نهايت ڪڇي ٻولي لکندا هئا، پر اها ساڳئي شهر ۾ به ڦريل هوندي هئي، ۽ ٻيا هندو نه پڙهي سگهندا هئا، انهي ٻوليءَ جا اڪثر هندوستان ۾ شاهوڪار ۽ واپاري ماڻهو جنهن ٻوليءَ ۾ حساب ڪتاب ۽ هنديون لکندا آهن تنهن جهڙا آهن، پر تنهن ۾ ڪوبه ساهتيه نه لکيل هو، ۽ انهيءَ ٻوليءَ جا به ۱۷ نمونا هئا. مسلمانن ۾، جي هن پرڳڻي ۾ گهڻائيءَ ۾ آهن، فقط گهڻو سڌريل ئي لکي سگهندا هئا، ۽ اهي هميشه فارسيءَ ۾ لکيڙهه ڪندا هئا، بلڪ ائين ٿي سمجهيو ويو ته سڀ معتبر ۽ عالم ماڻهو انهيءَ زبان ۾ ئي گفتگوءَ ڪندا. سنڌي ٻولي فارسي ۽ عربي لفظن سان ڀريل آهي، تنهنڪري عام ماڻهن ۽ خاص ڪري مسلمانن جي فائدي لاءِ هڪ سنڌي ٻولي عربي اکرن ۾ ۽ عربي فارسيءَ مان نڪتل سر ٻارڻل فرير جي ڏينهن ۾ سر بئرو ايلس ٺاهي تيار ڪئي. اها هن وقت سرڪاري آفيسن ۽ خانگي لکيڙهه ۾ عام طرح چالو آهي. ٿورو پوءِ مٿئين ذڪر موجب هڪ ٻيو سڌارو وڃاريو ويو. خاص ڪري هنن جي فائدي لاءِ هڪ هندو-سنڌي ٻولي ڏيوناگري يا سنسڪرت مان نڪتل ۽ سنڌ جي سڀني واپارين لاءِ ٺاهي ويئي. ۱۸۷۲-۱۸۷۳ ۾ هندو

سنڌيءَ لاءِ ڇاپو ڪهرائي ڪي اسڪولي ڪتاب ڇپيا ويا ۽ تورا اسڪول پڻ ڪوليا ويا، جنهن فقط واطڪي سنڌي سيکاري هئي. پر تنهنجو نتيجو خاطر خواه نه نڪتو. هن وقت عام طور عربي - سنڌي سيکاري ويندي آهي ۽ ڇالو آهي. هندو سنڌي ڄڻ آهيئي ڪانه. تورڙا شهر مثلاً شڪارپور وغيره آهن، جنهن هندو آدم جهجهو آهي، اُتي پڪا هندو اڃا سنڌي - هندو اسڪول هلائين پيا، ۽ ننڍا مسلمان آبادگار ڳوٺ جي شاهوڪار وٽ پنهنجو حساب ڪتاب پڙهي سگهن، تنهنلاءِ سنڌي هندو لپي ۽ انگ سڪڻ سڀني لوڪل بورڊ اسڪولن ۾ فرضي آهي. پر ۱۹۱۰ کان وٺي انهيءَ لپيءَ ۾ ڪي به ڪتاب ڪونه ڇپيا ويا آهن ۽ حساب ڪتاب کانسواءِ ڇڻجي ته عام طور عربي سنڌي ئي ڇالو آهي.

(۱۹) ميراثي دربار.

جڏهن ڪوٽڙيءَ کان روهرڙيءَ پهتس تڏهن حيدر خان لغاري ۽ بهادر خان به وڏا سردار اُتي گذير. ٻنهي کي اميرن منهنجي استقبال لاءِ موڪليو هو ۽ ٻئي وڏا عملدار هئا. حيدر خان وڏي وزير جو ڀائيٽو ۽ جاني ضلع جو مکيه عملدار هو. گهڻن ادين سلامن سان گذير ۽ ٻنهي رسم رسما سان پاڪر پاتم. حال احوال وٺڻ بعد اميرن وٽان خوش آمديد جا پيغام پهچايائون،

۷ منهنجيءَ ملاقات تي خوش ٿيڻ جي غاطري ڏٺائون. عڪم هون ته واٽ تي شيءِ شڪل لاءِ مونکي ۽ منهنجن خدمتگارن کي پائي به غرچو نه ڏين ۽ پهر يائين انڪار ڪيم ۽ ڇيم ته هڪ سو چئن جو خرچ مٿن وجهڻ واجب نه آهي، پر کين ناراض نه ڪرڻ لاءِ لاچار قبول ڪئي ڪيم. عڪم موجب پنجاهه اُت پلاٽيا تيار بيٺا هئا، جڏهن ڪنهن کي به پنڌ نه ڪرڻو پوي. خان صاحب انهيءَ ويچار ۾ هئا ته ڪئن منهنجا ڏولي ڪٽڻ وارا به سواري ڪن. البت اهو ڏکيو هو، پر منهنجي حفاظت لاءِ سڀ سڀاهي اُن تي چڙهيا. رسائي غاطريءَ جهڙي ڪيائون ۽ اسانجي آرام لاءِ هر طرح جا انتظام رکيائون. ڪنڊ، منائي، آفيم، وغيره جي مطلب ته ڪمي ڪانه هئي.

۸ تاريخ آءِ بني بهتس، ۽ سنڌو درياھ پهريون دفع ڏٺم. انهي مشهور درياھ ڏسڻ لاءِ آءِ اهڙو آئو هوس جو سامان پٺيان بيڙي، تنهن ڏينهن چاليهن مٺن جو سفر ڪري، سج لٿي مهل ٽڪڙي ٽنڀي اچي ڪپ بي لٿس. ڏسي اڪيون ٿو ڀڄن تنهن مهل دل ۾ جيڪي اميد اُٿيا انهنجي ذڪر ڪرڻ جي ڪوشش به ٿيو ڪريان ۽ پر سڪندر جي ناماچار جو همد ڏسي جهڙي طرح منهنجو من اُٿل ڏيئي پر جي آيو اهڙي طرح ٻيو ڀاڻيان ته منهنجن هندو خدمتگارن (جي خدمتگار درياھ جا پوڄاري آهن ۽ جن لاءِ درياھ ۾ ارڻان ڪرڻ پڇ آهي)، تنهن ڪنهن تي ويهي پوار ٿي ڪمندي ڪواڏو

اثر ٿيو. هن درياھ جي سنڌ ملڪ تي مهر ڏسي پير
 نه جي چل ۽ چل ديوتائن جي پوڄا ٿي ته به ڀولو ناهي.
 سحر ۾ منهنجن مهماندارن خاطر داري ۽ مهمان
 نوازي ڪرڻ سان ڪين گهٽايو، ۽ رات جو ننڊ مهل
 اڪثري پاڻ اوجاڳو ڪري منهنجي سنڀال وٺندا هئا.
 وات تي لهي ٿڪ پيڇڻ لاءِ ڳلائي ريشمي پوش سان هڪ
 شاهي گاديلو هميشه مون لاءِ موجود هو. شربت جون
 صراعيون، وغيره به هڪيون هيون. اميرن ڪيترا باز
 موڪليا هئا، جن سان شڪار ڪرڻ وات جي هڪ وندر
 ۽ خوراڪ لاءِ پهر هئي. پڪين جو شڪار جهڙو سنڌ
 ۾ مزيدار ٿو ٿئي اهڙو اڳ مون ڪٿي نه ڏٺو آهي. مگر
 عيدرآباد ۾ جلد پهچڻ لاءِ آءٌ منتظر هوس. تنهنڪري
 اسانجي مسافري به ٽڪڙي ٽڪڙي ٿي. اسانجي جماعت
 ۾ ٻيو نه ته هزار کن ماڻهو هوندا، جي گهڻو ڪري سڀ
 اٺن تي سوار هئا. خان پاڻ اٺن تي چڙهيل هئا ۽ سنڌ
 ۾ سفر جو اهو نمونو سڻڪو ٿيندو آهي، اٺ به اهڙا ٻلا
 جو منهنجي ڪهڙي سان پير پير ۾ ملائيندا پئي هليا.
 پاڪري تي ريشمي گدين وچائڻ ڪري چڙهندڙ کي گهڻو
 اهنڊ ٿئي ٿيو. جنهن رستي کان وياسين تي تنهن پاسي
 پالڻاڻو ته ڪو يورويي ڪونه ويو هو. آءٌ ماڻهن لاءِ هڪ
 روئشو بطجي پيس، ۽ مونکي ڏسڻ لاءِ چڻ آجهڙيا ٿي.
 چارون طرف ’فرنگيءَ‘ کي ڏسڻ لاءِ عشان اچي ٿي
 مڙيا. ڪن ته ويجهو اچڻ لاءِ بيماريءَ جو ڳيگ به ڪٿي

ملايو ۽ جي بهانو پڌرو ٿي ٿيو ته چون ته ”برابر توکي
ڏسڻ لاءِ آيا آهيون. من توکي ڏسي اسانجي قسمت
زور ٿئي!“

حيدرآباد کان ٿيهارو مڱل پري هوس ته محمد خان
نوڙهو ٿورا اميرن جو هڪ عزيز، استقبال لاءِ وڌي
آيو. ساڻس هڪ ٻيو عملدار موسا ڪهتان ۽ ڪيترا
غذمتگار به هئا. انهن مان معلوم ٿيو ته منهنجي استقبال
لاءِ درٻار ۾ خاص تياريون ٿي رهيون آهن. ڇي ”ٻيا
يورويي به پنهنجي ڪم سنڌ ۾ آيا آهن، پر توهان کي ته
خاص دعوت ڏنل آهي ۽ توهانسان ملاقات به خاص
طرح سان ٿي ٿيندي.“

حيدرآباد جي ويجهو نواب ولي محمد خان لغاري،
سنڌ جو وڏو وزير، پاڻ مون کي مبارڪبادي ڏيڻ لاءِ
قدم رنج فرمائي آيو. وڏي اٿلي ۽ دٻڊي سان آيو ۽
درٻار جا گھڙو ڪري سڀ مکيه ماڻهو ساڻس هئا.
انن چئن جي ڪلهن تي هڪ مافي ۾ ويٺل هو، جتان
مون کي ڏسي اُمالڪ لهي عب سان پاڪر پائي اچي
مليو. مافي مٿان ڪروچي رنگ ڇي مڇل، چارون
طرف جهالون ۽ سونهري سينگار هئا. وزير صاحب
وڏي ۽ عمر جو صاحب لياقت و فضيلت، درٻاري ڊول
چوڻ، رسم دل ۽ روبرو وارو آهي. ڪوسيءَ تي مون کي
پنهنجي سامهون کڻي وهاريائين، ۽ انهيءَ ريت ٻچ مٿاڻو
ٻنڌ ڪندا هلياسين.

نومبر جي ڏهين تاريخ آءُ حيدرآباد پهتس ۽ جيڪو
 عجب رنگ ڏٺم تنهنجو ذڪر ڪرڻ لاءِ زبان بيوس
 آهي. قريب قريب ڏهه ٻارهان هزار ماڻهو اچي مڙيا
 هئا. مونکي ڏسڻ لاءِ آڻڻ هئا ۽ زالون پڻ، جي ڪوئل
 هندو استرڻ وانگر نه هيون، ڪرسيءَ تائين ڌوڪي
 آيون ۽ اهڙي ته پيهه هئي جو سپاهين جي مارڪٽ
 پوڻ ڪري به اڳتي وڌڻ ڏکيو ٿي پيو. شهر کان مٿل
 ٻري وري سهڻي سنجيل عمدي ڪاري گهوڙي ٿي
 ڇاڙهيائون ۽ پر ماڻهن جي اهڙي ڌوڪ ڌوڪان پئي
 پيئي جو چيائون ته ڏيکيل ڏوليءَ اندر هلي وڃو ته
 توهانکي هن گهمسان مان ڪڍي هلون. ڏاڍي تڪليف
 کانپوءِ ڏاڍيءَ آلت ۾ اسين مسين مسين ڪري قلع
 جي دوازي وٽ پهتاسين، جنهنم فقط امير پاڻ رهندا
 آهن، ۽ جنسان هڪدم گڏ ڄڻو هوم. ٻاهر جي گوڙ ڪريءَ
 کانپوءِ اندر سانت ۾ فرعت آئي. ڪي سوڙهيون گهڻيون
 لنگهي، جنم درٻار جا غڙمتگار رهندا هئا، پاڻکي هڪ
 وڏي کليل مٿڏان ۾ غوش پوشاڪ سنڌين جي مجلس
 ۾ کڙو ڏٺم. چارون طرف ديوارن تي عجيب چترن جا
 سينگار ۽ پٽ تي عمدا غاليجا وڇايل هئا. هڪ طرف ٽي
 ڪماني دروازا، ساڻي ماهونف جي پردن سان ڏيکيل ڏٺم،
 جنمان هڪ ڏي وزير ۽ ٻيو عملدار وٺي وڃي رهيا هئا ۽ اوچتي
 تبديل ڪري اڃا سامت ۾ مس آيو ۽ هوس ته ايترو ڀرجتي لاهي
 ورتائون ۽ ڏٺا ته سان ٻه ماڻ! آءُ اميرن جي سامهون بيٺو آهيان.

نهایت جلويدار نظارو هو. هڪ ٽڪي نظر ڦيرائڻ سان اميرن جو سڄو غماندان ڏسي ورتو ۽ سڄ پڇ اهڙي رونق جا جڙ بالڪڻ م مشرقي جاهه جلال بابت غوالي غيالن مثل هئي، اڳ ڪڏهين نه ڏٺي هيم. هڪ اعليٰ اوجي، ايراني غاليچن سان وڇايل ديوانخاني جي پڇاڙيءَ ۾ اها غوش نما، عمدي لباس واري جماعت آرڌ چندرمان ۾ ويٺي هئي. وچ ۾ وڏا امير مسند نشين هئا. مسند هڪ مٿڀري فرينچ سفيد مخمل جي گدي، جنهن مٿان ريشم ۽ مڻيس جي سهڻي گلڪاري ۽ چمڪين ڪنڊن تي چار ڳوا ۽ اڪريل سونهري اناس جهڙا چمڪريل جهابا ۽ بنيان ٿيڪ لاءِ شاهي مخمل جو پرت سان ڀريل ڏوڙ هو. اميرن جي ٻنهي پاسن کان ٽالپري خاندان جا ماڻهو - مراد علي، نور محمد ۽ نصير خان جا پٽ، ۽ مير عوبدار ۽ محمد سندن ڀائٽيا حاضر هئا. ٿورو ڀرپور بيٺا عزيز جنم مير محمد سندن چاچو ۽ سندس پٽ احمد خان ۽ جهان خان تنجي پٺيان عمدن لباس ۾ ميرن جا تلوار بند سپر بردار ۽ غوش لباس غممتگار گروه ٻڏي بيٺا هئا.

هڪ يورويي جي نظر ۾ ۽ جو يورويي ڏسي رسم چال هلڪي درجي جي سمجهڻ سگهو هو. تنهن لاءِ هيٽري سنائي ۽ لباس ۾ غوش نمائي نهايت فرحت بخش هئي. اڃائي نمايش يا گلزار رنگ جو بيهودو زيب ڪون هو. هندو درٻارن وانگر هڪ پاسي ڇمڪ

جهلڪ ۽ ٻئي پاسي گندگي ڪانه هئي؛ پر اُٿلو سادو
 سهائيندڙ ڏيک ۽ نماءُ، جهڙو اڳ ڪڏهين نه ڏٺو هوم.
 خذ متگارن کي گهڻو ڪري ساڳيو لباس پهريل هو. سڀني
 کي اچي عمدي ملل جا پهراڻ، زيبائتا ۽ چمڪندڙ زربفت
 جا ڪمر بند، ريشمي ٽرڪي پير يون شلوارون ۽ ڪيمخاب
 يا مخمل جون ڊگهيون ٽوپيون پيل هيون. قيمتي، سفيد
 ڪشميري شالن جو ٻانهن تي اڇليل جوڙو، ڪمر بند ۾
 ايراني جوهرن سان جڙيل ڪٽاري، ٻنهي اميرن جو خاص
 زيب زينت هو.

ٽالپري خاندان کي ائين ڏسي سندن تهذيب ۽
 تواضع تي آءُ عاشق ٿي پيس، ۽ قبول ڪيم ته ٻيو نه ته
 ظاهريءَ طور انهي مان مرئي جا لائق آهن. ننڍن
 شهزادن جي چال چلن ۾ شان ۽ خاندان ظاهر هو، جو
 ورلي يورپي يا هندوستانی اميرزادن ۾ نظر ايندو آهي.
 بلڪ شڪل شباهه ۾ مکيه امير ساري مجموعي ۾ گهٽ
 قابل تعظيم ٿي لڳاءُ شايد انهيڪري جو اهڙي پرورش
 نه ٿي هين ۽ ننڍي هوندي سختيون سنيون هڻائون.
 حقيقتاً عمر ۾ وڏيا آهن، مگر مٿي ڏاڙهيءَ کي ڪيس
 لائڻ ڪري پنجاه سالن جا مڻ ٿا لڳن. هڪڙي کان
 سواءِ اميرن ۽ سندن اولاد جي وچ ۾ ڪا ٿوري مشابيهت
 آهي، ۽ شهزادن جون سهڻيون صورخون، ڪارا وار،
 ڊگهيون پنڀڻيون، ۽ ڀنڀور جهڙيون ڀرون مائرن جو

ورثو آهن. سڀني ۾ مير نصير خان مونکي نهايت خوبصورت گيرو جوان لڳو.

دربار جي رونق ۽ اميرن جي سونهن ۾ ٻنهي موهي ڇڏير. لباس ۽ چال چلڻ مان سمجهيم ته سڀ حاضر عملدار اعليٰ درجي جا آهن. اڳيان جڳه وٺڻ لاءِ هڪ ٻئي تي ڳالهت ٿئي ٿيا، ۽ عام خلق ته ٻنہ ڪوت جي ٻاهر هئي. چارون طرف خاموشي ۽ سنجيدگي ۽ هر هڪ شخص جي روش ۽ شايسنگي ۽ درباري نظاري جي جهلڪ ڏسي آءٌ غيرت ۽ ادب سان ويهي نهارڻ لڳس.

(۲۰) هنڌ هلي تعصب.

سنبت ۱۸۸۸ (۱۷۳۱-۱۸۳۲ع) ۾ ڪنهن واهي ماستر ڪنڊي نالي هڪ هندو مزدور جي پٽ سان ڪا سختي ڪئي. چوڪر رسي گهر ڇڏي وڃي مسجد جي دروت اينو، جتي هاڻ ڌوبين جو پاڙو آهي. ڪي مسلمان چوڪر کي ڏسي، کيس رهي رهي مسجد اندر وٺي ويا ۽ اتي ڪڍي وهاريائوس. تنهن تي هندن ۾ تاءُ پيدا ٿيو، هت تاز ڪيائون ۽ مسلمانن سان سڏا ڪڍي بند ڪيائون. لياڙي نديءَ جي ٻيٽ ۾ ڪي ڪوه هئا، جتان هندو پيٽ جو پاڻي پريندا هئا. ويو پاڙو لاءِ مسلمانن وڃي اُهي ڪوه پليٽ ڪيا. ٻئي ڏينهن وري نورلشاهه نالي هڪ سيد هزار مان ٿي اسانجي مهلي وٽان ڪڇ مڻيندو لنگهيو. منهنجو ننڍو ڀاءُ پرسرام اوڏي

مهل مڪلي جي ٻاهران در تي بيٺو هو. تنهن سيد کي
 سندس بد فضيلتيءَ ۽ بد لڪاڻيءَ لاءِ ٿورو جهٽڪيو. پوءِ
 ته ٻئي اچي پاڻمر آڻڪيا. تان جو نورلشاهه مذهبي جوش
 ۾ اچي هلائڻ لڳو ته پرسرام اسانجي عزت پيغمبر کي
 سڻن ڪڍيا آهن. گوڙ تي مسلمانن جا حشام اچي مڙيا.
 منجهن تاءِ اُڀريو، ۽ چون ته وڃ ضرور وٺنداسون. هندن
 به سر جوشي ڏيکاري، حالتن کي منهن ڏيڻ لاءِ پاڻ ۾
 ٻه ڀڄايا. انهيءَ واقع کانپوءِ سيد نورلشاهه ٺٽي، شاهيندر،
 مٽياري، هالا ۽ حيدرآباد جي گشت تي نڪتو، جتي
 ويو اُتي عام خلق کي چيڙيندو پڙ ڪائيندو ويو. قران
 شريف هٿ ۾ جهلي، خدا جو نالو وٺي سڀني سڄن
 سومن کان مدد گهرندو ويو. اها خبر ساريءَ سنڌ ۾
 وڃ وانگر پکڙجي ويئي ۽ سڄي پرڳڻي کي جن مذهبي
 باهه جي جر لڳي ويئي. سڀ مسلمان پاڻ ته شامل ٿي
 ويا، ۽ هندو به پاڻمر يڪمشت ٿي ويا. تيسين منهنجو ڀاءُ
 پرسرام سنڌ مان ڀڄي وڃي جيسلمير نڪتو. مسلمانن
 جي ٽولين تيسين حيدرآباد ۾ شور ڪڍي مڃايو ۽ مير
 مراد عليءَ تي ڏاڍا زور لڳايا. ڇي سيٺ هوتچند ڏي
 فرمان موڪلي سندس پٽ پرسرام جي ٻانهن حيدرآباد
 ۾ گهرايو. پرسرام ته ڪراچيءَ ۾ هوئي ڪونه. پر ٻئي
 فرمان موجب پرسرام نه ته سيٺ پاڻ حيدرآباد ۾ اچي
 حاضر ٿيو هو. سو سيٺ هوتچند به هزار هندو ساڻ وٺي

عيدرآباد ڏي روانو ٿيو. اهو فرمان هڪ بدرقو ڪٽي آيو، جنهن سيمٽ کي مير جي درٻار ۾ سلامتيءَ جي غاطر ڏني ۽ دارالحڪومت ۾ ساڻ وٺي وڃڻ جي آڇ ڪئي. جڏهن سيمٽ عيدرآباد پهتو تڏهن مسلمان چڙي بيٺا، پر مير مراد علي کين روڪيو ۽ سيمٽ کي هٿ لڳائڻ کين ڏنو. تڏهن مسلمانن وڃي مير جي ڏيءَ سان چؤچاءَ ڪرائي، ڇا مير مير محمد ڀڳ جي وارث سان پُر ٿيل هئي، ۽ آزيون نيزاريون ڪري کيس پنهنجي طرف ڪيو. ائين به چيائونس ته مير وٽ هٿ ۾ قرآن شريف ڪٽي وڃ ۽ ڪانسر موڪل وٺي اچ؛ مير کيس موٽائي نه سگهيو، پر سمجهايائينس ته ائين نه ٿئي جو مسلمان سيد ڪو شهر اندر غلام مچائين، ۽ ائين به چيائينس ته هي بکيڙو آءٌ نصرپور جي پير اڳيان فتويٰ لاءِ ٿو پيش ڪريان. اتي چئن وڏين ٿڻن وڃي ڪن. تنهنڪري سڀ نصرپور ويا ۽ مير طرفان سيد زلفڪر ۽ علي شاه ويا. پر مير جا عيوضي پڻ مذهبي ۽ اندروني مسلمانن سان ملڪت ۾ هئا. نصرپور ۾ قاضيءَ ڏنو ته مسلمان جرڪت لاءِ سنڀري آيا آهن، تنهنڪري پنهنجي جڳهه تي نه کين بدائين ۽ نه پاڻ ڳالهه بولڻ ڪرڻ ڏنائين، پر مسلمانن جا عشاءَ هندن تي عملو ڪري هڻڻ کي منجهائين جهلي، اڏائي اُمالڪ عيدرآباد وٺي، بن چئن ڪلاڪن اندر ٻيڙي سنڀاهي ٿئي ۽ پوءِ باگانيءَ ڪڍي

ويس. باگانيءَ ۾ سيٺ کي منلو شاهه جي اوطاق تي وڃي رهائائون، جو نورلشاهه جو عزيز هو ۽ پاڻ ڪتر مذهبي هو. ائين ڏه يارهان ڏينهن گذري ويا ۽ سيٺ اُن ڪين چڪيو. ايتري ۾ سيٺ جو هڪ جهونو وفادار پارو نالي نوڪر چمڙا پوش ڪري سندس پٺيان پيو. اهو کيس ڦلن پڳڙن جي مٺ روز لڪائي پهچائيندو رهيو، جنهن تي وقت ڪاٽيندو هو. پتا جي ايتري تعريف ڪندس ته ڪڏهين به همت نه هاريائين ۽ نه دل لاثائين. اهي بڪ ۽ ٿڪ جا ڏهاڪو ڏينهن پڳڙن لپ کائي، درياھ جو پاڻي پي، بنا ٻپ مان ۽ صبر ۾ گذاريائين. خبر هيس ته مسلمان پڇڙ ڪين ڏيندا، سو جڏهن چوندا هئس تڏهن هڪ بنا دل ٻڌي ڪندو هو. باگانيءَ ۾ کيس زوريءَ مسلمان ڪرڻ جا گهات گهڙيائون. پر پنجاه ورهين جي عمر کان ٻاهر ماڻهو جي طهر ڪرڻ قرآن جي خلاف هو، ۽ ائين ڪرڻ کان قدري ٻڌا به ٿي. سو صلاح مشوره ڪرڻ لاءِ ترسيا. تيسين مير مراد عليءَ کي ٿيٺ پئجي ويئي. هيڏانهن هڪ پاسي سنڌ جي سڀني هندن هيڏي انڌر ٿي هوءَ هوءَ مچائي ڏني ته هوڏانهن ڪڇ ۽ جيسلمير جي راجائن سنڌ جي هن واردات تي ارمان ظاهر ڪيو. تنهن ئي مير منجهي پيو، ۽ پنهنجي ڪٿي تي پچتاءُ کائي نٿي جي نواب غلام حيدر چنگائيءَ کي خاص عڪم موڪليو ته سيٺ

هو ٽچند کي مسلمانن جي هٿان بچائي هڪدم پاڻسان گڏ حيدرآباد وٺي اچي.

حڪم موجب غلام حيدر اُمالڪ باگانيءَ ويو، ۽ سيٺ کي ڇڏائي وري حيدرآباد وٺي آيو، جتي هو ڏهن يارهن ڏينهن کان پوءِ موٽيو. اهو سڀ وقت پنهنجي ڌرم تي پڪو رهڻ لاءِ خوب بڪون ۽ مسلمانن جون ڪٽين عقوبتون سنيون هڻائين، جن سندن کاتو ساڻن گڏجي کائڻ لاءِ ڏاڍو زور رکيو هوس. حيدرآباد ۾ موٽڻ کان پوءِ ئي هڪ هندو راڌائور کي هن پوڄن ورتو.

جڏهين مير مراد عليءَ سيٺ جي حيدرآباد ۾ پهچڻ جو ٻڌو، تڏهن هڪدم گهراڻي پڇاڻينس ته ”هاڻي ڇا ٿا ڪرڻ چاهيو؟“ جواب ڏنائين ته ”هاڻي وري دنيا ۾ گهڙڻ جي خواهش ڪانه اٿم، ۽ باقي ڏينهن صوفي فقير ٿي گذارڻ چاهيان ٿو.“ تنهن تي مير ارمان ظاهر ڪيو، ۽ چيائينس ته جيڪي وڻيو سو ڪريو. پوءِ هڪ سڃاول نالي مير جي غاسخيليءَ جي غالي اوطاق مساڙي وٺي اتي وڃي رهيو. حيدرآباد ۾ اسانجا سوين عزيز خواهيش هئا. اهي سارو ڏينهن سيٺ جي جڳهه جي آس پاس ڦريا ۽ انهن مير غلام علي پيروز (غلام علي ٽنڊي جي هالو کي مير خان محمد جي پيءُ) سان سندس پڇڻ لاڳائي بندوبست وڃي ڪيا. مير غلام علي سيٺ هو ٽچند جي پاسي هو، ۽ سندس وڏن جي

سيٺ ڪيولرام سان دوستي هئڻ ڪري سيٺ سان
 همدرد هو. سيٺ جي دوستن کي چيائين ته سيٺ جي
 ٻانهن ڦليليءَ تائين پهچائيندءِ ته پوءِ سنڌ جي مسلمانن
 هتان ڇڏائڻ لاءِ آءٌ جوابدار رهندس. سو جنهن رات
 سيٺ هوتڇند مير کان موڪل وٺي موٽيو تنهن ساڳيءَ
 رات اوندهه ٿيڻ کان پوءِ منهنجي پٽاجيءَ جا دوست
 کيس ڇمڙاپوش ڪرائي ڦليليءَ جي هن پار وٺي ويا.
 مير غلام علي خود حاضر هو ۽ پريات کان اڳ هن کيس
 سلامتيءَ سان مير محمد خان جي ٽنڊي ڀرسان هڪ
 رهان نالي ڳوٺ ۾ وڃي پهچايو. اُتي جو اُتي هڪ
 وفادار بدرقو مڻيس جو کيس لکپت ۾ وٺي وڃڻ لاءِ
 تيار هو، ۽ جتي اسانجي پيڏيءَ ڪٿين منيب هئا.
 اسانجو مکيه گماشتو ڪرمچند مٺلڻاڻي هو جنهن ساري
 حقيقت ڪڇ جي راءِ کي سڻائي. جڏهين راءِ کي سيٺ
 جي لکپت اچڻ جو سماءُ پيو تڏهين پنهنجي مکيه
 ڪامدار کي لکي موڪليائين ته ڪوري نديءَ تي
 سنڌ واريءَ ڀر تي هڪ ٻيڙي کاڌي پيٽي سان ڀريل
 تيار رک، ۽ ۲۵ سپاهين سان سيٺ کي لکپت وٺي اچ.
 سو سيٺ جڏهين پهتو تڏهين سنڌيس آجيان گهڙي مان شان
 سان ٿي. جڏهين سنڌ جي مسلمانن ۽ مير مراد عليءَ
 سيٺ جي پڇي وڃڻ ۽ لکپت ۾ آجيان جو ٻڌو تڏهين
 لڄ آين، ۽ مير ائين ارمان کڏو ڇڻ ته ڪا وڏي وت
 هتان نڪري ويئي هيس.

ڪراچيءَ کان اسان ڳلا براءِ، گدو مل ۽ ٻين کي سيٺ سان ملڻ لاءِ موڪليو. منهنجو ڀاءُ پرسرام به جيسلمير جي راجا کان اُت ۽ ماڻهو وٺي ٿورن ڏينهن کان پوءِ لکپت ويو. سيٺ هونجند لکپت کان نارائنس جي تيرت ٿي ويو، ۽ اتي جي براهمن ۽ هندن کي ڪارائڻ جي پٺيان ڪيترو ڌن غرچ ڪيائين. نارائنس کان وري لکپت موٽيو ۽ لکپت جي ڪوٺيءَ جو ڪم سنڀالڻ لاءِ ڏهه سال رهيو. سندس شاديءَ پٺيان اسان کي هڪ لک روپين کان وڌيڪ خرچو پيو.

(۲۱) آميرن جا خيال

گفتگوءَ ۾ اميرن جيڪي خيال رايا ظاهر ڪيا سي سڀ هٿ درج ڪرڻ ڏکيا ٿيندا. پر يادگيريءَ مان ڪن جو مختصر بيان ڏيان ٿو.

اسانجي سلطنت مان آمدنيءَ بابت ڏاڍي ڀڄ ڀڄ ڪندا هئا. ڇي هندوستان جي نيڪي لاءِ توهان جا ”اڃا ريدار“ (ايسٽ انڊيا ڪمپني) انگريز بادشاهه کي ساليانو گهڻو رسائيندا آهن؟ منهنجو جواب دل ۾ اصل آئين ٿي ٿئي. جڏهين ٻڌايو مان ته بادشاهه يا ڪمپني کي ڪابه بچت ڪانه آهي، بلڪ ڪن پرڳڻن ۾ غرچ آمدنيءَ کان وڌيڪ آهي تڏهين ڪرم علي تپرس ڪاٺي پچير ته ”سو وري ڪٿن؟ توهين ته پنجن وڏن راجن جا والي آهيو.“ چير ته برابري پر اسانجي حڪومت جو

سروشتمو مسلمانن ۽ مرهٽن کان نرالو آهي. اهي فقط پنهنجو ۽ زمان حال جو تصور ڪن ٿا، مگر اسانجا قاعدا قانون آئيندي جو به خيال رکندا، جيتوڻيڪ اسانکي خانگي فائدو ڪونهي، پر اها نيتي اسانجي پوين ۽ ساري رعيت جي بهبودي ۽ لاءِ آهي. مون پانيون ته کين به اهو واجب لڳندو، جو جو قبول ڪيائون ته بيشڪ عقل ۾ سرسائي رکڻ ڪري انگريز هندوستان جو حاڪم بڻجي ويندو آهي..... پر ڪڇ ملڪ جي ڳالهين ڪرڻ مان جيڪو مزو ٿي آين سو پيءُ ڪنهن مان نٿي آين، وڌو وڌ ڏيئي ڪڇ بابت ڀڄ ڀڄ ڪندا هئا. ڇي انهيءَ جهڙو دنيا ۾ ٻيو ڪو شڪار گاه ڪونه آهي. شڪار جو خاص ڪري انگريزن جي سوئر جي شڪار جو سر بستو احوال پڇندا هئ. جڏهين ٻڌايومان ته هڪ مهيني اندر ڪن عملدارن ڪنهن ضلعي ۾ سانئڪو سوئر ماريائڻ تڏهين خوشيءَ وڃون به ٿپ ٿي ڇڏيائون. هڪ ڀيري اشارو ڏنائون ته جنهن صورت ۾ انگريز سرڪار کي ڀڄ واري پلٽڻ شايد ٻئي ڪنهن هنڌ وڌيڪ گهري هجي تنهن صورت ۾ دوستي طريقي پنهنجي هزار پوڄ سندن جاءِ تي فوجي پهرو ڏيڻ لاءِ تيار آهن! جي اهو اشارو آيو ته ڳالهه ڪاٺي نه وڃان ها ته پڪ اٿم ته اهڙي مضمون جو غط سرڪار ڏي موڪلڻ ضرور لکائين ها. ڪڏهين ته ڪڇ جهڙي ڪٽل ملڪ رکڻ مان ڪهڙا نقصان آهن تنهن تي ويهي ويچار ڪندا هئا، هڪ ڀيري چيائون ته

جي انگريز سرڪار ڪڇ جو راج ڦيرائي اسانڪي ڏيندي
 تہ جيتري خراج هاڻ ڪڇ جو راءِ پري ٿو اوتري خراج
 وقت سر ڀرڻ لاءِ اسين توهانڪي ڀلي ۾ ڀلن شاهوڪارن
 جي ضمانت لکي ڏينداسين. پڇيم تہ جي ائين ڪري
 ٿئي تہ بہ تنهنمان توهين چا وٺيندا؟ چي ملڪ جي
 آمدنيءَ کي راءِ جا وزير هيئن پيڏي وينا هڻن. جڏهين
 سمجهايو مان تہ ڪڇ ڏنريل ملڪ آهي، تہ مراد عليءَ
 وراڻيم تہ ڪڇ ڏهڻ جي رمز اسانڪي ياد نہ آهي.....
 رنجيت سنگھ کي 'سڪ' ڪري سڏيندا هئا، ۽
 انهيءَ 'سڪ' بابت نهايت گھٽ وڌ ڳالهائيندا هئا.
 هڪڙي ڀيري غصي ۾ اچي اُمير ڇڄم تہ وس پڇيم تہ
 ڪنهن بہ مومن کي هنجي ويجهو وڃڻ بہ جيڪر ڪين
 ڏيان..... انگريز بادشاهه ۽ انگلنڊ بابت ڪل جهڙيون
 ڳالهيون ٻڌائيندا هئم. چي ساري دنيا ۾ بهادر سپاهي
 هڪڙا انگريز ٻيا پوڄ. نيپولين جي زواليت جي خبر
 هين مگر سندس موت بابت اڃا ڪو نہ ٻڌو هئائون.
 ٽڪن ڏيارڻ جي خبر هين، ۽ جڏهين فائدا ڏيکاريم
 تڏهين سنڌ ۾ بہ ٽڪن لاءِ بندوبست ڪرڻ جو خيال
 ڏيکاريندائون. ڳالهيون ڪندي هڪ ڀيري آگ ڳاڙي
 جي عجيب ڪاهياپيءَ جو ذڪر ڪيم، پر انهيءَ ڳالهه
 ۽ انگلنڊ جي آمدنيءَ بابت ائين وسهي ويٺا تہ اهي
 سڀ آسڻ پوئڻيون ڪهاڻيون آهن.

ياد اٿم ته هڪ ڳالهه تي منهن ۾ گھنڊ کڻي پاتائون. وزير سان ڪابل ۾ حالتن جو ذڪر ڪندي هندوستان جي وڏي نقشي ڏي اشارو ڪري ڪيم. اها ڳالهه هن اميرن سان ڪئي؛ اهڙي عجيب شيءِ ڏسڻ تي سندن دل سرڪي. سو آءُ نقشو کڻي دربار ۾ ويس ۽ سمجھائڻ وٺيس. جڏهين آڱر کڻي هڪ منزل تان پيءُ تائين سنڌ مان سڀ رستا ويندي لاهور ۽ جيسلمير تائين ڏيکاريم، ۽ چيم ته هن نقشي سان واٽ ٿي ڀڄا ڪرڻ بنا ساري سنڌ گهمي سگهان ٿو، تڏهين چڻ وائڙا ٿي ويا! شايد بي عقلي ڪيم، پر سندن ڌرڙو ملڪ هڪ هٿ سان ڍڪي، انگريزن جي شاهي حڪومت جون حدون ٻئي سان ڏيکاريم. اوڏي مهل ته چڻ ڳالهه وساري ڇڏيائون، ۽ ائين ڄاڻيائون ته اسان کي به انگريزي راڄ جي ايتري خبر آهي جهڙي توهان کي اسانجي. پر پوءِ ملاقات جو سڄو وقت نهايت ڪنڀير ٿي ويٺا ۽ ٻڌم ته منهنجي وچڻ بعد وري نقشي جي ڳالهه ڪڍيائون ۽ ٿڙڪا کاڌائون ته هي فرنگي سڀ ڄاڻي ڇوڇي وينو آهي.....

هڪ ڀيري دربار ۾ ويٺو هوس ته ڏيسي ايجنٽ بمبئي سرڪار ۾ بدلين بابت سر جان مالڪوم ۽ مسٽر ايلفنسٽن جا غط پيش ڪيا. غطن جي عبارت ڏيان ڏيئي ٻڌائون، ۽ هر هڪ القاب ۽ آداب جو لفظ بجا ٿي ڏنائون. جڏهين مراد علي ۽ ٻين کي سر جان جي غط ۾

هڪ لفظ ڏيکاريو جو کيس ٻئي خط کان گهٽ ادب جو نظر ٿي آيو تڏهين مشڪل بنا رهي نه سگهيس.

(۲۲) اميرن جي رهڻي.

مسلمان حاڪم جهڙا ڪامي ۽ عياش اڪثري ٿين ٿا تهڙا سنڌ جا حاڪم نه آهن؛ يا ته اهڙا مغرور ۽ عالي خيال آهن جو عيش عشرت ڏي چڪا ڪانهين؛ مگر ممڪن آهي ته مزا ماڻي ڍاوا پيا آهن. هڪ ڀيري مراد علي پيچير ته داروُن (daroo) وٺڻ ۾ حرڪت نه ڪانهي؟ سمجهايو مانس ٿي ته هن بيماريءَ ۾ ڪا به جوش ڏياريندڙ شيءِ، خاص ڪري داروُن — ته وڃ ٿيئي روڪي چيائينم ته ”مهرباني ڪري ڇا شيءِ اسان لاءِ حرام آهي تنهنجو نالو ڪنهن مومن اڳيان نه وٺندو.“ پوءِ سهي ڪيم ته امير صاحب فقط ’ڏاڙهون‘ وٺڻ بابت ٿي پڇيو! پڙهندڙ ڀائيندو ته هي رڳو ٻين اڳيان هام ٿي هنيائين، پر مونکي خاطري آهي ته امير ڪا به نشيدار شيءِ کين ورتائيندا آهن. اهڙا به واقع ٿيا آهن جڏهين ڪي شخص شراب جي پوءِ سان سندن خدمت ۾ حاضر ٿيا آهن، ۽ هنن کين انهيءَ دم تي عزتو ڪري پنهنجي اڳيان بيٺو نه ڏنو. بهادر خان ڪڪر هڪ بلوچ خانداني سردار، جو مراد عليءَ جي خدمت ۾ هو، سو هڪڙي ڀيري نشي ۾ ڏٺو ويو، ۽ ڳچ وقت تائين کيس نوڪريءَ کان جواب ڏنو ويو. دوا طور به داروُن ڪڏهين کين

وٺندا هئا. درٻار ۾ سڄي جو نشان به ڪونهي، ۽ ساري ڪٽنب ۾ ڪو آفيم کي به ويجهو ڪونه وڃي. جيڪر ڀانئجي ته انهيڪري حاڪمن جي پرهيز جو رعيت تي چڱو اثر ٿيو هوندو، پر آزمودي مان لاچار ظاهر ٿو ڪر ٿو پوءِ ته اڪثري سڀ سپاهي ۽ ڪيترائي درٻاري هر طرح جي نقصانڪار ۽ ڪمزور ڪندڙ عيش عشرت ۾ مبتلا آهن. آفيم وٺڻ اهڙو عام جام آهي جهڙو ڪڇ ۾، ۽ ڏنر ته برٽنڊي جي ٻن چئن بوتلن جهڙي دل گهري سوغات پي ڪا ڪانه هئي. ڪن ماڻهن ڳجهن مرضن جي علاج ڪرڻ لاءِ پڻي ستايم، ته ٻين عيش عشرت ڪاڻ ٺوٺو ٿيڻ لاءِ معجونن واسطي پڻي غفي ڪيم.

مير فتح عليءَ جي حياتيءَ ۾، ۽ جڏهين اڃا اُهي هنگاما جنگي ذريع ٽالپرن حڪومت هٿ ڪئي سي تازا هئا، تڏهين دغا دولاڻ يا منصوبي کان پاڻ بچائڻ لاءِ بي حد جتن ڪندا هئا. 'ڇار يار' گڏ ڪائيندا، ۽ هڪ ڪمري ۾ سمهندا هئا. اهو ڪمرو چارون طرف بند ۽ روشني لاءِ فقط هڪ پاسي دروازو رکيل هوس. ٻاهر ڪيترا سنجيل گهوڙا ۽ خدمتگار ڪنهن به اُوڪيءَ جهڙيءَ لاءِ هڪيا بيٺا هوندا هئا. پويان ٽيهارو سال صلح سانت ۾ نيريا اٿن ته ڪڇ پي اونا ٿي ٿا رهن. پر تڏهين به اهڙا بيدار ۽ خبردار آهن جو جهڙي به منصوبي کي منهن ڏيئي سگهن ٿا. هن وقت اڳي وانگر گڏ ٿي ڪائين، ۽ هڪ ڪمري اندر ٿي سمهن، پر پنهنجن ڪمرن جي

ٻاهر وفادار خدمتگار بيهاري، پاسي کان هٿيار رکي، سپيڙي شڪن ۾ سمهن ٿا. هڪ ٻئي ۾ گمان، اها به عجب خصلت اٿن. مراد عليءَ جي بيماريءَ ڪري سپيڙي مير قلعي اندر ڪي مهنا بنديل سٿيل هئا، ۽ جڏهن شڪار تي نڪرندا آهن ته به ڪنهنڪي پٺيان ڪين ڇڏيندا آهن. مير صوبدار کي به چار مڻل پٺتي پوڻ ڏنو هئائون تڏهن ئي کيس اسلام ڪوٽ ۾ پهچي وڃي اُتي بغاوت جي جهنڊي کڙي ڪرڻ جو وجهه ڏنو هئائون.

پر سنڌ جي درٻار ۾ ڌارئي ماڻهوءَ جو ڌيان جيترو اميرن جي قيمتي جواهرات ۽ زره خاني ڏي ڇڪبو اوترو ٻئي پاسي نه ڇڪبو. سندن اُڪت خزانو گهڻي قدر ياقوت، جواهر، موتي ۽ زمرد هئا، جنسان خنجر، تلواريون ۽ بندو قون ڇڙيندا هئا، يا ته منڊين جون ٽڪون ۽ پوشاڪ ۾ جهاپا پهريندا هئا. هاڻ ته ڪابل بادشاهت جي زبون ٿيڻ ڪري اُتي ڪيترا امير شهزادا فقير ٿي پيا آهن، ۽ قيمتي مڻيا لاچار وڪڻڻا پيا اٿن. اميرن به سندن سخت حالت جو وجهه وٺي پنهنجا ماڻهو اوڏانهن موڪلي، ڪيترا زيور توري ٺاڻي تي خريد ڪري ڇڏيا. ايشيا جي سڀني پاسن کان جوهرِي سنڌ جي بزار تيز هڻڻ ڪري هرڪجي اميرن جي دارالحڪومت جي ملاقات ڪندا آهن. هڪ به ايراني سونارا درٻار جي خدمت ۾ آهن، جي ميناڪاري ڪري يا بيءَ

ڪنهن طرح حاڪمن جي جوهرات جو نمائ ڪندا آهن. رڪ تي سونهري لفظن اُڪرڻ جو هنر انهن ڪاريگرن ڪنهن ڪماليت کي وڃي رسايو آهي.

ايران، ترڪي ۽ فلسطين (Palestine) ۾ ميرن جا گماشتا تلوارين ۽ بندو قن جي نالين خريد ڪرڻ لاءِ رڪيل آهن. ممڪن آهي ته اهڙين شين جو قيمتي عجائب خانو دنيا ۾ ٻيو ڪٿي ڪونه ٿيندو. هڪ ڀيري بنا سينگار ٻئي سادي تلوار هٿ ۾ ڏنائون جا اڌ لک رپيا کائي ويهي هيئن! تلوار جو قدر جهونائيءَ ۽ رڪ جي جوهر ۽ آب تي منحصر آهي. جيڪا ڪرم علي سوغات طور ڏنيم تنهن تي حجري ۱۱۳۲ (سنه ۱۷۰۸) اُڪريل هو ۽ سنڌ ۾ ٻي هزارين روپي جي ڪٽيل آهي. اميرن جي سلح خاني ۾ اهڙيون تلواريون موجود آهن جي گهڻو ڪري ايشيا جي هر ڪنهن نامور بادشاهه ٻڌيون هونديون. فخر اٿم اٽه شاهه عباس، نادر شاهه، احمد شاهه دُوراني ۽ ٻين هڙن مشهور شهنشاهن جون تلواريون هٿ ۾ کڻي ڏنيون اٿم ته سڀ هم وزن آهن. تلوار جي ڌار تي اڪثري سونهري اکر اُڪريل هوندا آهن.....

اهي تلواريون انگريزي تلوارين کان وڌيڪ گريون نٿيون لڳن ۽ پر سندن هم وزن ٻئي قسم جي آهي، ۽ هڪ جوان شهزادي کي هڪ ڌڪ سان وڌيڪ دٻي کي هڪ ڌڪ سان به اڌ ڪندو اڪڻين ڏٺو اٿم. ڌڪ هڻڻ ۾ به چالاڪي کڻي جا گهڻي استعمال کانپوءِ تي

اچي. آءُ سنڌ ۾ آيس تنهن کان ٿورو ئي اڳي مير اسماعيل شاھ جي پٽ هڪ نهايت عمدي تلوار ائين آزمائيندي پڇي وڌي. اسانجي انگريزي هٿيارن جو جهڙو يورپ ۾ قدر آهي، تهڙو ميرن وٽ اصل ڪونهي. ڪڏهين ٻڌو به ڪين هئائون ته انگلنڊ ۾ ڪا قيمتي تلوار ٿيندي آهي، ۽ جڏهين ٻڌايومان ته تازو بادشاھ سلامت هڪ امير کي هڪ لک روپين جي قيمتي تلوار سوغات طور ڏني ته حُرم ۾ پئجي ويا.

پر اسانجي بندوقن جي گهوڙن (gun locks) جوڏاڻو قدر هون، ۽ مونکي عرض ڪيائون ته انگريز سرڪار کي لکي ڪي ٿورا هٿ ڪري ڏيو. وٽن ڪيترا عمدا ۽ قيمتي آتش بار (fire-arms) هٿيار ڏنل، جي وقت به وقت اسانجي عملدارن کين سوغات طور ڏنا هئا، پر هنن گهوڙا ڪڍي پنهنجن بندوقن ۾ لڳائي، باقي سامان بيڪار سمجهي ڪري ڦٽو ڪيو هو... ناليون اڪثري قسطنطينيه مان غريد ڪندا آهن، اسانجن کان ٻيگهه ۾ بيطيون، پر بلڪل سوڙهيون آهن. سنڌي ننڍا، جيڪا اصل ڪم نه آڻيندا آهن ۽ يا تپاچن يا قائدڙن گهوڙن (detonating locks) جو وٽن مان ڪونهي. جڏهين ڏٺائون ته سندن جواهرات ۽ هٿيارن تي آءُ عاشق هوس، تڏهين منجهانئن ڪي روڙا نڪن نئين طرح پاڻ سينگاري ايندا هئا، ۽ پنهنجيون تلواريون ڪڍي مونکي تپاس لاءِ ڏيندا هئا.

مهني ۾ هڪ ٻه ڀيرو، تندرست هجن، ته شڪار گاهن
 ڏي ضرور وڃن. اهڙن موقعن تي پاٽسان وڏا ڊنڊلا
 وٺي بنا چتاءِ جي جيڏانهن اچين اوڏانهن نڪري پوندا
 هئا. انهيءَ ڪري هڪ پاسي شڪار جو مزدور وٺن، ۽ ٻئي
 پاسي سڀني پرڳڻن کي ٿاڀ ۾ رکڻ. شڪار تي باز،
 ڪتا، وغيره کڻن، پر سندن شڪار ڪرڻ جو نمونو
 يورويي ماڻهو جيڪر کين پسند ڪن. پاڻ اُس ۾
 کين نڪرن، پر هڪ مهاريءَ اندر وڃي آرامي ٿين،
 جيسين ڪير سوئر يا هرڻ پڇائي پر واري تلاءِ تي پاڻيءَ
 پيئڻ لاءِ موڪلين. پوءِ نڪري چٽائي سان هستيءَ سان
 شڪار ڪن، جنهن تي سندن خدمتگار واه واه ڪن.
 اهي شڪار گاهه جهنگل جا شاهي ٿڪر آهن، ۽ چئني
 طرف اهڙي طرح گهيريل آهن جو ڪوبه ڇوڀاڻو جانور ٻاهر
 نڪري نٿو سگهي. امير شڪار تي نڪرڻ تڏهين جهنگ
 ۾ سڀ ڪوهه بند ڪرائي فقط هڪ ڪوهه بنگلي جي ڀرسان
 ڇڏيندا آهن. پوءِ ٻيا جانورن کي ٽريندا ايندا جيسين ڪ
 اُڃ وڳهي لاچار ڪوهه تي پاڻي پيئڻ اچن ۽ گوليءَ جو
 شڪار ٿين.

گهوڙي تي سوار ٿي ڪڏهين به شڪار ڪونه ڪن،
 پر بعضي اُن تي چڙهي هرڻ جي پٺيان ويندا آهن.
 ٻئي ڪنهنڪي شڪار پٺيان بندوق چوڙڻ جي سخت
 منع آهي، اهڙو شڪار ڪو ورلي توڙي جنهن ۾ غلط
 نشان بازيءَ ڪري يا چئن سوئرن هڪري پڻ ٿي ماڻهن

جون حياتيون وڃائي نه موٽيا هوندا. سنڌ جا سڀ امير جڏهين خلق اڳيان ٻاهر نڪرندا آهن تڏهين قيمتي باز ۽ بازدار سار وٺي نڪرن. ڪرم عليءَ وٽ هڪ باز ڏنم جو ٻن هزارن روپين جو هو، ۽ اهڙو ئي قيمتي باز امير صاعب مونڪي سوکڙيءَ طور ڏنو. عمدي ۾ عمدا باز ترڪستان ۽ اتر ڪابل مان غريد ڪندا آهن.

سنڌ ۾ به ٻين مشرقي ملڪن وانگر درٻارين جو پلو پرو حاڪم جي مهربانيءَ فيض تي منحصر آهي، ۽ سندن درجو ۽ آجورو اميرن جي موج تي آهي. انهن بابت ڪي گهڻو چوڻو ئي ڪونهي. اها صفائي ۽ شايستگي جا درٻار ۾ لاچار ٿي ڏيکار ٿي پوين، سا پنهنجن گهرن ۾ سار کڻي نٿا وڃن، جيئن ته پاڻ بلڪل غريب آهن. (ملڪ جو غزانو حاڪمن جي ضابطي هيٺ آهي). هو ويچارا ڪوبه ڏيڪاءُ نما ڪري نٿا سگهن. مگر اميرن جا مٿر ۽ دوست هڪ نموني ممتاز آهن. ڪيڻ سوئين منين سان تلواريون هونديون آهن. ڪنهنڪي سوغات طور اهڙي ملي ته سمجهو ته فيض رسيوائس. جي اميرن وٽان نه مليل هجي يا زيورات سان سينگاريل نه هجي ته اهڙي تلوار کڻڻ درٻاري دستور جي خلاف سمجهي آهي. اهڙي سوغات به ورلي عطا ڪندا آهن، تنهنڪري اهڙيءَ نوازش جو ڏاڍو قدر آهي. گهڻي جائشانيءَ ڪري امير بعضي جواهرات سان چٽيل تلوار بخشيندا آهن.

جتي سڀ هن ريت تابعدار ۽ دامنگير آهن اتي آزاد غيال ڪٿان ٿا لڳن؟ ”جو عڪم“ ۽ بالادستن جي عد چايلوسيءَ ڪري امير پنهنجو راج جهليو بيٺا آهن. ڌارين جي توڙي هڪ ٻئي جي خوشامند ڏسي يورويپيءَ کي جيڪر ڪل نڪري وڃي. ٻه مرتبي وارا پاڻم گڏ ٻا نه هڪ ٻئي مٿان اڃا ئي ساراهه جو ڏوڙيو ڪڍي وسائيندا، ۽ پوءِ گڏجي ڪٿان جو ڪٿان مبالغو ڪري مونکي به ڪڍي آسمان تي ڇاڙهي ڇڏيندا. سندن پُر ٽڪلُف ادب آداب به نهايت غثي ڪندڙ آهي. ”چاق آهيو“ ”خوش آهيو“ وغيره ساڳيءَ ملاقات ۾ چار پنج دفع ورور ڏيئي پيا پڇندا. آءٌ ڪرسيءَ تان ڪري اُٿان ته سڀ حاضرين به اُٿي بيٺن، جيسين کي وري ڪرسي نشين ٿيان، ۽ پوءِ وري هڪ ٻئي کي سلام ڪري مون وانگر ڪن. انهيءَ ۾ منهنجي ليکي ڪابل ۽ ايوان جي دربارين جو نقل ڪندڙ آهن.

(۲۳) فوجي طاقت.

سنڌ جي فوجي طاقت بابت جيڏي ڀل ڪئي هيم، ايڏي بڻي ڪنهن ڳالهه بابت نه ڪئي هيم. ڪڇ ۾ جيڪو ٿورو وقت رهيو هوس تنهن ۾ هر ڪهڙيءَ سنڌ مان ڪاهه ۽ عملن جا افواهه ٻڌندي پيون، وانگر ڀانيم ته عيدرآباد ۾ ڪا زبردست فوج هوندي. پر ائين اڃا نه آهي. قلع اندر ٿوري هوج کان سواءِ اميرن جا

هٿيار بند خدمتگار جهڙا ٿورڙا اهڙا ڏسڻي ۽ م عئير آهن .
 قومن جا ڪي سردار هميشه درٻار جي سڏ وهڻا رهنٿا ،
 ۽ اهي وقت تي ٿورن ڏينهن اندر پنهنجي رعيت کان
 ڪيتي ۽ ٻيا ڪم ڪاريون ڇڏائي ڪين سڏي سگهندا
 آهن . چونٿا ته انهيءَ ريت سرڪار چالهيوارو هزار ماڻهو
 گڏ ڪري سگهيتي ، جنڪي ڪٽڻن سين جي رپورت
 موجب لڙائيءَ جي ميدان ۾ روز هڪ پئسو ڏيندي
 آهي ، پر آءُ ڀانيان ٿو ته اها سندس پل هئي ، يا ته جهوني
 زماني جي ڳالهه آهي ، ڇاڪاڻ ته بدتم ته سوارن کي
 ماهوار ٽيهن روپين جو عاصو بگهار مليٿو . ڪٿي سمجهجي
 ته وقتي ساري مسلمان غلڻ ٺڪري جنگ جي ميدان
 ۾ نروار ٿئي . مگر دنيا جي هن ٽڪور وطن لاءِ حب
 اوطاق وٽ آهي . پر ڪو مذهبي مست عرڪت
 ڪري دين جي نالي باهه ڪٽي هاري ته شايد اهو
 ممڪن آهي .

جيتوڻيڪ اميرن جي ڏاڍاين ڪري ماڻهن جي
 جهيڙاڪ طبع ڏيبل آهي ، ۽ ملڪ ۾ صلح سانت ڪري
 حرڪت نٿا ڪن ، تڏهين به هي رهن ٿوري به جهيڙ
 تي يا قرلٽ جي لالچ تي هٿيار ڪٽي ٺڪري پور ۾
 ويڙهي نٿا ڪن . بوکرو ۽ ٻجهن وانگر پريان جنگ جي
 بوءِ پيئي ايندين ، ذرو ڦيٽاڙو ڪٿي ٿيو ناهي ته جهيڙ
 جنگ لاءِ آيا رهيا . بوءِ ڪنهن اڪهه ڇنڀ ۾ اچي ٿا مڙن
 سو ڏسي عثرت وٺيو وڃي ! عوبدار جو تازو هنگامو

ٿورن ڏينهن اندر فيصل ٿي ويو، پر تيتري ۾ ويهارو
 ٽيهارو هزار ماڻهو پنهنجن سردارن هيٺ اچي مڙيا ۽
 نيون ٽوليون ڪلاڪ ڪلاڪ ۾ پئي آيون، ته ايتري ۾
 ناهه ٿي ويو. جنگه جي ميدان ۾ سنڌي سپاهي جنگي
 انتظام ۽ فرمانبرداريءَ مان ڪي ڪين ڄاڻي. ڀلا سندس
 تنخواه جهڙي عيسيس تهڙي بي بقاء آهي، تنهنڪري
 واٽ تي ڳوٺ ڦري پورٽ ڪرڻ پنهنجو واجبي حق
 سمجهندو آهي. قبول ڪندا آهن ته سنڌي بهادر ۽
 جانن آهي، مگر جيتري سنڌ اندر سندس تعريف آهي
 اوتري ٻاهر نه اٿس. پاڻ پڌائڻ ۽ ڊاڙوڻ هٽل لاءِ ناميارو
 آهي. سردار کان وٺي ويندي فوج ۾ عيسيس نوڪر
 تائين، هر هڪ ماڻهو هر دم اباڻا يا پنهنجا ڪيل يا
 خيالي دليريءَ جا ڪم پيو ڳائيندو ۽ ويچاريندو. مزو
 وري اهو جو صبر ۾ هڪ ٻئي جون آسرو ٽاپيون ڳالهين
 ويهي ٻڌندا. اميرن جو لشڪر هرهندان جڻن ٿڻن
 کڏ ڪيل، گوناگون، چترنگو، بي ڍنگو، زر دوست
 مجموعو آهي. ڪهڙو ڪري منجهس بلوچستان جي جبلن
 مان آيل جانباز جوڌا پڻ آهن، جنهن رند قوم مان سنڌ
 جا ٽالپر به آهن.

آءٌ ڀانيان ٿو ته اميرن کي دل ۾ روهڻ وينل آهي ته
 جي انگريز هڪواري ڪاهه ڪندا ته ڪهڙي به بچاءُ
 مان بند ڪين ورنهندو. ڪيترن واقعن مان معلوم ٿيم
 ته اسانجي سوين ڪري اسانجي نالي جو جادو پکڙجي

ويو آهي، ۽ مشرقي ماڻهن جي دلين ۾ اهو اثر ويهي ويو آهي ته ڪنهن عرصي تائين اسانجي فتح خدا جي پاران آهي. انهن ٻنهي ويچارن هتي جي منظر ۽ اڳ ڪٿي ڪندڙ ماڻهن کي پرماني همسائي ڇڏيو آهي. دل جي ڌر لڪائڻ ڪري اهڙا نمونا ٿا وٺن جو اٽلو پاڻ پترو ڪيو وجهن؛ مثلاً ڌارين طاقتن ڏي سخت خط لکڻ ۽ ڊاڙون هڻڻ ۽ ڌارين تي پنهنجي مان مرتبي ۽ وڏائيءَ جو ڪوڙو اثر وهارڻ. جڏهن خانگي رهڻيءَ ۾ ڪيترا ماڻهو پنهنجي جهالت لڪائڻ ڪارڻ رڪا ۽ مدمغ رهندا آهن تڏهن هي به چاڻن ٿا ته ڪنهن اسانجو حال اڪيڻن پسيو ته اسانجا وڪا پترا ٿي پوندا ۽ انهيڪري پنهنجي يا پنهنجي ملڪ جي مفصل يا پوري غير ڏيڻ کان چوڪن پيا. پر جنهن شخص سنڌ ۾ اچي اڪيڻن عالمن ڏٺيون آهن، تنهنکي اهي غسييس بهانا پيپلائي ٿا سگهن. سنڌ ۾ جيڪي ديوار اندر شهر آهن سي سڀ بچاءَ جي غيال کان آهن ۽ هڪ کي به قلع جي نالي سان سڏڻ جو شرف ڏيئي نٿو سگهجي. امرڪوٽ جتي درٻار جو خزانو رکيل آهي، ۽ جو چوگرد پاڻيءَ بنا شاهي پٿن ڪري اُجيت ۽ ڏرگم سمجهجي ٿو، سو به پڇا ڪندي معلوم ٿيو ته سنڌو درياھ جي هڪ شاخ کي ويجهو هڻڻ ڪري هٿ ڪرڻ بلڪل سولو آهي. عيدرآباد جي شهر ۾ غليظ ڪوپ جهڙين مٽيءَ جي جُهڳين جو ميڙ آهي، جنهنکي نه ٻاهران بچاءَ نه اندر آرام يا سوييا آهي؛ جنهن ڪوٽ جي امير هيڏي هام هڻن ٿا ۽ جو

شهر مٿان سس ڪڍيو ٻينو آهي سا به خراب ٻڪل سرن
 جي هڪ غسيس اڏاوت آهي. اهو ڀڳو ڀريو
 ٻيو آهي، ۽ صفدار فوج جو عملو هڪ ڪلاڪ
 به جهلي نه سگهندو. امير امراءَ جڏهن ايشائي ڪندا
 آهن، گهڻو ڪري اوکيءَ ويل ڏٺيءَ کي ڊوهه ڏيئي
 ڇڏي ويندا آهن! البت خاطري اٿم ته ٽالپر حاڪم پاڻ
 پنهنجي حڪومت ۽ خزاني بچائڻ لاءِ جنگ جي ميدان
 ۾ بهادر وانگر سر ڏيندا. پر جي اسين سنڌ ڏي رخ
 ڪڍي رکون ته عام غلطي ڏي نظر ڪندي، سنڌ جهڙي
 سولي فتح يي خيال ۾ اچي نٿي سگهي، خاص ڪري
 جيڪڏهن سنڌ کي بڻي ڪنهن به ڀر واري حڪومت
 کان مدد نه ملي. جن بي اختيار سببن ڪري هند
 سلطنت وڌي سي سبب هت به ٿيندا، ۽ جي اهڙو
 واقع بڻبو ته سنڌ ۾ فيض ۽ هوش واري حڪومت
 اسان کي ڇڳيءَ طرح پاڙا ڏيندي.

(۲۴) برهمڻ آباد.

آلهندي هندوستان ۾ گهڻيءَ جهوٽا شهر ڪوٺي
 ڪڍيا اٿن، پر شهدادپور وٽ برهمڻ آباد جي جهوٽي
 ڊنل شهر جيڪا تڪليف ڪوٺڻ وارن کي ڏني آهي سا
 بڻي ڪنهن نه ڏني آهي؛ نڪي ڪنهن بڻي پنه بابت
 ايڏو بحث مباحثو هليو آهي. گهڻيءَ عجيب غريب
 مال، شيون ۽ قيمتي وڙون منجهس پوريل هيون. تنهن
 ڪري ڪي شوق وچان، ڪي خزاني هت ڪرڻ جي

لالچ تي ماڻهن هن شهر جي ڪنڊ ڪڙڇ اٿلائي پٽلائي
۽ ڦرلهي ڏني آهي. هر ڪو اهاڻي آس پايو وهي ته قسمت
بين کان سرس منهنجي يوري ڪندي.

۱۸۵۴ع ۾ بيلاسس ۽ رچرڊسن صاحبين با ترتيب پڊ
کوٽايا ۽ کوجنائون ڪيون، پر انهن کي به خٽر ڪا اهڙي
وقت هٿ چڙهي. تنهن ۾ به جيڪا هاڃي اوسي پاسي
جي ڳوٺاڻن ڪٿي آهي تنهنجي ڳالهه ئي نه پڇو. زمين
کي ڪوڏر ڏلهي سان چئني طرف کوٽي اهڙي سڄ
ڪري ڇڏي اٿن جو شهر جي اڏاوت جي روءِ ئي
مٽجي ويئي آهي، بلڪه ديوارين جا نشان به گم ٿي ويا
آهن. شهر جو نئشو هڪ ”لانگ بٽ“ مثل ڄاڻو،
جنهنجو ترو اتر-الهندي ته ٽنگ ڏکڻ-اڀرندي. سمورو
هند سرن ۽ ٺڪرين جي ڌڙن سان چانيون پيو آهي.
جيڏانهن نظر ڦير اوڏانهن عمارت اڏاوت ذات ڪي
ڪانهي؛ رڳيون پٽين جون پيڙهيون نظر اينديون. فقط
اڀرندي پاسي انهي وٿرائي ۾ ٻڌن جي استوپا وانگي
هڪ نل پينل آهي جو ٻڌ شهر جي اُچار ۽ برباديءَ
کي اٽل زياده نشانبر ٿو ڪري. پٿر جو ته نالوئي
ڪونهي، پر ٺڪرين سان گڏ سڙيل ڪاٺ ٽڪرا نظر
چڙهن ٿا، جنهن مان ڄاڻجي ٿو ته ٽن ڏينهن ڪنهن
قسم جو عمارتي ڪاٺ موجود هو.

هيٺ هيٺ اونهون کوٽي ڏنو اٿن ته ظاهر ٿو ٿئي
ته شهر مٿان شهر اڏيل هو.

مٿئين طبق جي پٽين جي پيڙهين مان معلوم ٿو
 ٿئي ته اوساريءَ ۾ جي سرون ڪتب آيل آهن سي
 ننڍي ڪارب جون، جي اڪثر اسلامي عمارتن ۾
 ڏسيون آهن. ڪٿي وري اهي ننڍيون سرون توڙي هندن
 جي صاحبيءَ واريون وڏ ڪاربيون سرون گڏ وڃڻ آهن.
 پر گهڻو هيٺ هيٺ ڪوٽ سان ديوارين ۾ جي سرون
 آهن سي وڏيون شاهي آهن. ديوارين مٿان ديواريون
 آهن، جي جتي جتي هڪ ٻئي جي آڀار ٿيون وڃن.
 داڻا خواه سڪا جي مٿئين طبق مان هٿ آيا، سي
 مسلمانن جي پوئين زماني جا آهن، پر ڪا قيمتي شيءِ
 خٽر ڪا ملي. ٻيو ته ٺهيو، پر گهر وٽان ٿپو سو به
 جس ڀريو ڪونه لڌو. جنهن مان ظاهر آهي ته نئين شهر
 وسائڻ کان اڳ وسائيندڙن خزاني توڙي عمارتي مال
 وارو طبق زير وڙ ڪري ڇڏيو.

هڪ گهڻي وٺي زمين مٿان کوٽيندي تن مسجدن
 جا بنياد ظاهر ٿيا، جي گهڻو هيٺ هيٺ ٻين عمارتن
 جي مٿان اڏيل آهن. وڏ ڪاربن سرون جي ماپ آهي
 $16\frac{1}{2} \times 10\frac{1}{2} \times 2\frac{1}{2}$. انومان ٿو ڪڍجي ته ڪنهن شاهي
 هندڪي عمارت مان نڪتل آهن. اوساريءَ ۾ گاري
 بنا ٻيو مصالح ڪم ڪونه ايندو هو، تنهن ڪري اهي
 سرون هڪڙيءَ عمارت مان ڪڍي پيءَ ۾ لڳائڻ آسان
 هو. هيٺئين طبق مان گڻيش جي مورتِي، شو،

پارپتي ۽ سورج ديوتا جو مٿو، پتل جو ڏيڻو،
ننڍو شيشو، پٿر جو عمدو اُڪريل پر پڳل
ڪير تي مڪي وغيره لڌا آهن. جاءِ بجاءِ اونهيُون ڪهيُون
نظر ٿيون اچن. اڪثر گهر گهر ۾ ننڍو ڪوه هو. اهي
ڪوه پوئين وسيل شهر جا آهن، جي درياءَ جي هنڌ
مٿان کانپوءِ رواج ۾ آيل آهن.

کوٽيندي مٽيءَ جا گولا، رانديڪا، ڪوڏ، ستيُون،
چوڙا، پٿر يا شيشي جا داڻا، شيشي جون پڳل شيُون،
پڳل هندو مُرتُون، سڪا ۽ سڪن جا ڪارڊ، لوه
جا ڪٽيل ٿڪر (جي نچاڻا ترارين جا ڦر يا منيا هجن)
۽ ٻيون ڪيتريون شيون نظر ٿيُون اچن.

ٿانءُ ڪو ورلي نڪتو آهي. چار نمونا آهن: ڳاڙها،
ڪارا، سادا يا سينگاريل، وڌيڪ سخت مٽيءَ جا هلڪا
زردا ۽ زردِي رنگ اندران ڪاشي ڪيل. پويان ٻه نمونا
گهڻو ڪري عربي باهريان گهرايا ٿا ڀانئجن. ڪوڏ ۽ ستيئڙا
جهڙا ٿا ٿين، ڪي اهڙا ننڍڙا جو سمنڊ جو ڪنارو
ساد پيو اچي. ناد ۽ نادن مان ٺهيل چوڙا به ڪئين
آهن. ڪن مٿان سهڻا نٿس اُڪريل آهن ۽ عاج جهڙا
ٻيا لڳن. داڻا به ٿڙيل پڪڙيل آهن، پر جهڪا ٿيل.
قيمتي پٿر، مثلاً عقيق، نيلم، بلور، سنگ سلیماني، وغيره
ته عام جام آهن. هر هڪ داڻو ڪپي، گهڙي، اُجاري
پوءِ وٺيل آهي. مٿن سڌين يا وزوڪڙ ليڪن کانسواءِ
ٻيو سينگار ڪونهي. هڪ عقيق جي مهر عربي اُڪرن

سان، ٻي ديوناگري اکرن سان لڌي آهي. بيلاس صاحب کي عتيق لڏا جن تي ڀڳي يا شينهن جي سهڻي شڪل اُڪريل هئي، جنهن مان ڄاڻجي تون اها ڪاريگري پراچين سمي ۾ به هئي، ۽ عربن جي راج کانپوءِ به قائم رهي. شيشي جون شيون چنڊيون ياد يون پر پگڻ حالت ۾ آهن. پر غوش نصيباً هڪ سالم نيلى رنگه جي ڪٽوري هٿ آئي. هڪ وڏي ۽ مورتِيءَ جو چُونڪت مليو، جنهن ۾ ڪيترا سندر چڪرا گهڙيل آهن، ۽ چڪري چڪري ۾ ديوتا رکيل آهي. چُونڪت جي چوٽيءَ تي جتي مورتِيءَ جو مٿو هڻڻ ڪپي اُتي چڪري اندر سورج جي مورتِي آهي؛ هٿن ۾ ڪنول گل ۽ پيرن ۾ ڊگها ٻُوت پاتل اٿس. ٿامي جا سڪا سنڀا ۽ عربي اکرن جي سهڻين مهرن سوڌا خوب ملن ٿا، پر ڪٽيل ۽ مشڪل سان صاف ٿين ٿا. اهي خليشي جي دارالضرب ۾ ٺهيل ٿا ڏسجن. ٻيا وري سادا ۽ بي هنر وارن جا ٺاهيل پيا لڳن.

(۲۵) سنڌ جا هندو.

ڪنهن به هندوءَ کي ٽنڊي الهيار جو نالو ڳڻهڻ جي مجال نه ٿيندي هئي؛ ۽ جو نالي جي شروعات ۾ پاڪ لفظ هئا ۽ ڪوبه هندو عربيءَ ۾ لکيل ڪاغذ نه ڇهندو هو. ۽ جو عربي عرفن ۾ قرآن شريف لکيل هو، سنڌيءَ ۾ مسلمان جو لکيل ڪتاب کولي پڙهڻ جي ڪونهي

به جريت نه ٿيندي هئي ۽ اهوئي ڊپ ته متان ڪتاب جي پهرئين صفحي تي ”بسم الله الرحمن الرحيم“ جا اکر پڙهندو ڪو ڏسي نه وٺيم ۽ ڪهڙا به به مسلمان قسم کڻي چون ته فلاڻي هندوءَ کي اسان جمع جي ڏينهن ڪڪڙن جي ويڙهه تي ڏٺو، اسان سندس واٽان ’محمد‘ لفظ ٻڌو، ’آءُ تو سان هلندس‘. يا ڪي ٻيا اهڙا مبهم لفظ ٻڌا ته سندس مذهب بدلائي سگهيا ٿي. اڄ ڪالھ سنڌي مسلمان انهن ڳالهين جو انڪار ٿا ڪن ۽ هندو تنجو وڌاءُ ٿا ڪن، سچ ٻنهي جي وچ ۾ توڏسجي ۽ منهنجو ٻنهي ۾ اعتبار آهي.....

عام گنوار ماڻهو هڪ هندوءَ کي مسلمان ٿيندو ڏسي جوش ۾ چاهيندا هئا ته ٻئي ڪي، ٿئين ڪي به مسلمان ڪري ڇڏيون. پر جي اهڙو ڪو وجهه نه ملندو هون ته لاچار ڪافرن تي گڏجي حملا ڪندا هئا. انهيءَ حرارت اسلام جا مثال اڪثري جمع ڏينهن ٿيندا هئا. ڪي ٿورڙا شهر هئا جن ۾ ڪو هندو وسيت سانجهيءَ ۽ چنڇر صبح جي وچ ۾ پنهنجو گهر سلامتيءَ سان ڇڏي سگهندو هو.

اهو ظلم ۽ حاڪمن جي تلوارين جا ڌڪ هيءَ آزاريل قوم صبر ۾ دل ڏاڍي ڪري سهي ويندي هئي. مگر مسڪين درجي جي ڪي مسلمانن کي پيڙڻ سان، مٿئين درجي جي مٿان اختيارِيءَ جو غير واجبي استعمال ڪرڻ سان، اندروني ۽ گهرو جهڳڙن سان، ملڪ جي

بالا افسرن کي رشوتون ڏيئي بگاڙڻ سان ۽ اوسي پاسي ۽ دوستانه رياستن سان ناسازي پيدا ڪرڻ سان حساب لاهي اُٺ سڌي ۽ ريت وير پاڙيندي هٿ ٺاريندا هئا. تنهنڪري هن حقير ۽ ذليل قوم کي هٿ لائڻ کان مسلمانن ڪن هڻندا هئا. شام ملڪ ۾ يهودين جو حال ۽ چال به سنڌي هندن جهڙي ئي هئي، تانجو آخر هڪ نموني قاعدي موجب مگر غير عملي طور سڀ مذهب هڪ جهڙا سمجهيا ويا.

تيز فهمي ۽ عقل جي بازيءَ ۾ سندن مٿ ڪونه هو. هندوءَ کي حساب ڪتاب لاءِ ڪا خاص ڪوپري آهي. حسابن ۽ ٻين فنن ۾ مسلمان اڪثر گهڻو پڻتي پيل آهن. تڏهن وري مصري ماڻهن ۽ ترڪن، ايرانين ۽ عربن ۾ اهڙا ڪي جزوي ماڻهو آهن. هندوستان ۾ ڪوبه اُڪيون ڪولي ڇاپيندو ته چتو ڏسندو ته جتي طرفداري ڪانهي اُتي جلد هندو مسلمانن مٿان چڙهي کين زبردست ڪن ٿا. پر برهم جي پوجاريءَ ۾ ٻيون به خصلتون آهن. اها ”گونگي گانءَ“ حقيقت ۾ هڪ وڏو خونخوار جانور آهي. اندر جو ڪارو ۽ به گهر ٻارو. مطلب ته ڪٿي به شرارت ڪوڙي هوندي ته هي ٻانهون ڪنجي تيار ٻين هوندو. هندوستان کان ٻاهر ٻئي ڪهڙي هنڌ ’نگيءَ‘ جي آزار هيتريون هيديون جٽاءُ ڪيو آهي؟ انهيءَ ڪم ۾ ٻئي ڪهڙي ملڪ ايتري ٻڌي ڏيکاري آهي؟ عبر سان سهڻ ته ڪو هندوءَ کان سگي،

۽ سُورن سهڻ ۾ هندو زالن کان به مرد بود بار آهي. هڪ لالچ - ڌن جي لالچ - آچيندينس ته ٿڌي سيني، لڪاڻ بنا، ڀاڻڪي آهنڃ اڏاءِ سائڻ ۾ به ويرم ڪين ڪندو. ڀل يا قرض جا پئسا لڪائي رکندو، پوءِ جڏهين آڱوٺن کان اُبتو ڪري پيرن کان ٽنگيندينس تڏهن مس مس باسيندو. ڦٽڪن جي سٽڪي مهل رهندو رڙندو، پر قسم ڪڍي ويندو ته مون وٽ ڪوڏي به ڪانهي. ڪٽيل ڳاڙها مرچ به ماٺ ڪري ويهي سگهندو. ايڏي ستيا ڪنهن ڳالهه واسطي ڌاري ته هوند مان پائي. مگر ساڳئي وقت هٿيار هٿ ۾ ڏينس، ڪوٽ جي ڳرڪيءَ پٺيان تلوارين ۽ سنگينن ڏي اشارو ڪرينس ۽ چيئينس ته هن توف تي پٺاڻ يا ترڪ وانگر وڃي عملو ڪر ته منهن ۾ نهاريندءِ، حجب هلائيندءِ ۽ پوءِ ڀڄ پائي هٿي ٻيهندءِ. اهڙي ڪم مان هي يار ڪين ڄاڻي. پر ياد رکڻ ته آءٌ هينئر سنڌ جي هندوءَ جي ڳالهه ٿو ڪريان ۽ سڪن، راجپوتن، ٺاڀو ۽ ٻين قومن جي ڳالهه نٿو ڪريان، جي بهادر قومون آهن. سنڌي هندو مرچوٽ به هڪڙائي آهن. بت ۾ لُوڪڙ، هٿ جو ڪنجوس ڪمبخت اڌ اُگهاڙو آهي. لکن جو خاوند هوندو پر سادي ماني ۽ ڳڙ ذريعي تي گذر پيو ڪندو، هوڏانهن هو مسلمان يار به چار روپيه ڳنڍ ۾ ٻڌي مڇون پيو ماڻيندو ۽ ريشم، مخمل، گهوڙن ۽ ٺاڄن پٺيان رقمون پيو اڏائيندو. ڪفايتي ڏاڍو، پر ڪفايت سان گڏ اوڀر ۽ اُدمي به

هڪڙوئي هوندو. تانجو نيٺ هندوءَ جي ڪيڏو مسلمان
 زور تي غالب پئجي ويئي. ننڍا امير، يعني چئن ڀارن جا
 پٽ ۽ ڀائٽيا انهن ”ڪافرن“ جي مدد کانسواءِ پنهنجو
 خسيس ملڪ سنڀالي ڪين سگهيا. حاڪمن جو درجن
 انگلند ۽ ويلس جيتري ملڪ جي ڪاروبار کي پهچي
 ڪين سگهيو، نڪي ڪي پنهنجي ڪين جهڙي آمدني
 وصول ڪري ٿي سگهيو. آهستي آهستي اميرن جي
 اولاد کان پرهيز، سنجيدگي، نيڪ اعمال ۽ چون جابلو
 خصلتون سڀ وسري ويون. ڪم ڪار جو وقت
 عيش عشرت ۾ گنوانيندا رهيا، تانجو جاگيرن جي ۽
 وقتي رعيت جي سار سنڀال انهن کوٽن وائين گماشتن
 جي هٿن ۾ غوشيءَ سان ڪڍي سونپيائون. تنهنڪري
 اميرن جي ايام ڪاريءَ ۾ به هندوءَ مسلمان ٻن متفرق
 درجن ۾ ورهايل هئا، هڪڙا لهڻيدار ۽ ٻيا قرضدار.
 هن برهم جي پوڄاريءَ ۾ به ساڳي غصلت آهي
 جا اڪثري وچولي ۽ هيٺئين درجي جي اسڪاچمين
 ۾ نظر ايندي آهي. ٻيا جيڪي رڳو چوندا آهن سو هي
 ڪري ڏيکاريندا آهن، يعني ته پنهنجي رت جي چڪ
 ٿيندي اٿن. اڃا ڪو هندو پير مس ڪوڙيندو ته مت
 مائٽ، ويجهو ڏورانهان، ويندي ويهي پيريءَ جا سوٽ
 ماسٽ ڪاهي ايندو. پر ايتري ۾ راضي ڪين ٿيندو،
 وقتي مائٽ ڪٿي پون، پر نيٺ ڀائي ڪٽڻ جا نه آهن.
 انهيءَ ريت سنڌي حاڪمن کي عملدار، ڪاردار

منشي، منٽري ويڙهي وڪوڙي ويا هئا؛ سڀ ساڳين خيالن جا، سڀ کين ڏهڻ پيڙڻ لاءِ ۽ ڦٽي وڃين ٿڻ پاڻ ۽ پنهنجن کي ڦٽائڻ لاءِ. انهيءَ کلي ڪلائي ٻڌي ۽ جو نتيجو اهو نڪتو جو هيڏي اختيارِي هوندي، سڻن ۾ بليون وجهندي، زوري طهرون ڪرائيندي به امير چورين نڳين کان بچيل نه هوندا هئا ۽ اهي نڳيون به اهڙيون ناهي ٻڌيون جو ٻڌندي ٿيس پيو وٺي.

عاملن، يعني سرڪاري عملدارن جو درجو مسلم حاڪمن جي جهالت ۽ مورڪتا ڪري ئي پيدا ٿيو. اهو درجو هلنديءَ وارو ۽ ماڻهن ليکي سنڌي هندن ۾ گهڻو 'آبرودار' درجو هو. عامل ٻين هندن کان پهر وٺيس ۾ ئي پڌرا آهن..... ڪڙڪ رنگا، خوبصورت، سوڌن روشن وارا، ۽ گوشت کائڻ ڪري ٻين هندن کان بت ۾ مضبوط ۽ منائيءَ گه ۽ شوق ڪري آلبت بت ۾ متارا، سهڻي ڏيڻ ۽ ڏيک ڪري هنيلا، ۽ عمدن ڪپڙن جا نهايت شوقين آهن. روشن ۾ مسلمانن کان نيارا چنڊو مهانڊو کائڻ وڌيڪ چرمدار ٿو ٿئي. نڪ سڌو جهڙي آمي جي ڦاڙ.

عامل جي ڪتابي تعليم مختصر ٿي ٿئي. بالڪڻ ۾ آخوند جي مڪتب ۾ وڃي لکڻ پڙهڻ سڪندو. يعني ته اها فارسي سڪندو جا هند سنڌ جا تعليم يافته فارسي سمجهن ٿا. فارسيءَ جا اچار به اهڙائي ڦريل

ڪندو جهڙا ڪو انگريز فرينچ ٻوليءَ جا ڪري. اصطلاح بنه غلط، ڇو جو وياڪرڻ رٿيندي نه فعل نه اسم جي بوجهه پونديس. لفظن جي استعمال ۾ علمي ۽ دهقاني، نوان ۽ غير مروج، بازاری ۽ مڪاني گڏي سڏي ڳڙ ڳڙڏاڻي ڪري ڇڏيندو. هڪيو تڪيو لفظ نه ملندس ته فارسي حرف پٺيان سنڌي اٽڪائي ڇڏيندس. مطلب ته شيرين، بلند ۽ پُر معنيٰ فارسي ٻوليءَ جي بي قاعدي اصطلاح مان ڪي ڪين ڄاڻي. پنهنجي بي ڊوڙي مادري زبان جي عبارت هُوءُ هُو فارسيءَ ۾ ترجمو ڪندو، تنهنڪري سندس گفتگوءَ نهايت ڪل جهڙي ۽ غلط هوندي آهي.

فارسي لفظن ۽ ستن جي واجبي موري حاصل ڪرڻ کان پوءِ عبارت، عريضي نويسي ۽ انشائي ڪتاب پڙهڻ شروع ڪندو آهي. خط ڪيئن شروع ۽ پورو ڪجي تنهن بابت اشارا به زبان ڪري ڇڏيندو. ڏاڍي محنت سان نموني نموني جي عبارت ۾ فرق سمجهي وٺندو ته 'اعليٰ شان' اميرن، سکر ماڻهن ۽ شريڪن سان اڪثري لڳائبو آهي، 'اعليٰ چاهه' آبرودار ۽ زبردستن سان استعمال ڪبو آهي..... پوءِ هڪ به شاعر، هڪ به داستان پڙهي ويندو ته وقت سر منجهانن ٽڪر ڏيئي پنهنجي قابليت ڏيکارين. مختصر انگي حساب سکر کان پوءِ سندس پڙهڻ ختم ٿو ٿئي. هاڻي اسانجو عامل، مائٽ يا نياڻ ڀائي جي چوڄاءَ تي

ڪنهن دفتر يا سرڪاري آفيس ۾ وڃي مھرون،
منشين جي ٿوليءَ ۾ پٽ تي ويهي، ڪم سڪڻ لاءِ موڪل
ونندو. روزگار لاءِ محتاج سو پنهنجي ڪم ۾ هر طرح جي
حرفتن ۽ اٽڪلن سڪڻ ۾ وسان ڪين گهٽائيندو ۽ نول
هوندو پر آدم ڪري بالادستن جي نصيحت ۽ اعلمان
مان گهڻوئي پرائي وٺندو. ڪين ڪاغذ پٽ پڙهي ٻڌائيندو
۽ وقتي ڪاغذ ۾ ستون، فترا پنهنجو مطلب بيهارڻ لاءِ
ٽنبي يا ڦيرائي ڇڏيندو. جي منشي هوندو ته لکائڻ
مهل، بنا هڪ، مرضيءَ موجب گهٽ يا وڌ لکي
ڇڏيندو. هن غرابيءَ کي روڪڻ لاءِ غط وري پاڻ
پڙهجي يا ٽيپو سلطان وانگر ڪجي. اهو حاڪم لکي
پڙهي ڪين ڄاڻندو هو، سو پڪائيءَ لاءِ فرمان لکائي
منشيءَ کي ڪمري ۾ روانو ڪري، ٻئي منشيءَ کان
پڙهائيندو هو. جي اکر يا اکر درج ڪيل نه هوندو هو
ته لکندڙ جو سر لکندڙ لاءِ جواب ڏيندو هو.

اسانجي عامل لکپيداس جي مادري زبان سنڌي
آهي، پر جنهن صورت ۾ سنڌي ڪتابن کان منهن
موڙيندو آهي، تنهن حالت ۾ ڪم چلائڻو محاورو کان
وڌيڪ ڪي ڪين ڄاڻندو آهي. گهر ۾ اڀياس گهڻو ڪري
ڌرمي ٿيندو اٿس. جي نانڪ شاهي پٺت ڏي لاڙو
هوندو اٿس ته گورو گرنٿ مان ٿڪر پڙهڻ ۽ لکڻ سڪي
ونندو آهي. پوءِ پاڻ لاءِ هڪ پوٽي تيار ڪندو، پر
اهڙو سست آهي جو نه گرمي نه ڏيو ناگري سڪندو.

مرڳوئي فارسي ناستالڪ لپيءَ ۾ ڪنهن دوست جي پوٽيءَ مان ٽڪرا ڳولي لکندو.

(۲۶) سنڌ جا ماڻهو.

سنڌي، يعني سنڌ جا عام ماڻهو اڳئين هندو قوم جا پويان آهن، جنسان ايراني، عرب، بروج، بروهي ۽ ٻين جو اولاد به مليل آهي. شايد انهيءَ ڪري بت ۾ مضبوط ۽ ڏسڻ ۾ طاقت وارا آهن ۽ مگر مڪاني سببن ڪري چڱين قومن سان ميل به حقيقت ۾ سندن اولاد کي ڪين سڌاريو آهي. سندن چهرو ڳوڙهي خاڪي رنگ کان ويندي ڏکڻ يورپ جي ڪاري زيتوني رنگ جهڙو آهي. روش اڪثري ڪرا ۽ نفيس، سؤڌا ۽ موچارا ٿيندا اٿن ۽ پيشاني، هندوستان وانگر ننڍڙي نه، پر گول ۽ اونچي؛ مٿو ٺاهوڪو، اکيون، وار ۽ ڏاڙهي، خاص ڪري پويان به نهايت عمدا اٿن.

ڪن صدين کان سنڌين جو سنڌ ۾ اهوئي حال ٿيو آهي جو انگلنڊ ۾ اتر مان ڪاهن ڪري سيڪسن قوم جو ٿيو. تنهنڪري بدني طاقت هوندي به سندن همت الهندي هندستان جي رواجي ماڻهن کان به گهٽ آهي. هيءَ سچ پچ جيتيل هيسايل قوم آهي. گرم ۽ گهميل آب هوا واريءَ ماڻهيءَ ۾ رهڻ ڪري، سرد ۽ سٺين ملڪن ۾ رهندڙ اوسي پاسي جي بابلو ماڻهن کي منهن ڏيڻ ڏکيو ٿين تنهنڪري نه ڪاهون جهلي سگهيا، نه

ڪاهيندڙ کي ٿڙي سگهيا. هيٺئر ڪين ڏسبو ته چئن
تائاري اڳيان چيني ٿڙن پٺاڻ اڳيان سنڌي پاڻ کي
اهڙو ذليل ڪري ڇڏيو اٿن جو نفرت جا لائق ٿي پيا
آهن. نه ڪا آس اميد اٿن جا ڪين ڪم ۾ جوش ڪڍي
ڏياري. هو به هو غلام ٿي ويٺا آهن.

سنڌين جا مکيه ڏنڌا مال مویشي ڌارڻ، ڪيتي ۽
پورهيو ڪرڻ. پرڳڻي اندر خراب ۾ خراب زمينون،
يعنئي واهن جي پچڙين وٽ، سندن ئي آهن. راتي
موڪ جو پاڻي مشڪل ٿو پهچي، ڇو جو منهن وٽ
جاگيردار ڪاٿين ڪڍڻ لاءِ ٺٽا پئسو خرچ ڪن ۽ ٺٽا ڪا پي
تڪليف وٺن. هڪ ئي علاج آهي. مهڙ وارن جون
جاگيرون ۽ زمينون ضبط ڪرڻ. ٻيو ته هننچون زمينون
خشڪيءَ توڙي پاڻيءَ جي واڻن کان پريون آهن،
سبب جو پوڄ سردارن ۽ سندن خدمتگارن آباد ۽
پليون زمينون پاڻ کڻي هٿ ڪيون.

سنڌي مسلمان اڪثري غريب مسڪين ٿا ٿين.
منجهن پئسي جي تنگي ۽ رهت جي گندگي ڏسي تڏهين
ڪل پوندي. شاهي رستن تان يا ننڍن ڪسن تان ڏسبو
ته ڪڏهن ڪڏهن مٽيءَ مان جون جا داڻا وينا ڇونڊين.
اسانجي راج هيٺ مسلمانن جي حالت اڳي کان بدتر آهي.
سنڌ جي شهرن ۾ هندو جهجها ۽ بهراڙي ۽ مسلمان
جهجها آهن. هندو پونجي ۽ وارا ۽ مسلمان بازن جي
پورهئي وارا آهن. ڪي جزوي غلام آهن جتي آبادگار

ڪٽل ڪاٺل نه آهن. جيئرا آهن جو لهڻيدارن هر ڀرو گهٽيو
نه اٿن ۽ جيئرو ڇڏي ڏنو اٿن. سنڌ ۾ بڻي ۽ چو هي
حساب آهي: پٽدايش جي ٽين يا اڌ پٽي امير جي.
بچاو لاءِ حاڪم جو حصو جنس ۾ ڏنو آهي. باقي ٻن
پٽين تي ٻئي فصل تائين پاڻ ۽ بچا پاڻا ۽ ٻي پوک لاءِ
بيجو رکڻو اٿس. هاڻي آبادگار بچائي سو چاڻان بچائي؟
پر جي بچائي سگهي ته به ڇو ٿو بچائي؟ سو جڏهين ٻج
خرچ گهربو اٿس ته ويجهي شاهوڪار ۽ وڪيل وٽ،
هندوءَ وٽ، گهڙي ويندو آهي. پوءِ مٽاڪتي، سڙ
سيڪڙو پري، ٻيو فصل گروي رکي، گهرج سارو ان
اوڌر تي وٺي ايندو. هاڻي سمجهو ته هڪ وار ڦاٿو ته
هميشه لاءِ ڦاٿو.

ڀلا لکي پڙهي ڪي ڪين ڄاڻي، سو جاهل جي
جهالت جو وجهه وٺي لهڻيدار حساب اهڙو منجهائي
ڇڏيندو جو ٻيو ڪو ڪونه سمجهي. تانجو قرض ورور
ڏيئي لاهيندي به ويچارو ساڳي رقم پيو لاهيندو.
هندوستان جا سڀ زرعي قرض آبادگارن جي سهائتا
لاءِ هڪدم لاهڻ چاهجن ته انڪلنڊ جي سڄي سالياني
آمدني به پوري ڪين پوي. ائين آهي ته جتي ڏيسي
راج آهن اتي اسان کان وڌيڪ عملو رکڻ ٿا، ۽ پٽدايش
جي نيڪال لاءِ غريديءَ جو وڌيڪ پورو انتظام ڪن
ٿا، ٻيو ته اتي زمين جي ڍل به وڌيڪ سولائيءَ سان
معاف ڪيو ڇڏين ۽ دائمي جهڳڙن ۽ جنگين جو هڪ

فائدو هي آهي ته زمين ڪجهه وقت غير آباد رهي ٿي. پر خاص حالتن ڪري من پراڻگرين جو راج ڪروڙها هندن مسلمانن تي ٿي ويو آهي ۽ هرندو. اسانجي راج جو سرشتو به نهيل ٺڪيل، ڪل موافق، ڦهري آهي، تنهنڪري حاڪمن توڙي رعيت ٻنهي لاءِ نقصانڪار ۽ ناگوار آهي.

هوڏانهن هندوءَ جي هٿ ۾ قلم لوھه جي شيخ مثل آهي، جا ڏسي ڪمبخت سنڌي ڏکي ۽ ڪنبي ٿو. اُڀرندي ناري طرف گشت ڪندي هي حال ڏٺو: منهنجو تنبو هڪ واهڻ وٽ لڳل هو. تن ڏينهن ڳوٺاڻا ويچارا هرڪنهن گوري کي حاڪم سمجهندا هئا. ڪو ايندو هو ته هڪدم اچي ٽوپلي ڪوٽ جا سلامي ٿيندا هئا. سو مون وٽ به مڙي آيا. نيٺ هڪ اُنهيءَ قوم جو آيو جنهن قوم کي، خبر نه آهي ڇو، نماڻي ۽ نرم دل سڏيو اٿن. مون وٽ هڪ ڪنجوس، ڪنور دل واڻيو نيچ نواڻي اچي بيٺو. بت ۾ ليڪڻو، شڪل ۾ شودو، جنسي شٽلاڪ جي مورٽ هو. هڪ گڏهڙي تي اُگهاڙي پٺيءَ ويهي، پير لپ لپ ڪندو پئي آيو ڇو ڪو بنمانس باندر هڪ نيوفائونڊلنڊ جي ڪٽي تي چڙهي پيو اچي. گڏهه تان لهي، اڳيان بيهي، ادب سان هٿ ٻڏي، فرياد ڪرڻ لڳو ڇي فلاڻو هاري ههڙو تهڙو، منهنجو لهڻو مونکي موٽائي نٿو ڏئي.

پڇيم ته ”ڙي اُن ضبط ڪيو اٿيس؟“

جواب ۾ ”هائو سائين، پر تنهنمان قرض نٿو لهي.“

س۔ ”مال مویشي وڪيو اٿيئي؟“

ج۔ ”سوءِ برابري، منهنجا حاڪم، پر پوءِ به قرض

نٿو لهي.“

س۔ ”جوئس جا زيور، ٻارن جا گھڙا، ڪپڙا لٽا،

سامان سڙو، هٿ ڪيا اٿيئي؟“

ج۔ ”سوءِ ڪنيون اٿم، پر ڪٽل جي گهران هٿ ئي

ڇا ايندو؟“

س۔ ”ڇني ڇپر مان به ڌڪي ٻاهر ڪيو اٿتيس؟“

ج۔ ”حاڪم هارڻ جهنگ منهن ڪيو وينو آهي.“

”تڏهين ڙي لپڙيه ٻڌاءِ ته باقي آءُ ڇا ڪريان؟“

مطلب ته مشرق ۾ اهڙيون حالتون دل ڌاريندڙ

آهن، ۽ هڪ اٿم ته ۱۸۷۶ کان اڳ جي مسلمان هندوءَ

جي ستم کان بچايو نه ويندو ۽ ڪو قاعدو يا ڪنهن

لموني جو ڪٽل کائو ڪڍيو نه ويندو ته بنهه زبون

ٿي ويندو.

سنڌيءَ جي روز مڙهه جي خوراڪ تلهاءِ ڪچا

ٻاجهر جا ڍوڍا، اُٿو پاڻيءَ سان ملائي، ڳوهي، ٽٽي،

دانگيءَ تي پچائيندو آهي. سائيرو رنگ جتان سڙيل

گه، کائڻ تي دل ئي نه پيئي ٿئي. هيءَ خوراڪ گرم

سمجهي آهي، تنهنڪري عام ماڻهو سياري ۾ اڪثري

ٻاجهريءَ تي ئي گذر ڪندا آهن. هوند وارن لاءِ ته

طرح طرح جا طعام آهن. ڪئين اناجن مان ٺهيل ۽ پيءُ
 پيءُ طرح پڪل ۽ بسريون آهن، جنجو سواد مڪو مڪيل
 سيڪيل ڊبلروٽي ۽ مٿان ڳڙ لڳل جهڙو ٿيندو آهي.
 عام طور تہ نج کير ۽ پاڻي پيئندا آهن. شوقينن لاءِ پلاھ،
 جنهنڪي ٽرڪيءَ ۾ ’پلاف‘ چوندا آهن. اهي طعام
 فارسي نموني تيار ٿا ٿين ۽ منجهن گوشت، مڇي،
 پاجيون، ميوا، وغيره وجهندا آهن. چلم هر ڪو چڪي
 ۽ هن طرف جي چلم ڏسڻ جهڙي آهي. هيٺان وڏو
 گول ٺڪر جو ٿانو، جنهنڪي ڊگهي سنهي ڳچي ٿي ٿئي ۽
 الهيءَ ڳچيءَ ۾ گوءُ، جنهن مٿان ڊڪ جيڏو ڦل، ۽
 ڦل ۾ ڪين ڪين تہ به اٺن ڏهن ٽولن جي تماڪ جي
 ڳوٺي ٿا وجهن. دونھون پاڻيءَ مان لنگهائي نڙ مان
 ڇڪبو آهي. تماڪ جا به ڪئين قسم آهن: عمدي ۾
 عمدو شڪارپوري ٿو ٿئي، جو چڱي طرح تيار ڪجي
 تہ وڻج ۾ خوب هلي. هوا کان بچائڻ لاءِ تماڪ پيپن ۾
 بند ڪري مٿان تڏن سان ڍڪيندا آهن، جنهنڪري
 ڏپ جهڪو ٿيو وڃي. اڳي رڳو چڪيو هو، پر هاڻي
 بمبئي جي پارسين وانگر ماڻهو ناس ڏيڻ به سکيا آهن.
 سنڌيءَ جي ذليل حالت جو هڪ مکيه سبب هي
 آهي - نشي وٺڻ جي علت. سڀ فرقا ۽ درجا، ننڍا
 وڏا، زالون مرد خوب پيئڻاڪ آهن، ڪي ڌرمشت
 ماڻهو ۽ نيڪ زالون ڇٽل آهن مگر دارون ۽ آفيم
 مٽئين درجي جا ماڻهو پيئندا آهن، جي ئي شوق وٺي

سگهن ٿا. عام ماڻهو ته ڀنگ پياڪ آهن ۽ اهڙا علت ٿي ويا آهن جو انهيءَ کان سواءِ سڀني ئي نه. سڀني وڏن شهرن وٽ دائريا آهن جتي پياڪ روز ڪليو ڪلايو وڙم لاءِ اچي مڙندا آهن. اسانجي سرڪار چڱو جو ڀنگ تي ڍل وڌي آهي، جا ميرن جي وقت ۾ ڪوبه پوکي گهوڙي پيئي سگهندو هو. منهنجي خيال ۾ دائرين کي به ليسن ڏيئي يا بتي ڪنهن نموني بندش رکي سندن تعداد گهٽائڻ ڪجي، جڏهن ته ڀنگ ماڻهن لاءِ نهايت نقصانڪار آهي. جڳهه اندر هڪ ئي وڏي ڪليل ڪوئي هوندي، اڳيان نازبون ۽ پٺن خوشبوءِ دار پوڻ جو باغ ٿڪو، ٻاهران اوچي پٽ جڏهن لنگهندڙن جي اندر نظر نه پوي. پر شاهي درخت ۽ ڪلندڙ چشمو جتي ايراني عشق بازي ڪرڻ چاهيندو آهي سي موجون سنڌ ۾ وٺڻ وارا ڪونهن. سڄ لٿو، ڪم پورو ٿيو ۽ ”ڀنگي“ (اهو نالو خود پياڪ به هڪو ۽ بدناميءَ جو سمجهندا آهن) مڙندا ويندا. هر ڪو ڀنگ لپ ۽ ڏنڊو ڪونڊو، وغيره کڻي اچي ڀنگ جي لهه تي مڙندو. پوءِ مڙي جو اڌ ڪلاڪ واجهائيندي ٺاهيندا، ڀنگ جا پن ٽن پاڻيءَ ۾ ڌوئي، هٿن ۾ ٺوڙي، سارو وقت پيا دعائون پڻدا. خوب گهوڙيندا، ڪونڊي ۾ پاڻي يا ڪير گڏيندا ۽ اڳري شيءِ کي منو ڪندا. پيئڻ جو وقت ويجهو پوندو ويندو ته دل کي راحت ڏيندڙ پيچ ڏسي خوشيءَ ۾ نه پيا مائندا. ڀنگ پيئڻ يا چڪڻ کانپوءِ مڇ ۾ اچي چلم کي

لڳندا. سوڻا ڀريندي نشو ڇاڙهڻ لاءِ هو توري منائي
 ڪائيندا يا تاذل لاءِ ڦلاءِ ونگا ڪائيندا. اڌ ڪلاڪ کن
 ڪاپوءِ مستيءَ ۾ ايندا ۽ هر هڪ پياڪ تي نرالو اثر
 ٿيندو. ڪو گوڏن تي ٻانهون ٻڏي پٽ تي موٽو ٿيو
 ويندو هوندو ۽ جڏهن پيو ڪنڌ لٽڪائيندو تڏهن چرندڙ
 بکر وانگر پيو ڊگهي ڏاڙهي ڏوٽيندو. پاسي وارو يار
 گاني جو شوقين هوندو، ته اهو وري پنهنجي ئي موج
 لاءِ سر پيو آلاپيندو. ڪو وري تنهائي ڳوليندو ته مٿان
 چادر تائي، گوشه نشيني اختيار ڪري، ”ڪين“ جي
 مضمون تي ويهي ڳوڙها خيال پڇائيندو. چوٿون وري
 اجائي بڪ شڪ ۾ وڃي پوندو. پنجون جوش ۾ اچي
 نچڻ ٿيڻ لڳندو ۽ جي گرم مزاج هوندو ته هڪ نه ٻئي
 جي کوپري اُٿي پڇندو. باقي ٻيا ڳوڙهه پياڪ، سانت
 ۾ ويٺا نهاريندا، وقتي ڳپور هڻندا، هڪ ٻئي ۾ زت
 هڻي ڀاڙ وندرائيندا. زت به زتن جهڙا. اُپ پيا ڦاڙيندا،
 اهڙا جو نه ڪنهن ٻڌا نه سڻيا. محفل جي هڪ خوبي
 هيءُ ٿيندي آهي: ڪنهن هڪ جڳي ڪنگهيو، يا چڪ
 ڏئي، يا ڪڍي ڪليو ته سڀ گڏجي ڪنگهندا، چڪون
 ڏيندا ۽ ڪلندا | جوڌسي تماشين عجب پيا ڪائيندا، ۽
 محفل اٽڪل ۸ بجي سانجهيءَ جو به خواست ٿيندي،
 جنهن مهل سڀ ملول منهن ڪري رولڻ جنئون وانگر
 گهر ڏي موٽي ويندا.....

سنڌ ۾ پنگ پيٽ ڪري سنڌيءَ ۾ مستي، ٺڙ ڏي، ڪوڙ ڳالهائڻ ۽ لاف مارڻ جون خرايون سياوڪڙ تي پيئون آهن. ڌنار سارو ڏينهن وڻ جي ڇانو ۾ ويٺو حقو چڪيندو، پنگ پيئندو، گهرت کائيندو ۽ ٿڙ وڄائيندو. واهن تي کائي کڻندڙ ڪامريو سو به هڪڙي ٻاهوڙيءَ سان مٽي ڪرڙي، ننڍڙو ڏلهو پري مٽي ڍوٽ لاءِ ڪيئي وانگر پيو چرندو ۽ پيري پيري سان سهڪندو ڪنجهندو وهندو ۽ حقي سان پاڻ تازو ڪندو. پنگ جي ٽيم لاءِ سڄ لهڻ لاءِ پيو واهائيندو. درياھ تي تنهنجو ملاح به اجازت وٺي، پيو پيالون چاڙهي ڏي، باقي ڪم جو اونو ڪين ڪندو. هر تي ڇا هاري، ڇا شڪاري، ڇا مهاڻي، ڇا پورهيت، ڇا ڏکيندار سڀني جو ساڳيو ئي حال آهي.....

اڳين ڏينهن ۾ مغل حاڪم راجپوتي ڏهارين ڪي روز اُٿڻ سان ”ٻست“ جو پيالو پياري سندن مغز خراب ڪندا هئا. هڪ به سڪل ٻست جي ڏوڏي گرم پاڻيءَ ۾ ٽهڪائي، ساري رات تاري، صبح جو اُٿي سڀ رس نچوڻي ڪندا هئا. گرميءَ جي موسم ۾ اهو ٻيڄ تاري پياريندا هئا. واه ڙي هندوستان تي تنهنجي ٺراڪٽ منو ڪري، خوشبودار ڪري بدبخت کي ڏيندا هئا. ٿورن ئي مهينن اندر ويچارو ڳرڻ سڙڻ لڳندو هو ۽ مغز هيٺو ۽ نشتو ٿي پوندو هوس؛ اهي ارڪان وڌندا ويندا هئا جيسين وهه کيس وهائي ڇڏيندي هئي. پر

جي ڪري بخت کيس تخت نشين ڪندو هو ته ڪي هفتا پست جي روزاني ستي کڻي بند ڪندا هئا، ۽ اڪثري سندس مغز کي ڪو دائمي يا عضوي نقصان نه رسندو هو. خبر نه آهي ته ڇو هيءَ آفرين جهڙي تدبير يورپ ۾ حاڪمن داخل نه ڪئي آهي؟

نيرط کان اڳ پيمط بدران منجهند جي کائي کانپوءِ پنگ وٺڻ ڪري، پياڪ کي نقصان ڪجهه گهٽ ٿي ٿيو. پر سندس صحت، بدني توڙي دماغي ڪڇ نه ڪڇ ضرور بگڙي ٿي. پنگ کان نرالو آفيم ”بهادرن جي سرڪي“ سمجهيو وڃيٿو. اڪثري ”ڪسمبو“ ٺاهي پيئندا آهن. گهريل انداز ڪاٺ جي ٽنڊي سان ڪنهن ڌاتوءَ جي برتن ۾ سنهو پيهي، ڪپڙ چاڙ ڪري پيئبو آهي. ”ڪوڙي همت“ پٽدا ڪرڻ لاءِ ”ڪسمبو“ اڪثري وٺندا آهن، ۽ مياڻيءَ جي جنگ ۾ پوڄ تلوار بازن جن اسانجي ٻن سپاهي رجمنٽن کي بچايو، تنجي همت به قدرتي نشي ڪري هئي.

گذريل پيڙهيءَ جي اٽيلين وانگر سنڌين به اباڻي ۽ قديمي غلاميءَ جو بوجو محسوس ڪيو آهي. پر انگلوساڪينڊينيويڻ ۽ انگلوساڪسن وانگر منجهن سڀني جو زور ۽ اها عجيب ڪاهلي ڪانهي، جنهنڪري انهن اتر جي ماڻهن حاڪمن جي زور زبر کي هيٺ ڪرڻ بنا منهن ڏنو. غلام قوم هر ڀرو بزدل نٿي ٿئي. نيوييا

۽ ٻيا آفريڪا جا غلام ڏسو، جنڪان وڌيڪ اُڻ ٿر،
 مچڙو ندر مڙس دنيا ۾ ڪين لپندا. پر سنڌي طبع
 ڪري ٻڙدل آهي، هنجي گيد پائي ٿن توڙي من،
 ٻنهي جي آهي. پر جيڪي سنڌين لاءِ چوان ٿو سو
 جبل جي جهنگلي قومن سان لاڳو ناهي عمدي آب
 هوا ۾ رهي، خوف ڪي منهن ڏيندي ٻيون قومون، مثلاً
 جڪريا به پوڄن جهڙا بهادر ٿي پيا آهن. مشرقي توڪل
 ۽ اسلامي دليري جي مثالن هوندي به لاڙي (Lowland)
 ماڻهو موت جي ڳالهه يا خيال کان بند ڪو ڪائين ٿا ۽
 پنگهه ڇاڙهي ندي بندوقن جي سنگينن ڪي منهن ڏيڻ
 لاءِ رواجي همت به نٿا ڌارين.

ڊپ وچون هميشه خبردار رهڻ ڪري ٿي شايد
 اهڙا ڪوڙا ۽ ڊاڙي ٿي پيا آهن. دغا چوڻا ڏين جو
 ايمان رکڻ کان ڊڄن ٿا، ڪوڙ چوڻا ڳالهائين جو مطلب
 بنا يا موچڙن بنا سچ چئي نٿا سگهن، اُپ ڦاڙين ٿا جو
 جيڪي ڪري نٿا سگهن سو واٽان چئي پاڻ خوش
 ڪن ٿا. تانجو اها عادت، خاص ڪري مشرقيين ۾،
 اهڙي زور پئجو وڃي جو قدرت ۽ طبيعت جي خلاف
 سڀ جو وڌاءِ ۽ اُٺاءِ ڪرڻ بنا رهي نٿا سگهن. ڪشتيءَ
 جو تبديل ٿيڻ موڙيندي، هيٺي ڏک هڻندي به چوندو
 ته ”شاباس پهلوان!“ ڏهه پنڌ رهن اڌ ننگا گنوار ماڻهو
 ڪو گندو واهڻ وسائيندا ته انهي کي ”شهر“ ڪوٺيندا.
 غسيٽس قوم جو سردار پنهنجي نيچ ٽالي اڳيان ’مالڪ‘

جو لقب ٽنڀيندو. اڌ درجن بندوق باز جو تڳڙي پوش
 بدرقو پاڻي ”لشڪر“ سڏيندو، ڪنهن امير جي
 محل ڏي گهوڙي تي سوار ٿي ويندين ۽ پاڻسان هڪ
 خدمتگار وٺي ويندين، ته سڻس کي ”سوار“ چوندا.
 پٺاڪ هڻندو ته منهنجي قوم ۾ پنجاه هزار مڙس آهن،
 سڀئي رستم، چٽو چٽو جنگ جوان، جنگ جو ڏاڍو
 ڪوڏيو آهي. پر هٿ ۾ چهيوڪ ڪٽ ته اهورستم
 هلڪن هٿيارن سوڌو پچ پائي اٿي پڇندو، ۽ لاڙ جي
 سڀڪنهن درجي جي سنڌيءَ جي ساڳي حالت آهي.
 تنهن هوندي به هن پاسي ماڻهو جو اهڙو مختلف
 سپاءُ آهي جو سنڌي توڙي بروج ٿورڙن روپين لاءِ
 ”بدلي“ قبول ڪندا. بدلي، يعني بڻي لاءِ عيوضي.
 خون نه ڪيو هوندائين تنهن لاءِ غونيءَ کان پيسا وٺي
 پاڻ ڦاهي چڙهندو. انگريزن کي جيسين هن دستور
 جي ڪل پوي - ۽ سر چارلس نيپيئر کي ته اعتبار ئي نه
 ڀيو اچي - تيسين ڪڏهن به گناهه ماڻهو موت جو بڪ
 وڃي ٿيا. هڪ ڀيري ”بدلي“ کي سنڌي پڇيم ته
 ڪهڙي ڪٿيءَ ڪنڀون اٿئي؟ ڇي سائين! سڄي عمر مسڪين
 رهيو آهيان. پيت بڪيو آهيان، زال ٻار به اڌ پيت تي
 آهن. قسمت اهڙي آهي، پر هاڻ عبرت وٺو اچي. اڍائي
 سؤ روپيا مليا اٿم. پنجاه روپيه خرچي سوادي طعام
 ٺهرائي، موت کان اڳ پيت ڀري ڍو ڪندس. باقي
 ٻارن بچڻ لاءِ موڙي ڇڏي ويندس. ڀيو ڇا ڪنڀم سائين؟“

۲۷. هندو زالون - ۱

يورپ جي يهودائين وانگر سنڌ ۾ هندو زالون مردن کان وڌيڪ حسين آهن. سوڌا روش، عمدو ڊول ۽ سهڻي شڪل اٿن. هندستان ۾ تقين هٿ ۾ ڪي ائين ڪلهن سان آهن. اڪثري چمڙي سندن ڪڻڪ رنگي، صفا، ڳلن ۽ هٿن جي ترين تي ٿڌو ڳلائي رنگ ۾ ڏسبو آهي. مگر اڪيون ته حشرت جهڙيون اٿن ۽ چمڙي ڪڍي ته روشن ۾ اهوروش اٿن. شايد انهيءَ ڪري ئي سڄو بدن ۾ ڪي رڳي ”اڪڙي“ ڪڍنديون آهن، پر افسوس جو سندن سونهن ٿوري چٽڪي واري آهي. جنڪي کاڌي پيئي لاءِ خوب ٿو ملي ۽ ڪم ۾ هروڀرو ڳهڻو ٿو پوي سي ته جلد مينهن وانگر بوفليون ٿيو پون. سادي خوراڪ، کليل هوا، هلڪو پهر ويس (يعني اڇي چادر، ويڪرو چولو، ڊگهو ۽ جهولدار بونديءَ جو ڳاڙهو پٿو ۽ وقتي سليپرن جو جوڙو) کين ڪئين روڳن ۽ اهمجن کان بچائي ٿا وٺن.

هندو زالون نه رڳو مسلمان زالن کان وڌيڪ پڙهيل پر عيش عشرت جون به اهڙيون ڪوڏيون آهن. ڳهڻا پهرِي زال ذات جو نڪرو ڪري من هريندڙ آهن. ڪن ۾ ڳن، نڪرنت بولو، ڪرائيءَ ۾ ڪنگڻ، آڱرين ۾ مڻديون، ويڙهه، مڙن ۾ پازيب، پيون ۾ بندڙا ڳچيءَ جي هارن ۽ ٻانهن جي لڇن يا رنگين چوڙين جو ته ڪاٺوئي ڪونهي.

بندش هوندي، موچڙن جي ڌر هوندي به اشرف،
 محنتي ۽ قربانيون آهن. اولاد لاءِ اڪرنجهه - اها مشرق
 جي زالن جي غوبي - من جي مکيه ڪامنا اٿن. مگر
 اهو پيار ڪهڙو به اجهل هجي ته به وڻندڙ آهي. هندو
 ماءُ جو ٻار، سو به وري پٽ، سندس لاءِ جڳ ۾ سڀڪي
 آهي. ڄمڻ جي گهڙيءَ کان وٺي ڏينهن رات سندس
 پاسو ڪيئن ڇڏيندي. اُڻ هوند واري، ٻار ٻڌي ٿي
 ٿي کڻي، وڃي ڪم تي چڙهندي، هوند واري سڄو
 ڏينهن هنج ۾ وهاري پيئي سڪيو وقت ڪاٽيندي. چڱو
 ڀلو هوندو ته تيل سان آڏي سندس پٽ عضوا ٺاهي سوڌا
 ڪندي. ناچاق هوندو ته سو ڪهڙا ڪڍي، اوچا ڳا
 ڪري، هر طرح پنهنجي جيءَ کي جفا ڏيندي.
 ڳالهائيندي ته پيئي ايشور کان ٻار لاءِ آسپس گهرندي.
 انهيءَ نيهن جو، زور ٻار کڙو ٿو ٿئي، ته به نٿو گهٽجي.

(۲۸) سنڌي زالون - ۲

سنڌي زالون چنبيليءَ جو يا ٻيو ڪو خوشبودار تيل
 مڪي، گول پيشانيءَ مٿان، ڊگهن ڪارن لسن وارن کي،
 بن وڌين ڇڳن ۾ کڙن ۽ پاڻيءَ سان لڳائي ڇڏين. پٺيان
 سڀ وار گڏي، چوٽي ڪن، جا ڪم تائين پيئي
 لٽڪي. منجهس اڳت وانگر ٻاڙ هوريشمي ڇڙو منهن
 کي ڏاڍي رڻنق توڙي. ٺاهوڪي مٿي لاءِ ٻيو ڪهڙو
 سينگار ڪبي؟ اڪيون وڏيون ۽ آبادار، بادامي ڊول

جون، رنگ جهڙو سنگ سلیماني، ڀنڀيئون ڊگهيون ۽ نمندڙ، نهايت عمديون. تنهن ڪڇل جي ڪهڙي تعريف ڪجي جنهن ۾ اهڙا رتن پيا بهڪن، جنهن ڪري اکين جو ڊؤل ئي اُور ٿيو پوي! ڀانءِ ته سڄي منهن ۾ آهن ئي اُڪيون! ڏيئي جي چميءَ مٿان چري جهلي، ڪارنهن گڏ ڪري، شيشي، ڪاٺ يا شيهي جي سڙيءَ سان اکين جون ڪندڙون چٽينديون آهن. مرد وري سنهو پينل سر مو پسند ڪندا آهن. زالون نرڙ ۽ ڳلن تي ڪپه جي پهي سان ذري پينل اُترق رئين هڻنديون آهن جو پريان ڇڻ پگهر جون بوندون پيمئون ڇمڪن ۽ هنن ليکي رئين ڇمڙي نمڪ واري ٿي لڳي. اهو ڪراحت جهڙو خيال فارسي شعرن مان ورتو اٿن. مٿي جا وار ميت سان ملين. عيدرآباد ۾ ميت کاڻيون آهن ۽ اها شيءِ صابن جو ڪم ٿي ٿئي. غريب ماڻهو سرهيه جو تيل وجهي، ۽ شاهوڪار گلاب ۽ بيون خوشبويون ملائي لڳائيندا آهن. زالون ڳلن کي لاک جي ذرا لالائي ڏينديون آهن، ڇا شيءِ مغرب جون نڪريون به چونه لڳائي ڏسن؟

نڪ سڌو جهڙي آمي جي ڦار، ۽ ناسون نازڪ طرح وريل. توهان جي غبر نه اٿم، پر مونکي ته نڪ تي جو بار لڙڪيو پيو آهي سو ڏاڍو وڻندو آهي. پاسن کان به موٽي، وچ ۾ چوئي، سو وري سوني چلي ۾، جهڙو سونو گل. تنهن جا به ڪيترا نمونا آهن: اڪثري ٻنهي

پاسي وڌي نت يا وچم بولو پائينديون آهن. نت لاهڻ مهل لڻنگ يا چانديءَ جي تار لڻنگ م وجهي ڇڏين. متان بند نه ٿي وڃي. ڪاري ڏانور جو پتو چڪي وارن م اٽڪائينديون آهن ۽ انهيءَ جو رنگ منهن کي ڪڍي ڏيندو آهي. وات اُلبت عياشي، پر ڊوڻا لائتو. ڏند ته چنبيليءَ جي مڪڙين جون به سهڻيون قطارون. هن ملڪ م دندان ساز ڇا ڇا؟ ڏندن جا مرض ڇا ڇا؟ سرمي م سڻي بوڙي کاڌيءَ تي تر ڪينديون آهن ۽ اهي منهن کي جڙ ٽرنگي سونهن ٿا ڏين. چپ ۽ مهارون مساب جي چوڌيءَ سان رڱين، جنهن ڪري رنگ اڻ وٺندڙ پيلو پيلو لڳي، پر وري به هندستان جي مڇيءَ جهڙو بد ذيبو ٺاهي. وڏا ڪن ڪين وڻن، تنهن ڪري چڪي پتي ويڪرا ڪري ڇڏين. هٿن ۽ پيرن جون پيليون ٿريون بد ذيبون سمجهي اهي توڙي نهن مينڊيءَ سان لال رڱينديون آهن. هن مشرقي ٻوٽيءَ جو چمڙيءَ تي ٻن قسمن جو اثر آهي: هڪ ته چمڙيءَ کي رڱي ٿي، ٻيو ته چمڙي ٻڏي ٿي. يورپ جي ڏاڏو پدارتن کان وڌيڪ ڪمائيءَ وار ٺاهيندڙ آهي. بانس سڪل گاهه جي، ۽ لڳائو م ٽڪليف ڪانهي. مشرقين ليکي رڪڙي خراب ٿي ٿئي، پر ائين نه آهي. هندستان مان رواني ٿيل مهل ڪيتريون باٿليون ٻُڄ ڏيئي موم لڳائي سار ڪنيم، ۽ ڪپ جي رستي موٽندي پنهنجن مهنن م به خراب نه ٿي. تيار ڪرڻ لاءِ سڪل پن گرم

پاڻيءَ يا چانور جي پيڇيءَ ۾ ڇٽي، ٿورو وقت سڄ ۾ يا جهيٽي باهه تي سيڪڻ گهرجن. لپيو مٿي جي ڪوپريءَ کانسواءِ ننهن ۽ ڇمڙيءَ تي لڳائڻو آهي ۽ وارن کي صابن سان صفا ڪري برش سان پاڙن کي ڇوٽيءَ تائين مڪيو آهي. پنجن ڇهن ڪلاڪن اندر تڪو سرخ رنگ نظر ايندو، پوءِ دمشق جي نير مان ٺهيل ڪاري مينڊي اهو رنگ بدلائي سائو ۽ نيڪ ڪانو جي ڪنهن جهڙو ڇمڪيدار ڪارو ڪري ڇڏيندي.

ٻانهن تي وار گهٽ ذات جي نشاني آهن، تنهنڪري ٿورو لڳائي وار لاهي ڇڏين. اها شيءِ پيلي ٿوڻي جو هڪ آئونس چورو ڪري چن جي چئن آئونس سان ملائين تانجو يڪسان پيلو رنگ بيهي. پوءِ گرم پاڻيءَ ۾ وجهي، لپيو ٺاهي لڳائي، منٽ بن ۾ وري ڌوئي ڇڏين، نه ته داغ ڪندي ۽ ڇمڙي به ساڙي ڇڏيندي... باقي زيورن بابت سنڌي سونهن جو شوق به ردي آهي. چنڊيون چنبل، ڳن، جهومڪڙيون، در، چندن هار، ڳلپٽا، ٿاٺ، منڊيون، ويڙهه، چوڙا، ڪنگڙ، تعويذ، سست، ڪڙيون، پائڙب، چيس، بندڙا، ٿورا... شايد سڀني ۾ سهڻا زيورن ۾ ڄم ڄم ڇٽو آهن. پيرن جي آڱرين ۾ مينڊي جي بندڙن جو رنگ مينڊيءَ جي رنگ سان نما ٿو ڪري.

هاڻي هيءَ سنڌ جي سونهن ڇادر، چولي، ڪنڇري، ستر ۽ سليڀر پائي اڳيان اچي بيٺي اٿئي. ڇٽيل ٽوڪيل،

مندڙون پائي، هار پائي، نهنن کان چوٽيءَ تائين مٿين سان جهنجهيل. بيهڪ ۾ ٺاهوڪي، بت جي لوڏ ناز ڀري، کلها اوچا، نڪي گول نڪي وينل. هٿ ۾ ريشمي ڏاڳو، ڏاڳي جي پڇڙيءَ ۾ قنڊڻ، قنڊڻ ۾ ڪٿوريءَ ڪٽا. اهو قنڊڻ نڙي سان پيمڻي ڦيرائيندي ۽ راند ڪندي. ڪيڪارڻ تي ساڄو هٿ (ڏائو پٽيءَ نه) ڪٽي 'سلام' ٿي ورائي. چئميس ويه نه ڪرسيءَ تي به وهندي. پٽ ٿي وهڻ جي هير ڪري، ڪرسيءَ تي به هڪ ڀير ڇاڙهي وهندي. هٿ مان رڳو مال ڪري بيس (جو به سونهن لاءِ، نه ڪپ لاءِ ڪٽندي آهي) ته اڪثر ڀرون سان ڪٽي وٺندي. مشرقي سڀ ٿورو ڪي گهڻو چوڻا آهن. مٿي تي هر هر چادر پيمڻي ٺاهيندي ۽ تنهن ۾ نه رڳو آلس پر ڪڇ نڙو به ڏيکاريندي. گفتگوءَ مان جلد ٽڪجي ڪڍ ٿي پوي ٿي. لڄ وڃون ۽ گنڀير سڀاءَ ڪري ڪل چرچو نه ڪندي. باقي حئي ڦوڪ لاءِ پيمڻي واجهائيندي. هاڻي فروغت سان حقو وٺي چڪي ۽ ناز سان پنهنجي ٻانهن ۽ ڪمر ڏيکاري به پيمڻي، لڪائي به پيمڻي. ايتري ۾ آءُ توکي سندس رهڻيءَ جو هڙهڙو مختصر بيان ڏيئي ٿو وٺان.

اسانجي ملاقات ٿي ندي هوندي ڀردي ۾ رهي، جتي ڪئين ڀيرا ماڻس مار يو ڪٽيو هوندس. وقتي ٻانهن ۽ چوريءَ کي چٽو ڀيو يا ساڻس چمڪتائي ڪٽي هوندائين. جوانيءَ کان گهڻو اڳ نه ٺوڏ ۾ عينن بطن ماءُ

جو نقل ڪرڻ سڪي ۽ اها ٻُجهه ٻيس جا نه پوڻ ڪپندي هيس. ۶ ورهين جي عمر ۾ گارين ۾ پڙ ۽ راند ۾ گڏي ڪرڻ سڪي ويئي ۽ راند پُون به گهڻو ڪري چڪن، پتن ۽ ڪوڏين سان ڪندي هئي. پوءِ سندس سڄي تعليم شروع ٿي. ڪپڙا ڪترڻ ۽ سبڻ، مڙهڻ ۽ پوڻ ۽ عبادت لاءِ ٿوريون آيتون برزبان ڪري ڇڏيائين ۽ مطلب ته کيس سگهڙ ۽ قابل ڪرڻ لاءِ خرچ ۾ ڪسر نه ڪئي ويئي ۽ سنڌي ۽ قرآن شريف جا لفظ يا اُکر سيکارڻ لاءِ گهر ۾ ماستريائي به رکي ڏنائونس. البت لکڻ نه سيڪاريائونس، مٿان هنر سڪي ڪا حرڪت بازي ڪري. پر گاني تي جيترو آسانجيون چوڪريُون مٿو ڪپائينديون آهن اوترو هي به ڪپائينديون آهن، فرق فقط ايترو جو پياني تي دلسوز سر ڪڍڻ بدران هٿ ڏڪڙ وڄائينديون ۽ آواز ٺاهڻ لاءِ غُوب محنتون ڪنديون آهن. جهوڙا ڪارائيندڙ ڊرائنگ ماستر ۽ ناچ ماستر کان هي ويڇاريون ڇڏل آهن ۽ ڊرائنگ ماستر جو پيشوئي هٿ ڪونهي ۽ ناچ ماستر فقط پيشي وارا آهن ۽ هن پاسي آبرودار نه سمجهبا آهن.

بس هاڻي ڏهين ورهين جي عمر ۾ گهر ڏيائي ٿيڻ لاءِ تيار، ۽ انهيءَ تبديل لاءِ سڪي به ٺهي، ڇو جو سمجهي ٿي ته پرڻي کانپوءِ اڳي وانگر باند نه رهنديس. ننڍي هونديئي ٻانهين سان گڏجي ڪوه تان ڇڪر ڏيئي مڙو وٺڻ جي منع ٿيس، ۽ ڪوه تي ئي ساهيڙ پُون گڏبيون

آهن ۽ قصا ڪٽينديون آهن. هر هڪ سنگت لاءِ ڪو به ٿي
 ڪلا ۽ پرائي پچار جو هنڌ آهي. سو گهر اندر رهي ڪڪ
 ۽ اُٻاڻڪي تي پيئي آهي. نيٺ هڪ ڏينهن پٽس جي
 پاڙيسري ۽ سندس ٻانهن پنهنجي پٽ لاءِ گهري ۽ نه
 ڪو ٻيو پٽ چوڪري ڏئي هڻي يا وڻي هين، پر سڱ
 چڱو نظر آين ۽ چوڪر به ڪنوار وٺڻ لاءِ ساماڻو هو.

مڱڻي کان سال کن پوءِ وهائڻ ٿيندو، اها دير
 لوڪاچاريءَ ڪري وجهندا آهن. جو شاديءَ لاءِ ٽڪڙ
 ڪرڻ ڪري گمان اُٿارڻو آهي. ڪنواريتا خرچ ڪندي
 ٻار ڦٽي وجهندا. شاديءَ کان مهينو يا ڇهه هفتا اڳ
 محفلون، مجلسون، شاد مانا شروع ٿي ويندا. ڪنوار کي
 ٺاهڻ سينگارڻ لاءِ سڀ سنڌي ڪلائون ڪارگر ڪندا.
 اُٻڻ، تيل، ليپ، رڱ، خوشبويون، وار لاهڻ لاءِ ٺُورو،
 وار چٽڻ لاءِ ٺِڪڻا، چٽڻ لاءِ برش، سڀ خدمت ۾
 حاضر. سوين ڏسڻ وينديون ۽ هر ڪا پنهنجو پنهنجو
 سُونهن وڌائڻ جو نسخو ڏسيندي ۽ زناني نموني اهوئي
 آزمائڻ لاءِ زور ڪندي. عجب جو ٺِڪڻي سان وار
 چٽڻ، مالش، سنان ۽ چوري مهڻڻ، چندن لڳائڻ ۽
 زور سان پني گهڻ، ايترو سائن سولن کان به ويچاريءَ
 لينگر جي توڙي گهڻي سونهن اچي ويئي ٿي. هيڏي
 پيڙ گهڻو ڪري ڪنوار تي ئي پوندي آهي. باقي مرد
 کي حجام صفا ڪندو ۽ يار دوست وڃا ڏيکائي ٺاه
 ٺوه ڪندا.

(۲۹) سنڌ جو عدالتي سرشتو.

(۱۲ دسمبر ۱۸۴۳)

منهنجي خيال موجب سنڌ ۾ حڪومت جو هيٺيون سرشتو هن وقت چالو آهي. گورنر (سرچارلس نيمپئر) ملڪي ۽ فوجي حاڪم آهي، پر مقرر ٿيڻ مهل ڪي خاص اختيار يون مليل هيس، جنهي مون کي خبر ناهي، رعييت مٿان مرط جيئڻ جون اختيار يون اٿس يا نه، انهن ڪلي اختيارين جو استعمال ڪري ٿو يا نه، تنهنجي وڏيءَ سرڪار کي خبر ڏيڻ گهرجي. ڪلڪتي ۾ مسٽر ٿامسن ٻڌاير ته سنڌ ۾ هڪ ماڻهوءَ کي اهڙي ثابتيءَ تي ڦاسي ڏني ويئي جنهن کي چيڪر بڻي ڪنهن به ملڪ ۾ وزن ڪين ڏجي. گورنر کي فقط هڪ سيڪريٽري آهي، جنهنجي معرفت سڀني مکيه راجنيتي، عدالتي ۽ ريوينيو سوالن بابت لکپڙهه هلي ٿي. ديواني ۽ فوجداري فريادن جي جاچ لاءِ هڪ جج-انڊووڪيٽ جنرل (لڪنڊڙ پاڻ) آهي. ٽي ڪليڪٽر، جي مئجسٽريٽ به آهن، تن کي ڏهاڪو ڊپٽي زبردست آهن. پوليس کاتي مٿان هڪ سپرنٽنڊنٽ آهي، جنهن جي هيٺان ٽي اسٽنٽ، ٽن ڪليڪٽرن لاءِ آهن. باقي حڪومت جو چرچو سنڌي ڪاردارن جي هٿ ۾ آهي. اهي ڏل وصول ڪندا ۽ ڪجهه مارجسٽريٽي به هلائين ٿا. باقي ٻڌو اٿم ته خواهه مخواهه ماڻهن کي خوب پيڙين به ٿا.

پاڻياڻتو ته هڪ يا ٻه ري سنڌي ڊپٽي ڪليڪٽر آهن، پر ٽڪانسواءِ ٻيا سڀ انگريز عملدار فوجي آفيسر، خاص ڪري بمبئي کان آيل آهن. فوجداري فريادن ۾ گورنر جي آپشاهي هلي ٿي.

هيسٽائين ڪيس مئجسٽريٽن يا سندن زير دستن هلايا آهن. پر غسيس ڪيسن کانسواءِ، جنم سرسري طرح سزا ڏيئي سگهيا ٿي، سندن ڪيس هلائڻ، معنيٰ فقط دريافت ڪرڻ ۽ پوءِ گورنر کي رپورٽ ڪرڻ. ڏوهيءَ جي گناهه تي ويچار ڪري گورنر ئي ڪيس سزا ڏئي ٿو. جن ڪيسن ۾ مئجسٽريٽ پنهنجو رايو ڪٿي ظاهر به ڪيو هجي ته به گورنر انهيءَ سان ٻڌل نه آهي. جڏهين کان هٿ آيو آهيان تڏهين کان ڏٺو اٿم ته جن ڪيسن ۾ مئجسٽريٽ سزا ڏيڻ مناسب نه سمجهي آهي تيمر گورنر پاڻ سزا ڏئي آهي. حقيقت ۾ سنڌ ۾ گورنر جي آپشاهي لڳي پيئي آهي، ۽ هيڏي اختياريءَ سان ڏسجي ٿو ته هو بلڪل بي جوابدار ٿي پيو آهي. ائين به نه هئڻ ڪجي.

جي فرياد گورنر اڳيان رجوع ڪرڻا هوندا آهن سي جج-انڊوڪيٽ جي معرفت پيش ٿيندا آهن، ۽ انهن کي پيش ڪندي هو پنهنجو رايو به ڏيندو آهي، جو هيسٽائين هر هڪ ڪيس ۾ قبول ٿيو آهي ۽ تعميل ۾ آندو ويو آهي. فوجداري فريادن هلائڻ لاءِ مئجسٽريٽن جي لاءِ ڪي به قانون ڪونهن. هڪ ئي حڪم ڪين ڏنل آهي ته جيتري قدر ٿي سگهي اوتري قدر

ڪورٽ مارشل (فوجي قانون) جي پيروي ڪجو، پر آءُ ڏسان ٿو ته اٽلو عجيب غريب ڪاغذ، ڪي انگريزيءَ ۾ نه ڪي سنڌيءَ ۾ پيش ڪن ٿا، جن مان ائين به نه پيو معلوم ٿئي ته ڪهڙي قسم جو ڪيس هليو آهي. هڪ نهايت چرچي جو ڪيس پڙهيم، جنهن ۾ جنهن شخص مٿان فرياد هو، ۽ جنهن تي ڪيس هلايو ويو، سو تپاس کان پوءِ ڏٺو ويو ته عاشر ئي ڪونه هو. هڪ چور هو، ۽ مئجسٽريٽ غفي هو جو ڪيس گرفتار ڪري نه سگهيو هو! سا ڳڻي مئجسٽريٽ ڪن شاهدن کي چور سمجهي سزا ڪئي ڏني، جيتوڻيڪ مٿن ڪيس ئي ڪونه هو. سزا به ڪا هلڪي نه ٿي چار سال سخت پور هئي جو قيد. انهن مثالن مان پتو ٿو آهي ته عهديدارن جي قاعدي سان واقفيت ڪا گهڻي ڪانه آهي. پيو به ڪيس ٿيو، جنهن ۾ هڪ شخص ڪنهن غون ۾ شريڪ ٺهرايو ويو، ۽ ڪيس قاضيءَ جي سزا ڏني ويئي. غون ٿيو هو تنهنجو مون کي شڪ ڪونهي، پر هي شخص شامل هو يا نه تنهن بابت ڪجهه شڪ اٿم، پر قاضيءَ تي ته چاڙهيو ويو. ٻيلا مڪل ڇا ڪيندا؟ ڳرا ڪيس هن طرح غفلت سان هلن سو گورنر کي به ناجائز لڳو. هاڻي ڪم ڪڍيو اٿس ته آئيندي سڀني وڏن ڏوهين جا ڪيس هڪ فوجي ڪميشن هلائي. اها ڪميشن هڪ ڦورن جي ٽوليءَ جي ڪيس هلائڻ لاءِ اڳيئي سکر ۾ وهاري اٿس، جو ڪيس

مئجسٽريٽ به ڪنهن نموني هلايو هو، پر جنهن مان ڪوبه ڪٽر تيل ڪونه نڪتو. هاڻوڪي سرشتي ۾ بدل سڌل ٿيڻ گهرجي، سو آءٌ قبول ٿو ڪريان. پر جنهن پرڳڻي ۾ هن وقت امن امان آهي، جتي حڪومت لاءِ ملڪي سرشتو چالو آهي، ۽ جنهن سرشتي اندر عملدارن جو تعداد امن امان رکڻ ۽ گناهه بند ڪرڻ لاءِ ڪافي آهي، تنهن پرڳڻي اندر آءٌ نٿو سمجهان ته هڪ فوجي ڪميشن انصاف ڏيڻ لاءِ پوري عدالت آهي. فوجي ڪميشن بند بيمار آهي، ڇو جو اها فقط وڏن شهرن ۾ ڪم هلائي سگهندي. پر جي ڪٿي انهيءَ تڪليف جو علاج ٿئي تڏهين به صلح پسند رعبت کي - ۽ اها رعبت هن وقت صلح پسند آهي يا سمجهجي ٿي - فوجي قانون پٽاندرا انصاف ڪرڻ جو اصول غلط آهي. هن نموني ڪيس هلائڻ جو هڪ ئي سبب ڏنو ٿو وڃي ته ملڪ ۾ وڳوڙ آهي، ۽ هاڻوڪا مئجسٽريٽ قابل نه آهن. پر جي اهي پنهنجي فرض ادائي ڪن ته فوجي ڪميشن جهڙو ئي، بلڪ بهتر انصاف ڪري سگهن ٿا. غير نه اٿم ته اها ڪميشن ڪيس هلائيندي ڏوهين کي سزائون به ڏيندي. جي ڏيندي ته پوءِ آءٌ نٿو سمجهان ته قاعدي موجب سندن سزائن کان ڳريون سزائون گورنر پاڻ ڏيئي سگهندو. مئجسٽريٽن جي سزائن ڏيڻ جي ڳالهه نرالي آهي، جيتوڻيڪ انهن بابت به چڱو ائين ٿيندو ته جي سندن سزائون قائم نه ڪرڻيون آهن ته اهي ڏين ئي نه.

اهو مان هن ڪري ٿو چوان جو ڪن مئجسٽريٽن جو دستور آهي ته رايو ڏيئي سزا ٿا ڏين، ۽ ڪن جو دستور آهي ته رڳو شاهدي وٺي راءِ بنا ڪاغذ ٿا پيش ڪن ۽ پوءِ سزا ڏين يا نه، گورنر نه ڪنهن به صورت ۾ پاڻڪي ٻڌل نٿو سمجهي.

منهنجي اچڻ کان جلد ئي پوءِ فوجداري ڪار گذاري لاءِ هڪ نئي ڌڙو قانون نامو ٺاهي پيش ڪيم. ڪٿي سمجهجي ته اهو قانون نامو نهايت عمدو نه ٺهيل هو، پر هاڻي جو قاعدي جي انحرافي پيئي ٿئي ۽ بي ضابطگي پيئي هلي، تنهنڪن هڪ قسم جا رول جي سيني سان ساڳيءَ ريت لاڳو ٿين، سي بهتر ٿيندا.

هارين جي خوراڪ.

قنڊين کي هتي (ميٽڙ ۾) روز هڪ سير جوئڙ جو ملندو آهي. تنهن مان ڪڏهين لپ پري ڌروائي وائڻي کي ڏيندا آهن، جنهن لاءِ لوط چيتي ڏيندو اٿن. ڪاليون نه جهنگ مان پاڻيهي وڌي اچن. سو هر هڪ قنڊيءَ مٿان خرچ هڪ سير جوئڙ ۽ ٻيهر جي چڪيءَ جي گاس.

سنڌي هاريءَ جو رواجي کاڌو جوئڙ آهي. جوئڙ جو سير ٻئي ڪنهن به ان جي سير کان وڌيڪ پسند ٿا ڪن. منجهند جو جوئڙ جو روڻو تنهنسان بصر ڪيندو ۽ ٿڌو ڌرو خاصي خوراڪ سمجهيو آهي، پر سانجهيءَ جو

ڪڏهين ڇانوڻو ڊال کائيندا آهن. جنڪن پڇي سگهي سي
 مڇي کائين. مڇيءَ جا ڏاڍا شوقين آهن، پوءِ تازي نه ته
 مٺ لوڻي ئي سهين. غريب آدم گهڻو ڪري رکيل مڇي
 کائي ٿو. گوشت کائڻ جي ڪن ٿورن کي وسيعت آهي،
 ۽ ميهڙ ڇا پر سڄي ضلع ۾ کاسائي ئي ڪونهي. ٻڪر
 ڇيلا پائيندا آهن، پر خاص ڪندو ڏکڻدارن ۽ زميندارن
 لاءِ؛ شاهوڪار زميندار کڏي لاءِ پٿون يا ڍڳي ڪهڙ
 جو ڪڏهين غيال به ڪين ڪندا آهن. جڏهين مال جڏو
 ٿي پوي تڏهن کاسائيءَ کي وڪڻندا، جو گوشت
 وڪڻي ڇمڙي رڳيندو. جي ڍڳو، ٿئون يا اُٺ مرض
 يا عمر ڪري مرن ٿي هوندو ته هاري جانور کي ڪهي
 گوشت گڏي سڌي کائيندا آهن. گذريل وڏي ماتا جي
 بيماريءَ ۾ جيڪو مال مبتلا ٿيو، سو جڏهين بچڻ جهڙو
 نه هو تڏهين ڪنو ويو، ۽ گوشت غريب ماڻهن ورتائي
 ڇڏيو. مريض مال ورتائڻ ۾ اعتراض نٿو سمجهيو وڃي،
 بشرطيڪ جيئري ذبح ڪيو وڃي. کير به هڪ مکيه
 غوراڪ آهي، پر غريب عالم اڪثري مکڻ وڪڻي ڇاڇ ٿي
 پيئندو آهي.

مٿيون غوراڪنامو ڪو هر وڏو ڊال سر کائيندڙ نه
 آهي، پر سمجهجو ته منهنجو چوڻ گهڻي قدر صحيح
 آهي، تنهنمان معلوم ٿيندو ته قيدين جي غوراڪ به
 ڇڳيري آهي، يعني ڪهڙن پورهيت هارين جهڙي آهي،
 جو جو اڪثري پوٽر جو چڱو ويلو به نصيب ڪين ٿيندو

اٿن، ۽ آءُ نٿو پانڀيان نه جوئر کان بانسي مڇي يا مريض
 نٿون ۽ جو گوشت وڌيڪ سواڊي هوندو. هن عيل ۾
 ننڍين سڙائڻ وارن تي غوراڪ جو اثر ڪهڙو آهي سو
 خاطريءَ سان نٿو چئي سگهجي، پر ڏسڻي ۾ ٻاهر ڪم
 ڪندڙن لاءِ اها غوراڪ پوري آهي. جڏهن کان ڊاڪٽر
 عيل ۾ مقرر ٿيو آهي تڏهن کان نه ڪو موت ۽ نه ڪو
 ڳري بيماريءَ جو ڪيس ٿيو آهي؛ پر وڏين سڙائڻ وارن
 لاءِ آءُ پانڀانٿو نه قيديءَ کي ڪڏهن کير، گهم يا گوشت
 ملڻ کپي. وقتي سائي پاڇي به ڏيڻ گهرجي. اهي سڀ
 شيون ٻني ڪيڙي قيدي پاڻ پندا ڪري سگهن ٿا.
 جيڪڏهن ماڻهن جون ٽوليون سوڙهين ڇڳهن اندر
 بند ڪيون، جتي هوا گهٽ صفا آهي ته چڱيري
 غوراڪ جي ضرورت ٿيندي، نه ته اُڱاري (scurvy)
 ۽ ٻيون بيماريون پڪ ٿينديون. هڪ وڏي غامي هينئر
 اها آهي جو ڊيسي ڪاردارن مٿان ضابطو به ڪونهي.
 برابر مئجسٽريٽ مٿن نظرداري ڪري سگهن ٿا، پر آءُ
 نٿو پانڀيان نه اها ڪن ٿا. ڪن ٿا يا نه به مٿ نظر جي
 ضرورت آهي، ۽ هلايلن ڪيسن جون ماهوار يا هفتيوار
 رپورٽون کين پيش ڪرڻ گهرجن. فوجداري ڪيسن ۾
 سندن اختيارون نهايت گهٽائڻ ڪين، ۽ ديواني ڪيسن
 ۾ دعيت کي صفا ڄاڻائڻ کپي نه ڪاردارن جي فيصلن
 جي اپيل ٿي سگهيتي.

اميرن جي آياڪاريءَ بابت جيڪي ٻڌو اُتم تنهن موجب فوجداري ڪارروائي هاڻوڪي پر تش ڪارروائي وانگر ئي هئي، يعني نه جئن هاڻ گورنر عاڪم آهي تنهن پاران عاڪم هئا. ڪيسن جا رڪارڊ ڪونه رکندا هئا: سڀ ڪارروائي سرسري طرح هلندي هئي. سزائون هيٺيون هيون: ڏوهيءَ کي وسيعت هوندي هئي ته ڏنڊ، ٿوري وقت لاءِ جيل يا بدلي سزا يا غريبن جا عضوا ڪپڙا ۽ ڪن خاص ڪيسن ۾ قاسي ۽ ٻي قاسي عام سزا نه هئي. منشيءَ هڪ ڪيس ٻڌايم جنهن ڏوهي سنگسار ڪيو ويو. پر تنهنم غون نهايت خراب ۽ قهري عالمن ۾ ٿيو هو. ڀانئجي ٿو ته چوري بلڪل عام گناهه هو؛ چوري ٻيهر ٿيهر ڪندو هو ته چور ضرور لڪ ڇپ ڪيائي پئندو هو، يا پيسا ڏيئي ٻڃندو هو. پر پهرئين گناهه ۽ ٻي هلڪي سزا هوندي هئي. سنڌي قاعدي موجب غلامن جون سزائون اهڙيون آهن جو سيءَ وليو وڃي، ڏنگائيءَ ڪري مالڪ غلام جي جان وٺي سگهيو ٿي، ۽ انهيءَ ڏوهه ڪري سرڪاري عيس ڏنڊ ڀرڻ کان سواءِ عيس بي ڪا نه سزا ڪانڊ هئي، جي غلام جو موت ٿئي ڪنهن هٿان ٿيو هجي ته مالڪ غلام جي ملهه جو خُدار هو، پر ڪنهن به صورت ۾ غلام کي مارڻ فوجداري گناهه نه سمجهيو ويندو هو. سنڌ ۾ انگريزي راڄ کانپوءِ ٻانهن رڪڻ جو رواج ڪڍيو ويو آهي، ۽ جنهن صورت ۾ غلام ذات کان هجي تنهن

صورت ۾ سڀني درجن سان هڪ جهڙي هلٽ ڪئي وڃي ٿي. اهو حڪم اُتر سنڌ ۾ ڇٽيءَ طرح نه سمجهيو ويو آهي، ۽ غلطيءَ کان ائين ٿا سمجهن ته ٻانهن فقط وڪڻي يا خريد ٿيڻا ڪري سگهجن. عام طور ائين سمجهيو ويو ته غلامن بابت هاڻوڪن عثن ۾ دست اندازي ڪانهي. اهو هاڻ ڦري ويو آهي، ۽ ٻانهن جي رواج ڪيڏا لاء تازو اعلان ڪيو ويو آهي. نئين اعلان جي ضرورت هٽڪري ٿي جو هڪ سنڌيءَ پنهنجي غلام کي ڦاهي ۽ چاڙهيو، ۽ غلام جي بدافعاليءَ جي ثابتي پيش ڪئي، پر سرڪار جي حڪم موجب مرڳو کيس ڦاهي تي چاڙهيو ويو. وارنٽ ڪيڏا مهل مونکي خبر ڪانه هئي ته لاڙ توڙي اُتر سنڌ مان غلام پڻو بند رد نه ٿيل هو، نه ته شايد سندس مؤت بابت سفارش نه ڪريان ها. پر انهيءَ سزا جو لائق ئي هو، ۽ سندس مثال مان فائدو ٿيندو. غون، ڦر، مال جي چوردي اهي عام گناه آهن. فقط غون لاءِ گنهگار ڦاسيءَ تي چڙهبا آهن. ٻين گناهن لاءِ ڏنڊ ۽ بدني سزائون ڏنيون وينديون آهن. سنڌي ماڻهو ڏسڻيءَ سانٽيڪا ۽ غريب آهن، ۽ سندن گهڻتايون اڪثري جهنگلي قومن جون آهن، يعني ذري تي قاعدي جي پرواهه نه ڪري پنهنجو پاڻ انصاف ڪرڻ، جنهنمان صاف معلوم آهي ته قاعدي جي ڪارروائي هٿ ڀري آهي، ٻيو مال جي مالڪي عثن ثابت هڪڙا خيال. اٿن، جو ٻين جو ڇوڀايو مال

قدر تي طور آزاد ٿا سمجھن ۽ جنهنڪي وڻي سو ٻين جا حق غصب ٿو ڪري. وري ڏوهي گناهه آلي ويندو آهي، ۽ آءُ ٺٽو ڀانيان نه ڪوبه اهڙو خون ٿيو آهي جنهنم سڄي ڏوهيءَ ڏوهه نه باسيو آهي.

قئدين کي رکڻ لاءِ سنڌ ۾ ڪو سنو جيل ڪونهي. ڪراچيءَ جو جيل آهي تنهنڪي ٻاهران مٽيءَ جي ديوار، اندران لوڙهوءَ ڪنڊ ۾ هڪ منڊ آهي. اهو صدر نزار ۾ آهي ۽ قئدين مٿان سپاهين جي چوٽڪي آهي. پوليس جي رسالي جي مونڪي غير ڪانهي، پر ڀانڱجي ٿو ته وات تان لهي رولوڻ ڇولوڻ ماڻهو ڪٿي رکيا اٿن. سڄي سنڌ لاءِ اٽڪل ۶۰۰ پيادا ۽ ۱۵۰۰ سوار پوليس آهي. پوليس جو سپرنٽينڊنٽ حيدرآباد ۾ رهيو ٿو، ۽ سندس ڪم نالي مائر آهي. ڪوبه مئجسٽريٽ سندس زير دست نه آهي، پر کيس به مئجسٽريٽ جون اختيارون ڏنل آهن يا نه، سو چٽي ٺٽو سگهان. ڪراچي پوليس سپرنٽينڊنٽ کي شهر ۾ مئجسٽريٽ جون اختيارون آهن، پر اهي ڪهڙيون آهن سو چٽيءَ طرح ڏيکاريل نه آهي. اهي ڀانڱجي ٿو ته عالمن موجب يا گورنر جي مرضيءَ موجب، جو ڪُل مالڪ آهي، پيئون ڦرن گهڙن ۽ ڪهڙي قانون موجب سو هڪ گجهه آهي. هڪ قانون جو ڪتاب، يعني هڪ ڪوڊ فوجداري ڪارروائي لاءِ نهايت ضروري آهي، ۽ جي هيءَ ملڪ پنهنجي قبضي ۾ رکڻو اٿئون ته جلد تيار ڪري وٺڻ گهرجي. رعيت

کي اهڙو قانون نامو نه ٺاهي ڏيڻ نورو ظلم آهي. ايترو قبول ڪندس ته جيسين سر چارلس هٿ آهي تيسين رعيت کي چڱو ۽ چوڪو انصاف ڏيو ملندو، پوءِ ڪري ڪهڙي به نموني ڪارروائي هلي، پر تڏهين به هيڏي مکيه سوال بابت ڪنهن به شخص کي، چاهي ڪهڙي به لياقت وارو هجي، هيڏيون اختيارون ڏيڻ واجب نه آهن. رعيت جي آزادگيءَ ۽ حياتيءَ جي بچاءَ لاءِ آهسته آهسته حڪم جي سچائي ۽ ايمانداريءَ کان پيا ڪي وڌيڪ بچاءَ جا آپاءَ هڻڻ ڪين. هاڻوڪي سرشتي جي فائدي ۾ هڪ ئي عذر ڏيئي سگهجي ٿو، ته اهو ضروري آهي. پر سوال آهي ته ڇا اهو ضروري آهي؟ ديواني عدالت به فوجداريءَ وانگر بي انتظام آهي ۽ ساڳيا عملدار هلائين ٿا. نه ڪوڊ آهي، نه اپيل لاءِ رول آهن. مطلب ته فريادن جي مدت بابت رولن کانسواءِ پائيان ٿو ته ٻيو سارو قصو جئين ميرن کان اڳ هو ٿين ٿي پيو هلي. پر مدتي قاعدي بابت بندش به نالي مائر آهي، ۽ مئجسٽريٽ چاهي ته اها لاهي سگهي ٿو. ديواني دعوائن ۾ فقط هڪ خاصي ڳالهه آهي جو ٻنهي ڌرين کان فيڊون ورتيون ٿيون وڃن، يعني سرڪار جو اهڙو حڪم ڪونهي. پر آءٌ پائيان ٿو ته ڪي ٿورا آهن جي مئجسٽريٽ اڳيان هٿين ڇالي وڃن ٿا. جن کيس ڇو ڪاردار فيصلو ڪن ٿا تن بابت غاطري اثر ته جهڳڙي واري ملڪيت جو ڳچ حصو عملدار هضم ڪيو وڃي.

جنهن وقت هن ملڪ جو دائمي قبضو وٺڻ جو فيصلو ڪنداسين تنهن وقت هڪ ديواني ۽ فوجداري ڪوڊ تيار ڪري ٻڌرو ڪرڻ ضروري ٿيندو. اهي ڪوڊ جڏهن سليس هوندا تيئن بهتر. سنڌ ۾ پهچڻ کان جلد پوءِ جيڪي ٺاهي جوڙي جنرل اڳيان پيش ڪيم سو خامين کان آڇو نه آهي، پر پالڻاڻو ته جيڪي گهرجي سو گهڻي قدر منجهس آهي.

۳۱- آميرن جي رحمدلي.

آميرن جون ڪئين خاميون ٻڌيم، پر منجهن ڪا اهڙي خرابي ڪانه ڏٺيم جا اڪثري اشراف انگريزن ۾ ٺٽي ڏسجي. مير مبارڪ بابت چوندا هئا ته لويي هو ۽ ڪوبه گرنگ ڪيميادانيءَ جي هام هڻي کيس ڦري ويندو هو؛ چون ٿا ته مير علي مراد هٿ ڦاڙ هو ۽ ڏاڍا پون ٿي ڪيائين. پر ڪنهن به مير مٿان ڏوهه جي تهمت مون کان ٻڌي. فقط هڪ ڀيري گناهه جي سزا ڏنائون ۽ ڏيڻ ڪري جهڙو پاڻ سُر هو ڪيائون تهڙوئي گنهگار بدنام ٿيو. پندرهن سالن جي ڳالهه آهي ته خيرپور ۾ هڪ قاضيءَ جي ڌيءُ ٻرو چاڻين کي قرآن پاڙهڻ ۽ ٻيو ڪچ سيکارڻ ويندي هئي. سڀ عربي فارسي پڙهڻ ۽ ڪيتريون ته لکڻ به سکنديون هيون. چوڪري جوان ۽ عسبن. محمد خان ٽالپر جي عزم ۾ ايندي ويندي هن شخص جي مٿس نظر پئجي ويئي. پوءِ وجهه وٺي

سائس ٺيهن رکيائين، ۽ نيٺ ڌار يائينس. اهو بد فعل
 پٽس کان ڳجهو ڪين رهيو. ملڪ جي رواج موجب هو
 گنهگار جي گهر ڪاهي ويو، ۽ اهڙو سخت گهاٽي آيس
 جو پانيائين ته بچندو ئي ڪين. پر سردار نيٺ چڙهي
 پيو ۽ قاضيءَ کي سزا ڏيارڻ لاءِ اميرن وٽ دانهين ويو،
 پر هنن ته کيس ڌيان ئي ڪونه ڏنو، ۽ عفا چيائونس ته
 انهيءَ تعديءَ جو تون بيشڪ لائق هوڻءَ، ۽ هنڪانپوءِ
 اسانجو توهان ڪو به واسطو ڪونهي. محمد خان تنهنڪانپوءِ
 خيرپور ئي ڇڏي هليو ويو، ۽ وري ڪڏهين به نه موٽيو.
 انصاف ڪرڻ ۾ ڪا اوڻائي هين ته اها رحم دلي
 ۽ حلیمائي هئي. غون وهائڻ کان بلڪل پاسو ڪندا هئا.
 رحمان ۽ ٻين اهڙن گرنگ قورن کي انگ پنگ جون
 سزائون ڏنيون هئائون، پر تنهن ڀانءِ ته سختيءَ جي
 حد ڪري چڪا. پر غون ۽ قريون به فقط سرحد تي،
 شڪارپور جي ٻيلن ۾، جتي ڪالين، ٻوڏي لٽيرو قهر
 ڪندا هئا، ۽ سبزل ڪوٽ جي آس پاس، جتي شوخ
 مزارِي ماڻهن کي آزاريندا هئا، اُتي ئي ٿينديون هيون.
 انهن جبل جي خوني ٻروچن تي اميرن جو ڪوبه ضابطو
 ڪونه هو، پر سندن رعيت صلح پسند ۽ سڪي آسودي
 هئي، ۽ اسانجي راج هيٺ ٻين ڀرڳڻن جي رهواسين سان
 سندن حالت چڱيءَ طرح ڀيٽي سگهجي ٿي. اميرن وٽ
 اچڻ وڃڻ سولو سُڪم هو. ڪير به ڪهڙو به ذليل هندو
 وٽن وڃي حال ٻڌائي سگهيو ٿي. برابر هندو سڀني کان

وڌيڪ ناراض هئا، ڇو جو مٿن سڀني کان گهٽ مهر جي نظر هئي؛ پر انڪلنڊ ۾ پنجاه سال اڳ جيڪا مُڪرون (Dissenters) جي حالت هئي تنهن کان سندن حالت بدتر نه هئي؛ نڪي کي منجهن اهڙو سخت ناراضپو هو جهڙوڪ هن وقت آئرلنڊ ۾ آهي. واهن جي چڱي حالت هئي، ڪئين نار پئي وهيا، اُن ۽ ڪمند جا چڱا فصل لهندا هئا. انهن سڀني مان ظاهر هو ته آبادگارن تي زمين ڍل ڳري ڪانه هئي. انعامي ۽ ٿوري ڍل پريندڙ زمينون به عام جام هيون. درباري ڳالهين ۾، مثلاً شاهه شجاع، شاهه نواز خان ۽ ٻين شاهي پناه وٺندڙن سان اميرن جي فراخ دلي ۽ تحسين جوڳي هلت هئي. پنجاب جي حاڪم جنهن نموني شاهه شجاع سان مهمان نوازيءَ ۽ ايمان جا عهد ٽوڙيا تنهن نموني جي هلت هلق ميرن لاءِ ناممڪن هئي. قلات جو اڳيون خان ڪي سال وٽن رهيو پيو هو تنهنجي غذمت خاطري چڱي ڪيائون. انڪريون سان سندن هلت ڪڍت بنا، فيض پوري ۽ دوستانه هئي. جن ڊاڪٽرن سندن زالن يا ٻارن جا علاج ڪيا تنکي سوکڙين سوغاتن سان ڏئي ڇڏيائون. مون کي خبر آهي ته منجهانئن هڪ جڙي ته ٿورڙن ئي مهينن اندر ٻن هزارن پائونڊن کان به وڌي رقم ڪمائي ورتي. جنهن ڊاڪٽر مير نصير خان جي زال جو ٿورو وقت علاج ڪيو تنهنکي هڪ تلوار عطا ٿي، جنهنجي رڳي ڦر لاءِ مون هڪ سؤ گنيون آڇيون، پر

ڪين ملير. هڪ ڀيري مير دستم جي ننڍي پٽ سان
 شڪار ڪندي هڪ بندوق جي تعريف ڪئي ڪيم.
 ياقوتن سان جڙيل ۽ مٿس سونهري نقش اُڪريل هئا.
 اوڏي مهل ڪين ڪڇيائين، پر موٽندي ڏٺو ته اها
 عمدي شي منهنجي گهر اڳيئي رکي هئي. پر اسانجو
 سرڪاري رول آهي ته هندوستانين کان سوکڙيون نه
 وٺجن. سو مون اها سوغات اُمالڪ موٽائي موڪلي.
 پر دل ۾ چيم ته انهي مهر بانيءَ جو قدر ڏيکارڻ لاءِ آءٌ
 به ڪا شي ڏياري موڪليان. هڪ عمدو گهوڙو ڇهين
 سوين روپئي ڳڏو هوم، ۽ اهو هڪ امير ڏي سوغات طور
 پيش ڪيم. پر انهيءَ سوغات تي ڪو گرهه وٺيل هو.
 جنهن سردار کي گهوڙو ڏنو تنهن هڪ افسر کي وڪڻي
 ڇڏيو، جنهن وري ميجر مئڪ مردو (سر چارلس ليپيئر
 جي پرائيويت سيڪريٽري) کي ڏنو. مياڻيءَ جي جنگ
 ۾ حملي مهل اهو گهوڙو مار جي ويو.

(۲۲) دين محمد بُردي.

جن ٻوڇن شڪارپور جي آس پاس بيلن ۾ مسافرن
 لاءِ هائيدوس مچائي ڏنو هو. وٽن ڄاڻ ڪري هڪ
 اهڙو هو جنهنجي شرارتن جي ڏانهن روز بروز ضرور
 ايندي هئي. اهو شريف هڪ دين محمد نالي ٻوڏي هو.
 ماڻهو کيس فقط ڏينءُ چوندا ها. اُتر سنڌ ۾ نالو وڳل
 هوس. ڀاڻس سولو کانئس به ٻه رتيون ڪسڻ، پر قسمت

ڇڻ سندس ناماچار ٻڌي ڪڪ ٿي سندس ڏينهن چلد
 ڪڍي وڌا. شڪارپور ۾ پهتس تنهن کان ٿورڙو ئي اڳ
 ايجنسيءَ ۾ خبر آئي ته سولائي ڪري هڪ ويجهڙي
 ڳوٺ ۾ اچي لٿو آهي. ڳوٺ ڏهه پنڌرهن مئل پري
 هو. انهيءَ گهڙيءَ حڪم ٿيو ته گهوڙا سنجي هڪ سوارن
 جو بدرقو پنيان وڃيس. گهوڙا ٻوڙائيندي ٻوڙائيندي
 ڳوٺ ۾ مٿن اوچتو اچي ڪڙڪيا. شڪر جو سولائيءَ کي
 ٽپ ڏيئي گهوڙيءَ تي چڙهڻ جو به وقت ڪين مليو.
 هڪ واري گهوڙيءَ تي لانگ ورائي وهي ها ته شه
 ڏيئي اسانتي بيهي کلي ها. پر جڏهين ڏٺائين ته بيلي
 هاڻ پچڻ ڪونهي تڏهين تلوار ڪڍي شير مڙس وانگر
 اسانتي چاهي ڪرڻ لڳو. سخت چٽاڀيٽيءَ کانپوءِ سندس
 ساڄو هٿ گهاٽجي پيو ۽ کيس قابو ڪري ڪامپ ۾
 پڪڙي وٺي آيس. شڪل ڏسڻس ته پاڻ ته پيو اهڙو
 خونخوار جهنگلي ڪونه لهندو. سنهن ڪارن جهنڊولن
 وارن ۾ لڪل، نرڙ پڪي ڳري شودي جو ۽ ڀڄڻ پون
 اندران ڪاريون اڪيون هڪ درندي جانور وانگر پئي
 چمڪيون. خبر پوڻ سان ماڻهن جا حشام اچي مڙيا.
 گهڻن کي سندس هٿ لڳل هئا. ڪن جي عزيزن کي
 پاڻ ته ڪنڪي هن ڌاڙيلي جي گهل خون ڪيو هو.
 پهر يائين ته مڙس کي وسهڻ ۾ ئي نٿي آيو ته ڪو سونڪي
 قاهي چاڙهيندا. هن ليکي خون بها وٺي وري ڪڍي
 ڏيندا. ڇي ”پنج اُٺ ڏيندس. سونڪي ڇڏي ڏيو.“

ڪو جواب ڪونه مليس. ڇي ”چڱو پلا ڏهه ڏيندس، ويهه به ڏيندس. جي گهرندا ته پوڄ چوري جا هن ڏينهن پڇائي ويس سا به ڪٿي موٽائي ڏيندس.“ پر جواب ئي غير! تڏهين لڄ ڊنو. هڪ رسوڪڻي سندس ڳچيءَ ۾ لتڪايائون. ماڻهو پيا پاڻم وڙهن. هيءُ چوي آءُ قاسمي ڏيندو سانس، هو چوي ته نه پيلي آءُ ڏيندو سانس. سڀ اچي مٿيا. ڇي ”منهنجي پيءُ جو خون ڪيو اٿس.“ ٻيو چوي: ”پيلي مونکي رسي ڏيو. منهنجو پاڻ خون ڪيو اٿس.“ جڏهين ڦاهيءَ جو رسو ڳچيءَ ۾ وڌائونس تڏهين چرڪيو ۽ ٻاڏائڻ لڳو ته ”اڙي سائين، ائين نه ڪر.“ جنهن وٽ تي لتڪايائونس تنهنجو نالو ئي ”سؤلوءَ وارو وٽ“ ڪٿي رکيائون، ۽ اهو نالو به ڪي سال ياد هوندو. پاڻ جي خون جو بدلو وٺڻ لاءِ دينوءَ ڦرمار ۾ وٽ گهوڙو ٻڌڻ نه ڏنو. قاسميءَ کانپوءِ ٻن ڇٽن مهنن اندر ڏهاڪو ڪن خون ڪري وڌائين. کيس قاسائڻ جا گھڻيئي عيلا عوالا ڪياسين، پر ڪي ڪين وريو. نيٺ ٻڌوسين ته ڪنهن نه ڪنهن سبب ملتان پاسي مزارين سان وڃي مليو.

(۲۲) سنڌ ۾ قورو.

۲۰ تاريخ جنوري ۱۸۴۰ جي نامي گرامي بچر خان، بيارڪ بگٽي ۽ ڊمڪين، ڇڪرائين جا ۴۸ سردار اسانجي هٿ ڇڏيا. سنڌ مان قورن جو تڏو ڪٿائي سندن آواز لاهڻ جو وجهه هو ته اهوئي هو. به علاج هئا. هڪ معافي

ڏيڻ، ٻيو سختي ڪرڻ. پنهنجو مطلب حاصل ڪرڻ لاءِ
 ٻنهي مان ڪو به علاج ڪافي هو. پر اسانجي پوليتيڪل
 کاتي پئي دوائون ائين گڏي سڏي ڏنيون جو ڪنهن
 مان به فائدو نه ٿيو..... منهنجيءَ سمجهه موجب ڪو
 سڪ صوبيدار هجي ها ته نه ڪري ها هم نه ڪري ها تم.
 مڙيني کي ڦاهي چاڙهي ڇڏي ها. جن بانڪن کي
 ڪارلائيل ٻڌائيندو آهي، مثلاً والينسٽين يا ڪرامويل،
 سي به ساڳي ئي ڪار ڪن ها. اها به پڪ اٿم ته آئوٽرام
 يا هڪ ٻيو (جنهنجو نالو نٿو ڏيان) هجن ها، ته بجر
 ۽ ببارڪ کي سرڪار جو وفادار دوست بنائي ڇڏي ڏئي
 ها، ۽ سندن معرفت انهن جهنگلي قومن کي ضابطي ۾
 رکڻ ها. پر رٿيو ڇا ويو؟ ڪيو ڇا ويو؟ هنن ڇن ڇن کي
 چيڙي پوءِ کين چيڪ ڇڏيو ويو! بجر ۽ ببارڪ کانسواءِ
 سڄي ٽوليءَ کي ڏنڊا بيڙيون ڏيئي رواجي قنڌين وانگر
 ڌڪ بچا هنيان ويا. کين بي عزتو ڪري، چيڙي، چٽو
 ڪري، جاني دشمن ڪري، پوءِ وڃي پاڙڻ لاءِ کين
 ڇڏي ڏنائون! مطلب ته اسان اهڙو چسپائيءَ جو ڪم
 ڪيو جو ڪير اعتبار ئي ڪين ڪري. پر سچ پچ ائين
 ڪيو ويو. مثلاً هڪ ڦوروءَ کي اشرف بنائڻ لاءِ اجهو
 هي نمونو ورتو ويو. هاڻڪن ۾ جاني پت ميمر جو
 نامي گرامي، غولي هو. سندس اکه غضبي، سندس هٿ
 ڦاٿل. اُٺل، ڪرا سنڌي هو، پر پوءِ بهادريءَ ڪري
 ڇڪرائي ڦوڙ ڦوڙ قوم ليکي ويئي. مون به سندس

نالو ايترو ٻڌو هو جو بچر جي جهلجڻ کانپوءِ سندس ئي پڇا ڪيم. پر پڇا ڪرڻ جي ضرورت ئي ڪانه هئي ۽ حشامن ۾ هجي ته به کيس لهڻ سولو. قداور ۽ جوتا مڙس ڪئين. پر منهن مان ئي پترو هو ته سرويچ ۽ بلهزيو اهو. اُڪيون وڌيون، شوخ، جڻ به اُلا، بت ۾ لوچو. ڪو خوش ٿي اسان وٽ ڪين آيو هو. سندس قوم بچر پٺيان هئي، ۽ پنهنجن سردارن دريا خان ۽ ترڪ عليءَ کان به کيس سرس ٿي سمجهيائون. سردارن جي آڻ مڃي هن پاڻ کي فرنگين وٽ ڪڍي ڦاسايو، پر اسان سان دشمني سندس رڳ رڳ مان پئي بکي. تلوار مٺي تائين رت ۾ رڱيل ۽ ڦر ٿي ماڻهن جا تازا وار چنڊيل، جنهن مان پترو هو ته تلوار ڪهڙا راڱا ڪيا هئا، نڪي ڪي پاڻ لڪ چپ ٿي ڪيائين. تهڪ ڏيئي ڪڍي ٿي ڏيکار يائين، ۽ هر هڪ داغ جو داستان ٿي ٻڌايائين.

جانيءَ کي پڪڙڻ لاءِ اسان هڪ سوارن جو جتو موڪليو هو. ڏينهن به اڳ هڪ سوار جو گهوڙو سڄ ۾ مري ويو هو، ۽ گهوڙي جو هنوءَ سنج ڪڍي اچڻ لاءِ چار سوار موڪليا هئاسين. انهن چئن مٿان جاني هڪ ٻروچن جي ٽولي وٺي ٿو اچي ڪڙڪي. سندس مشڪي تازي گهوڙي هاڪاري هئي. کين ڏسندي ئي اسانجا سوار ٻچ پائي اُٿي پڳا. تن کي ته اُقت ماري وڌائون، باقي چوٿون جان بچائي آيو. مگر سندس گهوڙيءَ جو پٺيون پاسو تلوار جي ڌڪ اهڙو گهاٽي وڌو هو جو سوار

جو بچي ڀڄڻ به هڪ ڪرامت مثل هو. پر هاڻي اهو ساڳيو شوخ، جبر و جاني اسانجي هٿ ۾ هو. کيس ڇا ڪجي، سو به هڪ وڏو سوال هو. سندس هٿ اسانجي ماڻهن جي خون ۾ رڳيل هئا. عڪم آيم ته ڏنڊا ٻيڙيون وجهي، رواجي قنڌين وانگر، شڪار پور جي رستن تي ڪم ڪرايوس. کيس گهرائي، عڪم ٻڌايو مانس. شڪر جو تلوار ساڙ نه هيس، نه ته هائيدوس مچائي وجهي ها. ٻڌنديئي سڀنيو ساڃي، ڏوڪيندو ڊوڙيو ۽ ٿي چار چٽا مٿائس نه وڃي پون ها ته مونکي به حق ناحق (سزا ڪا مون نه ڏني هيس) ڌڪ به واهي ڪڍي ها. جڏهين چوڪنيو ٻڌي ويس تڏهين چٽ ڪنهن شوخ جهنگلي جانور کي ٻڌي ٿي ويا. پوءِ ته لوهه جا ڏنڊا ٻيڙيون کڻي مٿس چڙيائون. روز جانيءَ کي قطار ۾ ڪم تي وٺي ويندا هئا، ۽ روز حولدار دانهن کڻي ايندو هو ته ڪم جي ويجهو به نٿو وڃي. ڪم جو ٿيو پلو. پر اهڙو ته سندس ڏر هو جو هڪ ٻيو قنڌي ڪپڙي ٽڪر وڇائي ڏيندو هوس، جنهن مٿان جاني يار ويهي سڀني مٿان عڪم هلائيندو هو. هن قاعدي ٽوڙيندڙ کي، گهرائي کيس سمجهائيندو، جهٽڪندو هوس. (پر اندر ۾ سڀ وقت مڙس جي دليريءَ کي آفرين ڏيندو هوس.) ٻيو مانس ته جي ڪم نه ڪندين ته سزا نه گهٽي. ۽ جي ”قاهي کڻي ڇاڙهي، وٺيئي نٿن ٽڪرا ٽڪرا کڻي ڪر، پر هي نه هجي ۽ مڙوريءَ جو ڪم

بند ڪين ڪندس. ”انهيءَ جواب تي آءُ به وائڙو ٿي
منجهي پينس. جنهنڪي ڊپ نه ڊاءُ تنهنڪي سختي ڇا
ڪندي؟ هن سان ڪو ٻيو رستو وٺڻ ڪپندو هو. اهو
منهنجي دل وٽان هو، ۽ آخر ورتو ويو، پر تڏهين جڏهين
ڪي ڪين وريو!

سندس قلم ۾ گهڻو وقت گهارڻ کانپوءِ غط آيم ته
”جانيءَ کي ڇڏي ڏيو ۽ وڻيس تيڏانهن هليو وڃي.“
سو لکڻ ته سولائي هو، ۽ هڪ هڪ لفظ لاءِ هڪ هڪ
جان قربان ڪرڻي پيئي. بيڙيون ٻي لاهي، کيس
وري نصيحت ڏيئي آزاد ڪيوسين، ۽ ٽن ڏينهن ۾
هڪ دفعدار ۽ اٺ سؤار خون ڪري ڇڏيائين. سندس
پڇتاءُ جي اها پهرئين بهڻي، پر سندس پڇاڙي به ويجهي
هئي، جا پڇاڙي سندس شان وٽان هئي. عشق بازيءَ
لاءِ مشهور هو. ڪهري قوم جي سردار بلوچ خان جي
زال سان ٺهيل هو. هڪ ڀيري دل پلائڻ ويو ته مرد
کي ڪرڪ پئجي ويئي. جاني هٿيار بند ٿي عملو ڪرڻ
کا مستوري ڪانه هئي. رستوئي ٻيو ورتائون. گهر
جا دروازا ٻاهران بند ڪري، ڪوئيءَ جو ڪڏ پئي، مٿان
پٿرن جنهن جو وسڪارو ڪري ٻنهي چٽن کي سنڪسار
ڪري ڇڏيائون. پر جا سختي جانيءَ سان ڪميسين
تنهن تي ايترو آڏمان نه هوم، جيترو ٻين تي هوم. هيءُ
نه ٻي رحم، ٻي پاڪ بدعاش هو، ۽ پنهنجن ڪماهن جو
ڪيتو لوڙيائين. بچڻ جو ڪٽنب ٻئي درجي جو هو.

اهي به بي رحم هئا، رت وهائڻ کان ڊڄندا ڪين هئا؛ سندن اهو عقيدو هو ۽ جن چڱين بچڙين حالتن هيٺ ڄاوا نپنا هئا، تن کين اهڙو ڪري ڇڏيو هو، پر منجهن چڱائيءَ جو به بچ پيل هو. بچر ۾، ڀاڻس مندو خان ۾، پٽس وزير خان ۽ ٻين ۾ شريٿاڻو انگ به جهجهو هو. جي ساڻن عئل جي هلٽ هڻڻ ها ته اسان کي دغا ڪين ڏين ها ۽ پر اهڙن شخصن کي هٿ ڪڙيون وجهڻ، سندن گهوڙا هٿيار نيلام ڪرڻ، ۽ پوءِ کين چيڪ ڇڏي ڏيڻ ڇت چريائي نه هئي ته ٻيو وري ڇا هو؟ جيتري قدر مون کان پڇي سگهيو اوتري قدر مون انهن حڪمن جي تعميل ۾ اٽڪاءَ وڌا ۽ مٿن وري ويچارڻ لاءِ لکيو، پر جڏهين تينهنائين زور آخري ۾ حڪم آيو ته ڏهين لاچار ائين ئي ڪيم. اڳي بچر کي ماهيانو ٿن سون جي پگهار واري نوڪري آڇيل هئي. پر هاڻ ساڳيو وقت نه هو. هڪ ڏينهن چيائين ته ”صاحب، قسمت من چنن آست؟“ بيارڪ اهڙو صابر نه هو. چيائونس ته خط لکي پنهنجي پٽ اسلام خان کي گهرائي وٺ ۽ پر هي پڙ ڪڍي بيٺو ۽ زور شور سان دانهون ڪري بيٺ نارياڻين. اهو ٻڌو به عجيب انسان هو. وجهه ملندو هوم ته ساڻس گفتگوءَ جو مزو وٺندو هوس، ۽ سندس عجيب جواب ٻڌي پاڻ وندرائيندو هوس. اهڙو جوان ٻڌو مون هڏهن نه ڏٺو آهي. ڄڻ ڪنهن پويءَ ذات کان آب

حيات مليل هوس. عمر ۾ چاليهن ورهين جو مس ٿي لڳو. وار ڊگها ڪارا ۽ منهن ۾ پوريون اکيون جواهرن وانگر پئي بهڪيون.

هڪڙي پيري اميل صاحب کي خبر پيئي ته ڪالهر بگٽين جي ٽولي لت لاءِ سنڀري نڪتي آهي. ناليرا ڦورو ۽ ماري قوم جي اُڀرندي جبل ۾ رهندا هئا. اميل گهوڙا سنجي سندن پٺيان پيو، ۽ پاڻسان اسي (۸۰) سوار ۽ ليفٽننٽ وارڊن سانجهي ۽ جوني نڪتو. ڪاڻڪو جت لت سوڌو لٽل هئا سا جڳهه ڳولڻ لاءِ يارو کوسي کي سونهون ڪري کنياڻين. ساري رات پئي هليا ۽ جڏهين پريات ٿي تڏهين ڇا ڏسن ته مارا دشمن ڇا جو ٻيو ڇا جو، اڳيان ٻوٽ لڳو پيو آهي. هت ڏينهن به هيتريهر ٿو ٿئي. ڪن ۾ جڻ گرم، سخت ۽ ٺهڻ اُس اچيو ٿئي. اڪيون پئي نه سگهه ۽ اُت ڪري ڪن ڳاڙها ٿيو پون. اها باهه اهي ڦورو ٿي سهي سگهنٿا. ٻوٽ ۾ ٺپنا آهن ۽ ٻوٽ جو ٿڪ اُڃ سٺي اٿن. انسان ذات ۾ به بلوچي اُڃ وڌيڪ ڪڍي سگهن ٿا. لت تي نڪرندا ۽ ڪيترو به پري ويندا پر وات تي فقط هڪ پيرو پاڻي پيئندا، سو به ڏينهن تتي ڪين پيئندا. مطلب ته ڏاڍين سختين ٽڪليفن تي هريل آهن، ۽ جيڪي ساڻن مقابلو ڪن سي به ساڳيءَ طرح روڏا هڻڻ گهرجن. پر ڪوبه يورپي ائين ساڻن پچڻ جي به هار ڪانه هڻي. مٿي جي ٿڌر اُگهاڙي ڪري لونڌڙين تي پتڪو هلڪو ويڙهي، ڪاٺ جي

سوڙهي سُر ڪرائيندڙ هني تي ويهي، هڪ ننڍڙي،
 اوڪڙ، بد صورت، پر اڻ هٽندڙ گهوڙيءَ تي لانگ ورائي
 بلوچي سوار ٻم ٻم ڪري ڏينهن ۾ پنجاهه، ست
 ستر مٿلن جي يڪي منزل ڪندو. هڪڙي پيري هڪ
 ننڍڙي ٽولي سر جان ڪين جي فوج سان ملڻ تي ويئي.
 وات تي بلوچي بورائو هون جو يڪي منزل ڪرائي
 وين. منزل ڪندي ٽوليءَ جا اڌ ماڻهو شڪار پورءِ
 بارشوريءَ وچ ۾ مري ويا. جڏهين بلوچ کان پڇائون ته
 ”ڙي، وات تي هيٽريون منزلون آهن ۽ ڊاٻو ڪندا ڇو نه
 ٿي آيا؟“ جي ”صاحب، اهڙي مونکي ڪهڙي خبر؟
 آءٌ ۽ منهنجو گهوڙو ته اڃا تازا بيٺا آهيون. مون ڀانيون
 ڪين مزو ٿو اچي!“ پر جڏهن وڌندو ويو تڏهن اميل
 صاحب ۽ سندس سوار اهڙا اچي ماندا ٿيا جو اڳتي
 چري به نٿي سگهيا. پاڻيءَ لاءِ سڀ ٻاڏائڻ لڳا. ڪي
 ته وات منجهي ويا، ڪي پنٿي رهجي ويا ۽ ڪي لڳي
 ڦٽڪي مري ويا. جنهن مطلب لاءِ نڪتا هئا سا ته
 ڳالهه ٿي وسري وين ۽ رڳو موٽڻ جي نات ياد هين.
 سڀني سمجهيو ته هاڻ هن ياروءَ جي وس ۾ آهيون. جي
 ڪين ڇڏي وڃي ها، يا ڪلاڪ ٻه وڌيڪ ڊوڙون
 پارائين ها ته هڪ به ڪين بچي ها. پر ياروءَ کي جي
 اڳي جا بگڙي يار ڪٿي نه جهلائڻا هئا ته به سرڪاري ماهوار
 پگهار سهائڻو نه هو. اميل کي هڪ ڪپ واريءَ کڏ وٽ
 وٺي ويو، ۽ انهيءَ کڏ جي غير فطرت جي ڦورن کي

ٿي هئي. پر انهيءَ ڪڏ جي پاڻيءَ سوارن جي جان بچائي وڌي. ڪڏ ڏسندي ئي گهوڙا ۽ سوار سڀ انهي ڪاري ڪني، بانس واري پاڻيءَ ۾ ڏوڪي وڃي گهڙيا، ۽ پاڻ اچي هڪ بئي سان پاڻيءَ ڍڪ لاءِ وڙهڻ لڳا.

(۳۴) اميرن جو خزانو.

قلع اندر فقط اميرن جا ڪٽنب رهندا هئا. قلع جي وچ ۾ هڪ شاهي برج آهي، جنهن اندر ٻڌبو هو ته اميرن جو خزانو رکيل هو. هل هئا ته برج ۾ اڪت خانا آهن؛ مگر آزمودي مان ڏٺو ويو آهي ته مشرقي شاهن جي خزانن بابت ڪهاڻيون اڪثري ڪوڙيون ڪٿائون هونديون آهن. عجب جو تنهن هوندي به اميرن جي خزاني بابت هلن کي ماڻهن وزن تي ڏنو. ۱۷۸۱ ۾ جڏهن ڪلهوڙن کي گاديءَ تان لاهي امير ملڪ جا حاڪم ٿيا تڏهن برابر سندن ملڪيت جا به والي ٿيا، پر ايلفنسٽن جو ڪابل تي ڪتاب پڙهيو ته معلوم ٿيندو ته ۱۷۶۳ ۽ ۱۷۶۴ ۾ شاهه زمان پنهنجي بادشاهت جي ڏکڻ وارن صوبن ۾ پاڻ وڃي امن امان قائم ڪيو. پوءِ اميرن کان ۲۴,۰۰,۰۰۰ پاڻوڻڊ رهيل خراج زوريءَ اڳاڙي. جي انهيءَ رقم جو ڪٿي نه اڌ وصول ڪيو، هجيس ها ته به سمجهي وٺبو ته ڪلهوڙن جو خزانو ڪيڏانهن ويو. ائين برابر آهي ته تنهنڪري پوءِ سنڌ جي خزاني تي ٻاهرئين چڪ ڀري کان هئي. به پيرا پوءِ به ڪچ ڏيڻو پيس.

هڪ ڀيرو ۱۸۰۴ ۾ جڏهين شاھ شجاع ۱۷ لک روپيه چڪين، ۽ وري ۱۸۰۹ ۾ جڏهين ساڳئي شاھ انهيمن به ننڍي رقم ورتين. هوڏانهن اسانجي ڪاه کان سالها اڳ ساري سنڌ جي آمدني پنجاهه لک مس هئي، جنهن مان اُپر سنڌ وارا امير ويهه لک کڻندا هئا، ۽ ميرپور وارو شير محمد ست لک کڻندو هو. ٽيهارو لک حيدرآباد جا پنج مکيه امير بااثر ورهائي کڻندا هئا، انهيڪري ڪنهنجي به آمدني سيڪنڊ ڪلاس انگريز امير کان مٿي نه هئي، ۽ سڄي آمدني اسانجي ڊيوڪ آف ڪمبرلنڊ ۽ لارڊ ويسٽمنسٽر جيتري مس هئي. انهيءَ رقم مان هزارين مٿرب پاليندا، پنهنجو راجائي ثابت رکندا، ۽ پبلڪ ورڪس تي خرچ ڪندا هئا، جي اهو به ياد رکندو ته ملڪ جي پڌرائش جون به پٽيون جنس ۾ وٺندا هئا ته عجب لڳندو ته اهو اڪيئن ۾ رکيل ڌن جڏهين ورهايو ويو تڏهين سڄي پڇ ايترو ڪم نڪتو؟ تنهن کانسواءِ ٽالپرن ۾ ڪي ته نهايت لوڻو حاڪم هئا. مير ڪرمعلي ڏيڍ جو ڏاتار هو، نصير خان ڪنهن وقت اجايو سجاڙو خرچ ڪندو هو، جنهن ڪري پنهنجي ڀاءُ نور محمد جي فوت ٿيڻ کان ٿورا سال اڳ سندس خرچ مٿس ئي هوندو هو. شايد انهيءَ ڪري ئي اسانجي ملاقات وقت، شهداد کي منهن ٿي ڏنائين، جو جو هوڻن ڪيڏانهن ڇاڇو ڪيڏانهن سندس لويي لالچي پائتيو؟ نه نور محمد نه صوبدار وٽ ڪا ملڪيت هئي.

(۳۵) ميرن جوڻ جهڻيُون .

مير ۽ سندن عملدار جڏهين دريائي سَٿر تي نڪرندا آهن تڏهين جهڻي ۽ ڀڄڻ هندا آهن. آلائي ۽ سينگاريل جهڻي حيدرآباد جي ويجهو ايندي آهي تڏهين اهو لُٽاءُ سنڌ ديس ۽ سنڌو درياه جو هڪ عجيب سمجهيو آهي. انهي موقعي تي مير بحر اڇا ڪپڙا اوڍيندا ۽ ميرن جي امداد ڪيل رنگارنگي ڏيئي ٽوپي پهريندا. ناڪتا به موقع ڏسي خاصا ڪپڙا ڏيئي، جڏن ڪپ تي ٺڌڙي رس چڪيندا ويندا آهن. ۽ سندن شلوارون واڙ ۽ قنڊي بهنديُون آهن تنهن جهڻي وڌيڪ رُونقدار نظر ايندي آهي. ڏس ته پاڇيل مٿان وڏيون ڳاڙهيون بيمقون پيئون وسن، ۽ ڊگهي ڪوهي جي چوٽ تان هڪ لمبي رنگارنگي ڌڄا درياه مٿان هوا پيئي چمي. ٻيڙيءَ جي آڳيل ۾ هڪ ننڍڙو سهڻو قزمجي شاميانو لڳل هوندو آهي جنهن ۾ حاڪم شان سان ليٽيو پيو آهي، ۽ ٻئي پاسي هڪ ڪاٺ جي ڪشادي سهڻي اُڪريل ڪمري ۾ ڪئين غلامتگار وينا آهن. هڪ مٿاهين جڳهه تي سڪائي اُڀو آهي، ۽ سڪان به وينو هلائي ۽ همراهن کي پيو ”آلي شالا! آلي شالا اُٿسا!“ ڪري. سڀ خلاصي هل هلاو مڃايو وينا آهن. عمر جا پڪا آهن ته به ڏاڍا خوش مزاج پيا لڳن. سندن به جفا آهن، ڀنگ جا سڀ شوقين. اهي ٻيڙيون شاهي ۽ سينگاريل ٿين ٿيون. جيڪا حيدرآباد ۾ ڏٺيم سا ۱۲۰ فوٽ ڊيگهه ۾

هتي ۴ ويڪر ۾ ساڍا ۱۸ فوٽ بيشڪ هئي، ۽ سندس ڪام اڍائي فٽ. ۶ ڳن هوس، ۽ هر هڪ ڳن پنجن خلاصين موڙيو ٿي. ملبار جي پڪي ساڳ جي چڙيل هيون جي مغلبين يا ڪراچي بندر تي نهن ٿيون. درياھ تي جهمٽين کي هڪ ئي خطرو آهي. ڪنهن ٻڌل وڻ مٿان اچي ويٺون ته سندن تري کي چوڪو آهي. باقي اهڙيون پڪيون ۽ مضبوط آهن جو جتي دُوندي پوڙا پورا ٿي پوي تان جهمٽي ثابت لنگهي ويندي. باقي مال، خاص ڪري اُن ڪٽل لاءِ ساري سنڌ ۾ دُوندي ڪم ايندي آهي.

(۳۶) سنڌ ۾ درياھي سفر.

درياھ کي سنڌين ڀاڱن ۾ ورهائي ٽڪر ٽڪر ڪي مڪاني نالا ڏنا آهن. جن انگريزن درياھ بابت لکيو آهي تن انهن نالن تي ڪوبه ڌيان نه ڏنو آهي. درياھ جي بيانن ۾ تنهنڪري ئي مونجھارو نظر ايندو آهي جو ڀاڱي ڀاڱي جي حالتن موجب جدا جدا نالا مليا اٿن، پر اسان جي لکندڙن سمجهيو آهي ته اهي نالا ساڳئي درياھ جا نه پر اُنجي شاخن ۽ واھن جا آهن. مثلاً ڪن جاڻايو آهي ته وِڪَر (گهوڙا ٻاري) وٽ وڃي ٿي عجمڙيءَ ۾ پوي، پر اهي شاخن نه مگر درياھ جي ٻن ڀاڱن جا جدا نالا آهن، جي ڪنهن غاص ڪري ۽ پورا ڏنل آهن. هيٺينءَ ياداشت مان خبر پوندي ته حيدرآباد

کان هيٺ، ويندي سمند تائين درياھ جي ڀاڱن جون
 ڪهڙيون حدون آهن ۽ اهي ٿالا ڇو ٿا ويا آهن:-
 ساهو- (حيدرآباد وٽ هڪ ڳوٺ کان ويندي نٿي
 وٽ ٽڪرن تائين: مفاصلو ۴۰ ميل) معنيٰ: ڇڱو.

سيتا- (نٿي کان وٺي ٿوڙي تائين ۲۸ ميل) معنيٰ:
 اڳي سيتا درياھ اٿان وهندو هو.

موگراه- (ٿوڙي کان وٺي اڳئين نير درياھ جي
 پيٽ تائين: ۵ ميل) موگراه قوم جي نالي تان.
 پوپٽ- (نير کان وٺي سوناھو تائين: ۴ ميل)
 ڏند ڪٿا موجب.

واياڻي- (سوناھو کان وٺي گوراه تائين) واپين جي
 وسنءَ ڪري.

بنو- (گهوڙاڀاري تائين) درياھ تي بند ڪري.
 حجامڙو- (گهوڙاڀاريءَ کان سمند تائين: ۲۰ ميل)
 جو هڪ پيٽل حجام پار ويندي هٿ ٻڌو هو.

درياھ جي هيٺون ڀاڱن مان، ٽن ڀاڱن (پوپٽ،
 موگراه ۽ سيتا) جون ساڳيون حالتون آهن ۽ سفر لاءِ
 انهن حالتن جي واقفيت ضروري آهي. درياھ جي
 انهيءَ ٽڪر ۾ اٽل پتل ڪري هيٺ دواڻي ۾ درياھ
 جي شاخن جا وهڻ ڦرون گھرون ٿا ۽ اهي تبديلون ٽين
 ٽيون، جنڪري درياڻي سفر خطرناڪ ٿيڻو. مٿي ساهو
 ڀاڱي ۾ ٻنهي ڳوٺن جي زمين پڪي آهي ۽ ٽڪرن جي
 قطار ڪري. درياھ ساڳي واٽ وٺي وهي ٿو، پر سيتا

ياڳي کان وٺي بوڙ بوڙان شروع ٿئي ٿي. تنهنجا سبب هي آهن: هڪ پاسي ڪڇي زمين ۽ ٻئي پاسي ڪن ڪن هنڌ درياھ جي تيز وهڪ. زمين هلڪي ۽ سوئي واري ۽ مٽيءَ سان گڏ واريءَ جو جهجهو انداز آهي. اهڙيءَ زمين جا ٽڪر ٽڪر حيدرآباد کان ويندي سمنڊ تائين آهن. جتي آهن، غاص ڪري مٿين ٽن پاڻن ۾، اتي ڪپ پيا ڪاڇن ۽ سڀر جا سنڌا پيا ڦرن. سياري ۾ پاڻي لٽل هوندو آهي، پر ائين ڪنهن چوَن پاڙوَن پيو وٺندو آهي، تان جو پنڇوءَ چوَن ڀڪوَن دُو درياھ ۾ وڃيو پون. پاڻيءَ ۾ ايتري لٽ بوط ڪري درياھ جو پيٽ ڦري گهري پيو. انهيءَ رنگ ڪري، وقتي رات جو جڏهين ڪڙڪو پري پري کان چٽو ٻڌبو آهي، تڏهين هڪ منٽ اندر ۱۳ ڏڌڪا ٻڌا هوندم ۽ اهي ڏڌڪا ڪپر جي کاڌ ڪري ٿيندا آهن. ڊاڪٽر هيڊل درياد جي رپورٽ لکندي چويٿو ته هڪ رات جي وڳڙي ۾ سندس ٻيڙيءَ جي ٿورو اُڳيان ڪپر جو ٽڪر، ۴ سَو فوٽ ڊگهو ۽ ۱۰۰ فوٽ ويڪرو اُچل کائي درياھ ۾ وڃي پيو. ايڏو ڌڪاءُ ٿيو جو چٽ ڪو آبشار جبل جي گُريءَ تان دُو اوڙاھ ۾ ٿي ڦيهون ٿيون ۽ درياھ ۾ ايڏي لهر ٿي جو چٽ سندس ٻيڙي آڪري سمنڊ ۾ لوڏا ٿي کاڌا. ڪي جهوپڙيون لڙهي ويئون ۽ هڪڙي مال مویشي مشڪلات سان بچي سگهيو. صبح جو ڇا ڏسي نه مارا! جتي ڪالهه درياھ ۳ پوره (۱۸ فوٽ) اونھون ليٽو هو اتي اڄ هڪ ٻيٽاري پاڻيءَ

مٿان ڪني ڪڍي بيٺي آهي. ڀڳه ڪٽڻ مهل سندس
بيٺڙيءَ کي وڏو ڀڪو ڏيئي درياھ جي ڀيٽ ۾ وڃڻو
پيو. هن مثال مان معلوم ٿيندو ته درياھ جي هنن ٽن
ڀاڱن ۾ ڪيترو جلد ۽ ڪيڏو وڏو ڦيرو روز بروز پيو
ٿئي. مطلب ته درياھ جو ڀيٽ ايترو جلد پيو ڦري جو
گهڙو به هوشيار سڪائي نڪو آهي، ۽ ناڪڻ کي خبردار
ڪرڻ کانسواءِ ٻيو ڪجهه نٿو ڪري سگهي.

واياڻيءَ واري ڀاڱي ۾ زمين چيڪي ۽ پڪي آهي
پر ٻين ڀاڱن ۾ حالتون خراب آهن. حيدرآباد جي ڀرسان
به ڪن ڪن هنڌ درياڻي سفر اٽانگو آهي، پر خبرداريءَ
سان خطري کان پاسو ڪري سگهجي ٿو. باقي جي زور
کان سواءِ اوياري مسافري اينگهجي پوندي، پر انهيءَ
زور سان به مسافري ڪو ٿورو وقت ڪين وٺندي.
سبب جو ڪٿي درياھ جو ڀيٽ دغا ڏيندو ته ڪٿي
ڀاڙيءَ جي رفتار آڏو ايندي. وهڪو اڄ هتان سڀان هتان،
۽ اڪثري ويچارا سڪائي وڃي سڀر تي منجهي بيهندا آهن.
سياري ۾ لاوهارو ايندي هڪ هڙهي ڀاڙي ٽانگهڙ لاءِ
اڳيان چوڙيندا آهن. پر انهن جتنن هوندي به ڪڏهين
بيٺڙيون وات تي چيچي پونديون آهن، جتان ڪين ڪڍي
وهه ۾ وجهڻ هڪ هلاڪيءَ جو ڪم آهي. بنياري ۾ اتر
واٽ سٽيندي رواجي بيٺڙين جو ته چاڙهو ئي ڪونهي.
پر ڇهن ستن فوٽن جي ڪام وارو جهاز ڪوڪواري يا
ڪيڊواري منهن مان گهڙي درياھ جي ٽيهه ڀاڱي
تائين سولائيءَ سان ڀڄي سگهي ٿو. درياھ جي انهن

منهن ۾ به سال بسال وڌيون ڦيرقاريون پيئون ٿين، تنهنڪري تڪليفون درپيش آهن؛ پر منهنجي خيال موجب جيسين درياھ پاڻيءَ جو اوتروئي انداز ڇڏيندو ايندو تيسين دواڻي جي شاخن ۾ پاڻيءَ جو پيٽ سراسري طور ساڳيوئي رهندو ايندو. اهڙا جهاز ٽيهه ٽائين سڌا هليا ويندا، پر سياري ۾ جن جهازن جي ڪام ۴ يا ۵ فوٽ هوندي سي حيدرآباد ٽائين مس وڃي سگهندا. شهر جي هيٺ درياھ جي آڀار ڪيترن هنڌ پاڻيءَ جي ماپ وٺندي ڪٿي به ساڍا ۷ يا ساڍا ۸ فوٽن کان مٿي پاڻي نظر نه آيو، تنهنمان سمجهان ٿو ته سڄي پاڻي ۾ سراسري ۵ يا ۶ فوٽ اونهائي مس آهي. هن درياھ جو مرڪز آهي جو هڪ ڪپ کان ٻئي ٽائين منجهس آڏا اٽانگا کس هوندا آهن. ۵۳ ميلن اندر اونهي پاڻيءَ ۾ اهڙا به لس نظر آيا. ڪيڊواري ۽ ڪوري شاخ ۾ ته اهڙا ڪئين آهن. تنهنڪري درياھي سفر لاءِ جهاز وينوڙا ٺاهڻ گهرجن، ۽ انهن جهازن کان جي پيڙين چڪڙ جو ڪم وٺو آهي ته ڪلاڪ ۾ ٻيو نه ۶ ميلن جي رفتار هٽڻ گهرجن.

درياھ جي ڪپن تي ڪائين جي تڪليف آهي. شڪارگاهن ۾ بيلا آهن، ۽ جهازن لاءِ ڪائون ڪوڙ ڏين ته سولائيءَ سان ڏيئي سگهن ٿا. پر امير اهڙي ڳالهه ٻڌن ڇو ٿا؟ تازا صلحناما ٿيا تن ۾ شڪارگاهن جي بچاءَ لاءِ چيٽرو منتظر رهيا اوترو ٻئي ڪنهن ڳالهه لاءِ نه. دواڻي ۾ لڳي کان سواءِ ٻيو ڪو درخت ڪونهي، ۽

ڪو ورلي وڌي ويجهي ٿو. ڪاٺين ڪرڻ ۾ به وقت لڳيٿو. تازو ”انڊس“ جهاز جي سفر ۾ ٻيهر جي ڪاٺي ٻاري ويئي، ۽ اها نهايت ڪمائي نڪتي. ٿمر جي ڪاٺي به چڱيري آهي، پر اها فقط سمند جي اوسي پاسي هٿ اچي ٿي. هن وقت پورو بندوبست ڪجي ته ٻن جهازن لاءِ واٽ تي پورو ڏاڪ ملي سگهي ٿو.

(۳۷) حيدرآباد شهر - ۱۸۳۶.

قلع جي بجاءِ لاءِ چارون طرف هڪ خندق (کاھي) آهي. شهر سان آمدرفت لاءِ وڏي دروازي جي سامهون ڪڏ مٿان هڪ ڀل آهي، جا لنگهي شاهي نواز ۾ وڃي ٿو پئجي. دروازي اڳيان به بجاءِ لاءِ هڪ نيم چڪر ديوار آهي ۽ ڪهڙي به پاسي دروازي تي پهچڻ لاءِ اڌ شهر جون سوڙهيون گهٽيون پهر يائين لنگهڻيون ٿيون پون. ڪوٽ اندر جايون هڪ ٻئي مٿان ڳاھت ٿيون پيئون آهن، ماڳهين ڪوٽ کان وٺي شهر ترتيب سان اڏيل آهي. قلعي ۾ هر قسم جا مڪان چڙيل آهن، جن جو نه اُنڊ نه منڊ ۽ هيڏانهن هوڏانهن فقط سوڙهيون ۽ ڏنگيون گهٽيون آهن. صاعيزادن جا محل، ديوان خاص، ميراثي درٻار، نوڪرن جون جڳهيون، مسجدون ۽ ڪڙهيون، حرم، خاناسپ اندر هڪ ٻئي مٿان سٿيل آهن. اندر نه باغ، نه ٻيڙو، جتي ڪسرت وٺي سگهجي يا سڄ هوا وڃي سگهي. سڀني عمارتن پٺيان ڪوٽ

جي وڏي ديوار، جنهن مٿان شاهي برج ۽ ٻه ٽي ميون جا بنگلا بسڻ ڪڍي بيٺا آهن. انهي ڪوٽ اندر سنڌ جا امير دٻيا چڻ بند ٿيا ويٺا آهن، جتان سال ۾ هڪ ٻه ڀيرو نڪرڻ شڪار لاءِ.

عيدرآباد جي شهر جو نقشو سوڌو آهي، ۽ ڪيترين ماڻهن کانپوءِ معلوم ٿيو آهي ته شهر جي هيٺين ايراضي آهي: قلع جي ٻل کان وٺي شهر جي اُتر حد تائين ۱۱۶۱ وال، اڀرندي کان الهندي تائين ٽڪر تي وسيل ڀاڱي جي سراسري ويڪر ۵۱۰ وال، جملي ايراضي ۵۹۲، ۱۱۰ چورس وال. ايتري پيٽ ۾ ڇڳهيون هڪ ٻئي مٿان ڳاھت ٿيل آهن؛ پر جن گهٽين مان آمدرفت آهي سي سوڌائيءَ تي ٺهيل آهن، ۽ سوڙهيون هوندي به البت صفا آهن. شاهي بزار کانسواءِ ٻه ٻيون همدروش بزاريون آهن، جي سڄي شهر جي ڏيگھ مان لنگهن ٿيون. انهن بزارين جي آر پار اڀرندي کان الهندي طرف ننڍڙيون گهٽيون آهن.

جنهن ٽڪر تي شهر اڏيل آهي سو ڪوٽ کان وٺي اُتر ۽ ڏکڻ ٻنهي طرفن جي ڦٽن تائين غشڪ ۽ پٿرائون پونو آهي. ٽڪر تي پاڻيءَ جي سخت اُٿاڻ آهي، ۽ نگر واسي اڀرندي ڪڇي واريءَ ڪنڌ مان پوين. پر اهو پاڻي بيٺل ۽ بانسي هڻڻ ڪري فقط غريباباد ڪم آڻي. ڀڄنديءَ وارا پيٽ جو پاڻي ڦليليءَ مان پرائيندا آهن. سياري ۾ ڦليليءَ جو پاڻي ڪوٽي وڃي ٻين مان ڪڍندا آهن، پر

توري وهڪ ڪري، ڪلراڻي زمين هوندي به بارو نٿو
 ٿئي. ميزن لاءِ بهشتي ڍڳن تي ڦليليءَ مان مشڪون
 ڪوٽ ڏي نيندا آهن. قلع اندر پيٽ جو پاڻي بند
 ڪونهي، ۽ ڪوهن هٿ بابت آءُ پڇا ڪري ڪين
 سگهيس. ڀانيان تو تہ ڪو ڪوهه ٻوهه ڪونهي، ڇو جو
 هن پاسي زمين ۾ ايترو ڪلر آهي جو سڀ پاڻي بارو
 نڪري ٿو ۽ اهو پاڻي سڄي جي تو تي سڪائي، لوڻ
 ٺاهي عام طرح بزار ۾ وڪڻندا آهن. ڪلر مان لوڻ گهڻن
 هنڌ ٺهي ٿو، پر ’ڪرڪ‘ ڳوٺ مان خوب ٿو اچي.
 ٻين شهرن وانگر حيدرآباد کي بچاءُ لاءِ عالم پناهه هجي
 ها تہ به پاڻيءَ جي اُٿل ڪري بچاءُ ڏکيو ٿئي ها، جو
 اهوئي سبب آهي جو جڏهين حيدرآباد تي ڪو چڙهائي
 ڪندو آهي تہ مير شهر بچائڻ بدران ڪوٽ ڇڏي ٿو
 پاسي پناهه لاءِ پڇي ويندا آهن.

شهر اندر ڪوبه آبرودار ماڻهو نٿو رهي. اڪثري
 واڻيا، ڪاريگر ۽ درٻار جا خدمتگار ئي رهن ٿا. جن
 عملدارن کي ڪوٽ اندر جڳهه ڪانهي، سي ڪوٽ
 جي چؤگرد ميدانن ۾ ڳوٺن اندر رهن ٿا، جي اڪثر
 ڦليليءَ جي ڪپ تي آهن، جتي ميرن جا باغ آهن.
 انهن کي تنڊا چون، جن تي اُتي جي چڱي مڙس جو
 نالو پيل هوندو آهي. سانگي سان ملاقي آيو تہ مٿان
 تي تنبو هڻندو، ڇو جو اميرن کي ڪوٽ اندر اهڙي
 خلاصي جاءِ ڪانهي. اوسي پاسي جي ڳوٺن ۾ ڪئين

ماڻهون رهن ٿا جي شهر کي شيءِ شڪل پهچائين ٿا،
پر پاڻيءَ جي اٿاڻ ۽ سوڙهه ڪري شهر اندر رهي نٿا
سگهن، مثلاً ڏوبِي، رنگريز، لوهار، ڪلال، وغيره
جن سڀني کي درياهه يا واه جو ڪپ وڌيڪ سهنجو
آهي. شهر ۾ وڻ وڻ جي ڪاٺي آهي. سنڌين ڪانسواءِ
پروچ، پٺاڻ، ملتاني ۽ اڀرندي سرحد وارا رهن ٿا.

حيدرآباد شهر ۾ واپاري ۽ ڪاريگر:

دڪان ڏنڌي وارا نوٽ

ڏنڌو

۳۰۰	۴۰	۱. اُن جا واپاري
۱۵۰	۳۵	۲. باڪري
۳۲۵	۶۰	۳. لوهار
۱۷۵	۸۰	۴. ٺاٺارا
۱۰۰	۴۵	۵. سونارا
۲۱	۱۳	۶. چمار
۲۶	۳	۷. موچي
۲۷۵	۳۲	۸. زينون ٺاهيندڙ
۳۰۰	۴۰	۹. زره ساز
۵۰		۱۰. باروت ٺاهيندڙ
۴۰		۱۱. لوهار

اهو ڪم پروچ ٿي ڪندا آهن.
انهن دڪانن تي پراڻو لوهه،
ڪليون، ڪپ
وڪامندا آهن.

ڌنڌو	دڪان	ڌنڌي وارا	نوٽ
۱۲. ڪپڙي جا واپاري	۱۰۰	۴۲۵	
۱۳. جواهري	۷	۱۳	اڪثري ملٽائي
۱۴. سئي سڳي جا وڪڻندڙ	۳	۷	
۱۵. قطيگر	۵۰	۱۰۸	لڪڙي هالن کان ايندي آهي ۽ مال ٻاهر گهڻو ويندو آهي.
۱۶. حلوائِي	۷۰	۳۵۰	
۱۷. ٽيلي ۽ گِٽَ وارا	۹		
۱۸. پساري	۱۲	۳۲	
۱۹. واڍا	۱۴	۳۰	
۲۰. ڌوپي		۳۲۵	درياهه جي ڪپ تي رهندا.
۲۱. رنگريز		۲۷۵	
۲۲. ڪاسائي	۷۵	۳۰۰	چار دڪان خاص ميرن لاءِ آهن.
۲۳. بهشتي		۳۰۰	ڍڳن تي پاڻي پوري ايندا آهن.
۲۴. مشڪ وارا		۱۵۰	مشڪ پوري ٻنن تي پاڻي ڪٽندا آهن.

(۳۸) درياھ رستي واپار.

تڪليشن ڪري سنڌ جي واپارين درياھ ڇڏي خشڪيءَ جا رستا ورتا آهن. جيڪو مال سنڌ يا ڏيساڻو لاءِ بپڙين ۾ ٻاهران پورجي اچي ٿو سو سڌو درياھ جي بندر (گهوڙاباريءَ) تي نٿو لهي، پر ڪراچيءَ ۾، جتان اُن جو قطارون مال لڏي لٿي، جهرڪ، حيدرآباد، شڪارپور ٿيون پهچائين. ٿورو پوڏيسي مال وري ڪڇ جي رڻ رستي لڪپت يا پاونگر کان ٿو اچي. درياھ رستي سهنجي هجي ها ته واپار اهي خشڪيءَ جا اُڻانگا رستا نه وٺي ها. هينئر به ساڳيون دنگيون ڪراچيءَ ۾ ولائي مال لاهي گهوڙاباريءَ ڏي اُن لاءِ سڪڙيون وڃن ٿيون. پر جي درياھ جو رستو سڻائو هجي ها ته ڪراچيءَ بدران سڌو درياھ جي بندر تي مال لهي پڙهي ها. اُتر سنڌ کان جو اُناج ٻاهر وڃي ٿو سو به درياھ جي بندر تي نٿو لهي، پر جهرڪن کان پوءِ بپڙيون ڇڏي خشڪيءَ رستي قطارون ڪراچيءَ پهچائين ٿيون. انهيءَ ڪري اُتر سنڌ جي اُناج لاءِ گهوڙاباري نه پر ڪراچي بندر آهي.

درياھ جو اُن اهي حالتون ڏسي جتي جتي درياھي سفر ۾ تڪليشنون نظر اچن ٿيون اُتي واپاري پاڻي ڇڏي خشڪيءَ جو رستو وٺي ٿو. سنڌ ۾ خاص ڪري الڙ ۾ خشڪيءَ رستي سفر ڪهڙو سهنجو آهي. چارون طرف سڌا لسا پٽ ٻيا آهن، جتي لٿي، ڪرڙ،

ڪنڊيءَ کان سواءِ ٻيو ڪجهه نٿو ٿئي، ۽ اهڙن پٽن ۾ اُن جا وڳو ڪاٺي ڍڙ پيا ڪن. سڌن پٽن ڪري اُنن جي مسافري به سولي ٿي ٿئي. ڪراچيءَ کان حيدرآباد اُت ۴ ڏينهن مس ٿو وٺي. پر سياري ۾ جڏهين اُتر ٿو لڳي تڏهين درياھ رستي هڪ ٻيڙي گهوڙاڀاري کان حيدرآباد تائين ۱۵ ڏينهن ٿي وٺي. مال سان چڪار هجي ته ۴۰ ڏينهن به کايو وڃي.

جڏهين ڄاڻو انهن تڪليفن تي غور ڪندا، جڏهين انهن تڪليفن جا سبب پوريءَ طرح ڳولي ڪيندا، جڏهين سنڌ جو واپار وڃ ايشيا سان زور وٺي ويندو تڏهين انهن تڪليفن کي منهن ڏيڻ لاءِ ايترو خرچ ڪيو ويندو ۽ اُهي تدبيرون ڪيون وينديون جي گنگا ۾ ڪيون ويئون آهن، پر في الحال پاڻيءَ ۾ خشڪيءَ جا رستا ڇڏي، خرچ ۽ جوکي جو ويچار ڪري، واپاري سھنجي ۾ سھنجو رستو وٺندا رھندا. جي انگريزي واپاري هر ڀيرو پاڻيءَ جي رستي کي چنڊڙي پوندا ته ڏسي واپاري وجهه وٺي خشڪيءَ جا سھنجه ڏسي واپار ۾ ڌڪ هڻي کين ٺوٺا ڇڏائيندا.

عام طرح اهڙو خيال آهي ته جنهن راجنيتيءَ ڪري سنڌ جي اميرن دريائي سُر تي اٽڪوڻ وجهي واپار کي دٻايو آهي تنهن ساڳيءَ نيتيءَ ڪري ملڪ اندر واپار هن وقت ماڻو آهي. انهيءَ خيال ڪري جيڪي سنڌ سان ويجهو ناتو چاهين ٿا سي سنڌ مان ٻين فائدن

جو ڪوبه ويچار نه ڪري فقط دريائي سفر ڪولڻ ڏي
ڌيان ڏين ٿا. پر منهنجي خيال موجب هن سوال تي
اڃا وڌيڪ ويچار ڪرڻ جي ضرورت آهي. تيسين ته
هن ئي سبب ڪري ويچارن ٽالپرن کي جهنگلي، وغيره
ڪوٺڻ کان ڪنهن به ڪو نه ڪاڌو آهي.

پر ڪنهن ٿڌي سيني سان ائين به ويچارڻو آهي ته
جن عالم آشڪار سببن ڪري ٻين ملڪن ۾ واپار ڊپل
آهي؟ جيڪڏهن امير واپار جا دشمن آهن ته خشڪيءَ
رستي سندن ملڪ اندر واپار جا به چو نه اهڙائي دشمن
آهن؟ يا ته جو واپار مڪران، ڪڇ، ڪاٺياواڙ ۽ عربستان
کي ان پهچائي ٿو سو به نگهوسار چو نه ڪيو اٿن؟ يا ته
چو آفيم جا وڻجارا انگريزن هيٺان ملڪ ڇڏي سنڌ جو
رستو پسند ٿا ڪن؟ جي اڄ شوري تيار ڪرڻ جو
ڌنڌو بيهي ويو آهي ته انهي ۾ ميرن جو قصور ڪونهي،
پر اها شيءِ هاڻي ٻين ملڪن مان ٿي اچي. نئي جون
لونيگيون جي اڳي هاڪاريون هيون تنجو ڪاپو گهٽ
آهي ته به انهيءَ ۾ ميرن جو ڏوهه ڪونهي، پر جن
هنڌ چالو هيون اُتي اميرن ۽ شاهوڪارن جون حالتون
ڦري ويئون آهن. جي ستڊ جو واپار ڌڪاڻجي ويو آهي
ته انهيءَ لاءِ به مير جوابدار نه آهن، پر اوسي پاسي جي
ملڪن ۾ هاڻي امن امان ڪونهي. دريائي سفر ۾ جي
اٽڪون تڪليفون آهن ته اهي به قدرتي آهن.

(۳۹) سنڌ جا شهر.

سنڌ جهڙا گندا ۽ غليظ شهر ڪي ورتي هوندا. گهرن اڳيان ڪني پاڻيءَ جي ڪسي، سوڙهيون گهٽيون جنمان بوجي وارو اُت ڏکيو لنگهي سگهي؛ وات تي چيڙي جا ڍڳ؛ هتي هتي رولڻ ڪتن جون ٽوليون جي ڌاريو يا گورو ڏسي اُٿل ڪري اينديون. ٻارن مٿان ايتريون مڪيون جو سندن منهن نه پيا ڏسجن؛ ڪاسائي يا پساريءَ جي دڪان تي هزارين مڪيون. خبر ئي ڪانه پوندي ته ڪهڙي شيءِ وڪري لاءِ رکي آهي؛ هوڏانهن گهٽين ۾ گدلين ماڻهن جي پيم، بانسون جي ٺڪ پيڻون ساڙين، ۽ اُس اهڙي ٺڪي جو بندوق ٿري وڃي. رهي اٿو سنڌ جا شهر. وائڪائي ۽ نار ڪري سڀ رات جو کڏن تي سمهندا آهن.

چڱي خاصي شهر ۾ بزار خرور هوندي. پر تڏن يا ڳوٺين سان ڍڪيل، جو ڏينهن ٽپي نه گرمي نه ٿئي. شڪارپور جي بزار ۾ جهڙي دؤنق لڳندي آهي اهڙي مصر ۾ قاهره کانسواءِ ٻين ٿورڙن هنڌ ڏسي آهي. عجيب، غريب، چهچتي واريون ٽوليون. هٿ وچ ايشيا جا واپاري، آڀرندي ۽ الهندي هندوستان جا واپاري پاڻ ۾ ملندا جهلندا ڏسڻ ۾ ايندا. اٽڪل ۴ ٻيچي شام جو بازار تيز ٿيندي. پوءِ مٿي توڙيو وسندو، ڳا ڳيه ۾ ساهه پيو منجهندو ۽ سؤدي وارن جو گوڙ گنبور مچندو. مطلب ته مشرق جو لقاءُ لڳندو.

هو هنڀيلو مسلمان ڏس. عمدي سنجيل سينگاريل
غراساني گهوڙي تي چڙهيل، مٿي تي ڪيمه خاب جي
ڊگهي ٽوپي، ڳچيءَ ۾ ريشمي رومال، اڳيان ۽ پٺيان سنڌي
سپاهي ”پوش! پوش!“ ڪندا ڏوڪيندا ويندا، پوءِ
پٺاڻ لنگهندو. ڇاڻيءَ تي نيرو رومال، ڪلهن تي ڪارا
ڊگها گهاٽا وار، اکين ۾ آڱ، ڳلن تي جبل جي هيٺ
جي لالڻ. ڏاس جي جبي وارو پشين جو سڏ، حسين
جڙاڻي، جهولدار چوغي ۾ رنگارنگي پٽڪي سان قنڌار
جو سؤاگر، ڳري تلوار ۽ شوخ مهاندي وارو قدآور پٺاڻ.
انهن سڀني جي وچ ۾ گدلو سنڌي ۽ چوٽو، ذليل، نيچ نٿو ائيندڙ
هندو. شايد لکن جو خاوند، پر ميرن جي لت کان ڏهڪايل.
اڄهو اهڙن جون ٽوليون شڪار پور جي هزار ۾ پيئون
اينديون وينديون، فقط جهنڊولن وارن، وڏي ڀڳي،
تلوار، بندوق ۽ تازي گهوڙي وارو جهنگلي پوڄ ڪين
اچندو، اهو رڻ پٽ جو قورڻو شهرن جو شوقين ٺاهي، ۽
انهيڪري شهرن ۾ ڪين ڏسبو آهي.

(۴۰) سنڌ جا هندو.

سنڌ جا هندو بلڪل عفا ۽ مٽي جا آهن، ڪي
هوندا وارا شهرن ۾ سکيا آسودا رهن ٿا، پر غريب واڻيا
سي ته هڪ ذليل قوم آهي. نهايت گندا، هلت ۾ نيچ
۽ بيچارو. يهودين وانگر آزاريل ۽ ڏڪاريل، پهريون
هندوستان ۾ نيابت پائين جهڙو، ڀڳڙي اڪثري وڏيري،

ملتان ڏي ننگ جي ۽ مگر سڀ مسڪينيءَ جو بيڪ پاڻي ملڪيت پيا لڪائيندا. سنڌ جون هندو زالون قدرتي سوڌن سنن روشن واريون ليکبيون آهن. سڀيئي بدن ۾ توڙي گھرن ۾ ڇمڪي نه مسلمانن کان به وڌيڪ گدليون آهن. ڪپڙو جو مسلمان زالون پائين سوئي پائين.

جڏهن هندوستان جا هندو ٻاهران آيو وارا ۽ فضيلت وارا تنهن سنڌ جا هندو نه آهن. ڀلا هت ملڪ جي ريت رواج تي هلن تڏهين مس رهي سگهن. رواج مسلمانن، لباس مسلمانن، گنديون عادتون، ميرو بست، ڌرمي رواجن يا نيات جي نيمن ڪري هندوستان جو هندو پاڻڪي عياش مسلمانن کان اُتم سمجهندو آهي تنهنڪي هت پڇي به ڪونه. پر هڪ ڳالهه ۾ هي پائمال ماڻهو سڀني کان اول درجي ۾ آهن. ڌڻيءَ جي پٽ هوندي ته ڌنڌي ۽ ڌڻيءَ لڻيءَ ۾ ايماندار، مگر سنڌ جي سردارن ۽ اميرن کان پاڻ بچائڻ ۽ کڻو کائڻ لاءِ دغا ۽ دولاپ بنا ٻيو ڪو ڇاڙهو ئي ڪونه اٿن. سڌاين حالتن هيٺ ڇا ڪندا سو چڱي نٿو سگهجي. سندن هنديون اُتر-اولهه جي ملڪن ۽ سڄي هندوستان ۾ روڪڙ ڪري ليکبيون آهن، سا هڪ چوڻي آهي، ۽ اها سنڌي شاهوڪارن جي ڪارپٽ جي ثابتي آهي. سنڌ ۾ انهن ماڻهن جي حفاظت ڪرڻ اسانجو اول فرض ٿيندو. هي ملڪ جيڪڏهن واپار ۾ وڌيو ته هندن جي ڪري ئي وڌندو ويجهندو. جن مصيبتن کي ڪڏهانڪر منهن

ڏٺو اٿس، سي اُهي ئي محسوس ڪري سگهندا جي
اسانجي ملڪ ۾ يهودين جي تواريخ مان واقف آهن. پر
مهاڪنن سختيون سنڌي به ملڪ ۾ پير ڪوڙيو اٿن، ۽
سنڌو درياھ جي چوڙ کان وٺي افغانستان جا لڪ لنگهي
ويندي هرات، بخارا تائين وڌو ۽ ڳرو واپار هلايو اٿن.
واپار کي زور وٺائڻ لاءِ جيڪا عرفت ۽ قابليت گهرجي
سا منجهن موجود آهي، ۽ اها ڏيکارڻ لاءِ فقط اسان
جي حفاظت جي ضرورت اٿن.

(۴۱) سنڌ جا هنر.

سنڌ ۾ جيڪي ٿورا هنر آهن سي به عجيب غريب
شين موجود ڪرڻ لاءِ آهن. نهايت هوشيار ڪوري ۽
ڪاريگر ملندا. جنڊيءَ جو ڪم عجيب ٿا ڪن، ۽ انهي
لاءِ سڄي هندوستان ۾ مشهور آهن. جنڊيءَ جون
شيون جيڪي عيدرآباد ۾ ٿيون تنهن تڻجو انگلند ۾ به
گهڻو قدر آهي. پر هن وقت اهڙي عمدي ڪم ڪرڻ
وارو فقط هڪ گهر شهر ۾ وڃي بچيو آهي، جنهن مان
پٿرو آهي ته اهڙا ڪاريگر ملڪ ڇڏي پيا وڃن.
اول ڏسجي جا ڪاريگر بمبئي ۽ ٻين پاسن ٺڪري ٿا
پون، جتي غلام جو ظلم گهٽ آهي. اُتي لکڙي ۽
عاج ۾ اهڙو سهڻو زيب وارو ڪم ٿا ڪن جهڙو چين ۾
ٿيندو آهي. سنڌ جا ٺهيل هٿيار بنوهار هندوستان جي
ٻين ڀاڱن کان وڌيڪ عمدو آهن، خاص ڪري بندوڦن

جون ناليون جي گهڙيل آهي سي دمشق جي نموني وڍيل آهن. امير ۽ سردار ايران ۽ قسطنطينيه مان ڪئين گهرائيندا آهن، ۽ انهنجو ڏاڍو قدر آهي، پر آءٌ ڀانيائون ته اهڙيون ئي عمديون سنڌ ۾ به نهي سگهن ٿيون. مٿن سون جڙيل هوندو آهي، ۽ بلڪل ٺاهو ڪيون سهڻيون آهن. تلوارين جون ڌاريون بلڪل وڏيون، ٽڪيون، آبادار ۽ وڍيل ٿينديون آهن. ميان ۾ هڪ ننڍڙي ۽ چريءَ لاءِ به ڳوٺري هوندي آهي. چيلهڪيون چمڙي يا ڪپڙي جون ۽ عمدو ڀرت. چيله سان ننڍڙا کيسا ٻڌندا آهن ۽ انهن تي به نفيس ڪم ٿيل هوندو آهي. ڍالون گيندي جون، مٿان پتل يا چانديءَ جو بوجيدار نقش، گلن تي پتن سان ٻڌل. سڀ سنڌي، پوڄ يا جت، مسافريءَ تي نڪرندا ته پاڻ سڃاڻي نڪرندا، اُت تي بندوق ۽ مٿان ڪاڙهي ڪپڙي جو پوش. اهڙي سڃاڻيل ٽولي ڏاڍي روڻدار پيئي لڳندي.

سنڌ جي آڏاڻن تي سادو ريشمي ۽ سوئي ڪپڙو يا اڌ سوئي، اڌ ريشمي ڪپڙو اچندو آهي. اڌ سوئي اڌ ريشمي سهڻي ڪپڙي جي سهڻن وڙن لاءِ هي ملڪ مشهور آهي. مثلاً سنڌ جي لڙڪيڻ جو هندوستان جي سيني دربارين ۾ شوق آهي، ۽ انهن لاءِ اڳتي بگڙندو ڏاڍو هاڪارو هو. پر جڏهانڪر ملتان ۽ بهاولپور جي لڙڪيڻ سنڌ جي مال کي ڏک هنيون آهي تڏهانڪر ٿوريون ٿيون نهن. سادي ريشمي ڪپڙي جا به ڪئين

قسم آهن، ۽ اهي چين، ايران ۽ ترڪستان جي ڪڇي
 ريشم مان ٺهنٿا، باقي رنگ، وغيره سنڌ ۾ ڏيندا آهن.
 قرومڇي، مڇت ۽ ٻيا چالو رنگ اتر-اولهه کان گهرائي
 ٿا وٺن. اهو ڪپڙو سادو ۽ سٺي ريشمي ڪپڙي جو
 چمڪو ڌمڪو ڪونه ٿو ڪڍي. هن وقت سڀ اچو
 ريشمي ڪپڙو ملتان ۽ بهاولپور مان ٿو اچي. جو سنڌي
 پاڻڪي خانداني سمجهندو سو ريشمي ڪمر بند کانسواءِ
 ٻاهر ڪين ڇرندو، ۽ اهو پٽاڻي، رنگارنگي ۽ وڏو
 ويڪرو ٿو ٿئي. تڪن رنگن جون ٽوپيون به شاهوڪار
 ساڳئي ڪپڙي جون پائين ٿا، مگر غريبن جون رنگين
 سوئي چيٽن جون آهن. سنڌي ڪپهه مان فقط ڪپڙو
 ٿو ٺهي، ۽ اچي ڪم لاءِ ولاڻي ست گهرائين ٿا. ڪپڙا
 جيڪي ٺهن ٿا تنجو ڪاپو غريبن ۾ جام، پر اهي ويچارا
 هيستائين پنهنجو انگ مس ڏي ڪي سگهيا آهن. سوئي
 ٺهرا ڪپڙا عام طور چالو آهن. ڏاس مان سياري لاءِ
 سادا ڪپڙا ۽ تنهنڪانسواءِ رسا، خريزون، ڪاهيون، رنگ،
 وغيره ٿا ٺهن. ان پاڻي ۽ مڙي، ملائم ڪري نمدا
 ٺاهين، جي پوءِ فرش ۽ غاشي طور ڪم ٿا آڻين. سنڌ
 ۾ رنگارنگي ٽوپيون ٺاهڻ به هڪ خاصو هنر آهي.
 سنڌين جي لباس ۾ ٽوپين جو گهڻو مان آهي ۽ اهي
 بلڪل تڪن ۽ عجيب رنگين ريشمي ۽ سوئي ڪپڙي
 مان ٿا ٺاهين. قسمن قسمن جا رنگ ڏسبا، ۽
 انهنجي چونڊ ۾ گهڻي نزاکت گهرجي. سنڌي

ڪاشيءَ جو ڪم به اعليٰ درجي جو آهي. پاڻيءَ جي ٿانون ۽ گنبذن، ۽ مسجدن جي سينڪارن لاءِ ڪاشيءَ جون سرون ٺاهيندا آهن. مڪليءَ جي جهولن قبن تي جيڪي پتليون سرون ڪم آيل آهن تنجي سونهن ۽ چمڪي جي هر هنڌ هاڪ آهي. اهڙيون پڪيون ۽ سوڌيون ٺهيل آهن جو هيترين صدين کانپوءِ به انهن عمارتن جون ڪنڊون ۽ پاسا نين وانگر سڌا ۽ پورا آهن. چمڙي ۽ ڪپڙي تي پٺاڻ سهڻو پوت ڪندا آهن، پر چمڙو پڇائي تيار ڪرڻ لاءِ سنڌ مشهور آهي، ۽ سنڌ جون رڳيل ڪلون گهڻن ڏيسارن ڏي وڃن ٿيون. سڄي ملڪ ۾ اهو ڪم عمدو ٿو ٿئي. لاڙڪاڻي ۾ هڪ شاهي ڪارخانو آهي، ۽ ڪم بندن، پتن ۽ مسافريءَ جي بوٽن لاءِ چمڙي جي گهڻي گهرج ٿيندي آهي. ڪوٽرين لاءِ هرڻ جو چم ڪم ايندو آهي، ساندارين لاءِ باڪرو چم، ۽ بين ڪمن لاءِ ڍڳي جي ڪل. رڳو ۽ تيار ڪرڻ ۾ ٻيو جو چوڏو ڪم آڻيندا آهن، ۽ سڀني قسمن جون ڪلون نرم ۽ جهالاڙو ٿين ٿيون. رڍن ۽ بڪرين جي ڪلن جون سانداريون پاڻيءَ لاءِ توڙ ۽ بين سڃين پاسن ڏي ڪم اينديون آهن. ڪي ته سيڙهي ٿي درياھ ۽ واھ تري پار ويندا آهن. سانداريءَ مان پاڻي هاري وات سان ڦوڪي، پيٽ سان ٻڏي درياھ جي لهرين مان لنگهي پوندا آهن، وري هن پار سانداري پري اڳتي مسافري ڪندا آهن. پيٽ سان ٻڏڻ مهل گهڻي حرمت

کچي: ماڻهوءَ جو بت ٿو کيل ڪل جي ٻن وچر هٿن گهر جي، ۽ ڪل ڪلهن ۽ ٿرن سان سوگهي ٻڌل هٿن کڻي. ٿورڙي حرڪت هوندي ته اوندو ٿي پئجو ۽ سانداريءَ تي ڪو اهڙو جهڙو ڪين ٿري سگهندو آهي. ڇمڙي جا ڇاڳل، يعني پاڻيءَ لاءِ ٻاڻليون عمديءَ طرح سينگاريل ۽ ڏاڍيون پسند اينديون آهن.

(۴۲) ڍلن مان پيدائش.

ڪراچي بندر تي سڀني شين جي آمدني تي نرخ پئاندر ڇهه سيڪڙو ۽ روانگيءَ تي اڍائي سيڪڙو ڍل رکيل هئي. تنهنڪان سواءِ شهر ڇڏڻ مهل تي سيڪڙو ٻي ڍل به پوڻي ٿي پئجي. سڀني اسمن جي جوڙ ڪرو بنا ايترو ٻڌائڻ ڪافي ٿيندو ته هڪ اُف جي بوجي مٿان - مثلاً ولانتي ڪپڙي جي ڳنڍين مٿان - سنڌ ۾ لهڻ کان وٺي (عشڪيءَ رستي) اتر ۾ پهچڻ تائين ۵۸ روپيه فقط ڍل چڙهي ٿي. قطارن جو پاڙو، بورائي اماڻڻ جو خرچ ۽ مسافريءَ جا ٻيا مٿ خرچ سڀ تنهن کانسواءِ. درياهي رستي واپار کولڻ جي مد نظر سان، انگريز سرڪار سان صلح نامو موجب سڀ راءداري ۽ ٻيا محصول رد ڪيا ويا هئا. پر سنڌ جي ڪنهن به ڀاڱي ۾ مال لاهڻ سان ملڪ جا سڀ محصول وري پرتا پيا ٿي. شهر يا ڳوٺ ۾ گهڙڻ مهل دروازي وٽ گاڏي يا پٿر شين تي، بوجي آهر اُنن يا وهڻن تي محصول هو. بازار ۾ هر شي

جي غريد فروخت تي ”تارازو“ نالي ڍل هئي. مال جي روانگيءَ تي سنڌ اندر ڪن مقرر جڳهين تي ”محصول راهداري“ پڙڻو پيو ٿي، ۽ واپار تي اهو محصول ايڏي ڇٽي هو جو وڏا واپاري خاص سندن وٺي محصول معاف نه ڪرائين ها ته هوند واپار تي بند ٿي وڃي ها. شراب ۽ ٻيون نشيدار شيون ليسن وٺي يا سرڪاري نيڪوڪٽي وڪڻيون هيون. هر هڪ آڏاڻي مٿان ڍل، هر هڪ تيار ڪيل شي مٿان ڍل ۽ ڪاريگرن ۽ دڪاندارن مٿان سر شماري هوندي هئي. مهاڻو پنهنجيءَ مار جي ٽين پتي حاڪم اڳيان پيش ڪندو هو، ۽ درياھ ۾ هر ڪا وهندڙ ڪشتي ڪڇ نه ڪڇ پريندي هئي. جهڳڙي واري ملڪيت ۽ چوري ڪيل ۽ لٽل مال جي چوٽ مان به اميرن جي چڱي پيدائش ٿيندي هئي. مٿين چئين کان پاڻ بچائڻ لاءِ هندو ته اڪثري اميرن وهاري فٽصلا ڪندا هئا، پر جنهن صورت ۾ اهي فٽصلا قاعدي موجب پڪا نه هئا تنهن صورت ۾ جي ڌرين کي پسند نه پوندا هئا ته ٻيهر ويڇاريا ويندا هئا، يا اُڀيل داخل ٿيندي هئي. انهيءَ کي امير همٿائيندا هئا. وڌيڪ پيرائتو احوال ڏيڻ بنا ايترو چئي سگهيو ته اسانجي ملڪ کانسواءِ سنڌ جهڙو غلام ڍل جو سرشتو ٿورن هنڌ هوندو. پر انهي سرشتي ۾ هڪ وڏو نقص اهو هو جو ڍل جو جو انهن تي رکيل هو جنکي ڍل کان معافي ڏيڻ ملڪ جي بهبوديءَ لاءِ هو، ۽ انهن تي

ڳرو هو جنتي عئل چيو ٿي ته هڪو هٽل گهر جي . تنهنڪن سواءِ حاڪم اهڙا لويي ۽ ڦورو جو انصاف ڇڏي جيترو وٺندو هون اوترو ڇڪيندا هئا . ٻڌائون ته ڪنهن بدبخت هندوءَ وٽ چار ڏوڪڙ ميٽريل آهن ته گناهه ري گناهه زور لڳائي ڏهندا هئس . واپار مٿان اهڙيون سخت ڀلون هوندي به ڪو هندو ملڪ ڇڏي هليو ڪونه ويو . بلڪ اڪثري سکيا آسودا هئا ، تنهنمان سمجهيو ته يا هو غش هئا يا ته (جيئن وڌيڪ ممڪن آهي) اهڙا چالباز هئا جو تڪليفن کي منهن ڏيندي به پنهنجو مطلب حاصل ڪري وٺندا هئا . هندو واپاري جيڪو مال بمبئي مان گهرائيندا هئا ، تنهن تي خرچ لٽي پتي عافي ويهه سيڪڙو وائڻدو پائيندا هئا . تنهنڪري اهو ڦورو سرشتو انهن آزاريلن سنڌين لاءِ به آخر اهڙو ضررناڪ نه هو جو واپار صفا بند ٿي وڃي . پر جيڪڏهن ملڪ جا حاڪم اهڙي رستو بند ڪري ڪا نياءَ ۽ انصاف جي نيتي اختيار ڪن ها ته نه رڳو سندن رعيت وڌيڪ سکي ٿئي ها ، پر ڀلن جي پيدائش گهٽي وڌي وڃي ها .

ڀلون ۽ گناوت وٺڻ لاءِ ۽ وصولي جي تڪليفن کان چٽڻ لاءِ گهڻو حصو اجاريدارن کي ٺيڪي تي ٻڌي ڏنو ويندو هو . امير اجاريدارن کان هڪ ڪوڏي به گهٽ نه وٺندا هئا ، تنهنڪري ڪين ڪئن به وصولي ڪري

بئسا ونڻ لاءِ ڪلي اختيارِي ڏنل هوندي هئي. انهي سرشتي ۾ ڏاڍيون غاميون هيون ۽ نهايت ظلم ٿيندا هئا. رعيت جو نڪو اوهي نڪو واهي. جڄ به اهو ته مدعا عليه به آهو. جنهن صورت ۾ اهي نيڪا يڪ سال هوندا هئا تنهن صورت ۾ ائين به نه هو جو اجاريدار هن سال جي ڪوٽ بتي سال جي نفع مان ڪڍي سگهي. جي ڪوٽ يا ٿوري نفع جو خوف هوندو هوس ته ملڪ برباد ڪري به وصولي پوري ڪندو هو. اميرن جي راڄ ۾ زمين جا ۽ ٻيا محصول ائين نيڪي تي ڏنا ويندا هئا، ۽ روڪڙ موجود هئڻ ڪري سڀ نيڪا اڪثري حرفتي هندو ڪٽندا هئا.

(۴۳) سالياني آمدني.

سند جي سالياني آمدني ڪڏهن ڪيتري ڪڏهن ڪيتري ڪٿي ويئي آهي؛ مثلاً ارڙهين صديءَ جي شروعات ۾ جڏهن ٽالپرن جو راڄ ٿيو تڏهن سمجهيو هو ته ساليانو چاليهه لک روپيه بچت هئي؛ ۱۸۰۹ع ۾ اها بچت ۴۳ لک ٻڌي هئي؛ ۱۸۱۴ع ۾ ۶۱ لک؛ ۱۸۲۴ع ۾ ۵۰ لکن کان ڪڇ گهٽ؛ ۽ پوءِ گهٽجي ۳۵ لک وڃي بيٺي. پر اهي سڀ ڏڪن پٺيان ڏڪا آهن، جو جو ٽالپرن جي گڏيل ۽ ڌار ڌار آمدني ڪيتري هئي تنهنجو پورو تخمينو ڪرڻ جو ڪنهنڪي وجهه ئي ڪونه مليو آهي. ڪو اهڙي پڇا ڪٿي ڪندو هو ته هڪدم شڪي

ويندا هئا، اٽڪي وري اسانجي ئي مراد هئي ته ڪو بدگمان ڪن يا اجايا انومان ڪڍن. پر راج جا ڪي ٽڪر جنجي ملڻ لاءِ اسين اميرن سان ڳالهيون ڪري رهيا هئاسين تنهن ڊريافت ڪرڻ سان معلوم ٿيو ته ڪل آمدني اٽڪل ۳۵ لک هئي. اها هيٺين ريت ورهايل هئي:— حيدرآباد جا امير اٽڪل ۲۸ لک (مير نصير خان ۹ لک، مير محمد خان ۶ لک، مير عوبدار خان ۵ لک، مير محمد جا ۲ پٽ گڏي ۸ لک). باقي رقم خٿرپور، ڊڄي ۽ ميرپور جي اميرن ۾ ورهايل هئي؛ پر اهي سڀ ليکڪا نه اٿس ڏکي جا. حيدرآباد جا امير ساليانو ۳ لک روپيه انگريز سرڪار کي ڏيندا هئا، پر انهيءَ ٿورڙي خراج ڪري وڏا فائدا ماڻيندا هئا. عام طور ٽالپر بلڪل شاهوڪار سمجهڻ ۾ ايندا هئا، ۽ ٽالپرن ۾ وري مير نصير خان جو خزانو وڏو سمجهبو هو. ۱۸۰۱ ۾ مير فتح علي پنهنجي فوت وقت اٽڪل ۳۵ لک کن پائرن ۾ ورهايا، ۽ بي حد هيج ۽ ڪنجوسائيءَ جي تهمت جا تڏهين مٿن رکي ويئي سا اڄ ڏينهن تائين به لٽي ڪانه آهي. ڪابل جي امير کي ۱۸۳۶ ۾ خراج گهٽائي دوم شوم ۲۱ لک ڏيئي، ٻيون سڀ چٽيون اڳيئي واسطي لاهي ڇڏيائون. هو تڏهين اميرن جي گهرون جو خوج به ٺهيس هو، تنهنڪري پاڻهجي توڙي ڳچ ملڪيت ميڙي هوندا آهن. ماڻهن ليکي امرڪوٽ جي ڪوٽ کان حيدرآباد جي ڪوٽ اندر وڏا خزانو ٻُوريل هئا، ۽ ڪي ته ائين به چوندا

هئا ته اميرن جي جواهرات، وغيره رڻن پتن ۽ ٻين لکڻ پاسي زمين اندر ڏيڻ لڳا هئا. هر هڪ امير پنهنجو آمدنيءَ جو حصو پنهنجي ڌار ملڪيت ڪري سمجهندو هو، ۽ جيڪي گڏيل خزانن ۾ ڏيندا هئا سو فقط ڌارين درٻارن ڏي ايلڇين موڪلڻ جي خرچ لاءِ، ۽ پنجاب، بهاولپور جي راجائن ڏي سوکڙين سوغاتن موڪلڻ لاءِ انهن ٻنهي خرچن مان اميرن جي درٻار جي ڪنجوسائي پڌري هئي، ۽ اڪثري ٻين درٻارن جا عيوضي مهمن جا مهنا لهڻيدارن وانگر ڏڙها پيا هڻندا هئا تڏهين مس پيش ڪيل نذرانن جو پورو بدلو وٺي سگهندا هئا. اهڙيءَ حالت ۾ پڌرو آهي ته سنڌ سرڪار جو سرشتو ڇڏي بستن جو نمونو خارج ٿي هوندو، ۽ جي رعيت جي آزار لاءِ نه هو ته به سڌاري وڌاري جي خلاف ٿي هو. حقيقتاً رڳو سرشتو خود غرضي، طمع ۽ ڪوتاهه انديش جي نيتيءَ تي ٻڌل هو. خزانو گڏ ڪرڻ، عيش عشرتون ماڻڻ، ۽ پنهنجن سردارن ۽ سندن راجن کي خوش ڪرڻ (جي ملڪ جا سڄا والي هئا) فقط ايترو ئي اميرن کي انتظار هو.....

ميراثي درٻار.

ميرن جي رهڻي رواج جي. خير سندن درٻارين مان چڱي ٿي پوي. انهيڪري هيٺ حيدرآباد جي سنڌ جي گاديءَ جو ڪڇ ذڪر ٿو ڏيان. ”ڪو

سلام تي آيو ته ڪوٽ کان ڪڇ پري سندس استقبال لاءِ چاليهه پنجاه سوار ۽ پيادا فوجي لباس پهري ۽ هٿيار پنوهار کڻي اڳتي وڌي ايندا. ٽوليءَ جا سردار اڪثري ميرن جا عزيز خويش سندن پاران وٺڻ اچن، ڇو جو دستور موجب مير پاڻ فقط ٽائي شريڪ جي مرڪب لاءِ وڌي ايندا هئا. ٽوليءَ جي سردار جو عهدو ملاقيءَ جي مان مرتبي سندن هوندو هو. بس پوءِ ملاقي ڏٺو ناهي ته سڀ ڏوڪيندا ڏانهنس ولاريندا ويندا ڇڻ ته ڪو دنگو مچائڻ اٿن. سوارن جون آڙيون ۽ پيادن جون ڊوڙون. ملڻ شرط سردار ۽ ٻيا نائب ملاقيءَ کي وڙهي ويندا. ڪيڪاري هٿ هٿ ۾ ڏيئي اهڙيون قرب جون چيئون ڏيندس جو ذري گهٽ گهوڙي تان ڪيرائي وجهندس. پوءِ هلندو خوش خيريت پڇڻ جو راڳ ۽ وڏي مير جا سلام ۽ پيغام. ساڻ سون پورو ٿيو (سونه ٿورو وقت ڪين کائيندو هو، هڪ چٽو خوش خيريت پڇي ته به وقت گهري، ۽ ههڙن موقعن تي اڌ درجن خوش خيريتون نه وٺجن ڏجن ته ڇا ٿيو؟)، ۽ قطار ناهي موٽ کائيندا، ملاقي وچ ۽ ٻيا سڀ ارد گرد. اهڙي پيڙ جو سندس گهوڙو پيو ته ڪڇي. شل نه گهوڙو تهيس. پر جي ڇڙ ڪفيو ته پاسي وارن گهوڙن جي لٽن ۾ ملاقي منو. آڙي نيزاري اچائي. چئڻ ته ”ڏرا هلڻ جي جاءِ ڏيو.“ ”پنهنجو گهوڙو پاسيرو ڪريو“ ته تڏهن چونڌڙ منو. پاڻ وڌيڪ ڳالهت ٿيندا ۽ ”خوش آهيو“، ”ڇاڇا

آهيو“ پيا پچندا! ائين ڏوڪيندا ٿيها ڏيندا واکو
 واکاڻ ڪندا ڪوٽ وٽ خندق جي ڀل مٿان پهچندا.
 هٿ وري پيا به اچي گڏ ٻا. قلع ۾ پهرين رئيس (وڏي
 امير) سان ملاقات ٿئي، سو سندس ديوان خاني باهر
 ملاقيءَ کي آڻي بيهارين. اُمالڪ پنجاهه خوشامدڙيا
 خاصخيلي رڪيب جهلي گهوڙي تان لاهينس. بس پير
 پٽ ٿي رکيو ناهي ته پنجاهه جڻا ڇاڻيءَ تي هٿ رکي
 وٺي ”بسم الله“ پڪارين. هٿ کن ٿرسي سڀ نهي
 بهن ۽ اندر گهوڙو جي قطار ناهين. در تي ضرور ڪي
 نامدار امير هجن، جنمان هڪ ملاقيءَ جو هٿ جهلي
 اندر وٺي هلندو. اُتي ملاقي جتي جو راب لاهيندو، جو
 مشرق ۾ جتي پاڻي بنجي اندر پير ڪين پائبو. ڪوئي
 وڏي شاهي پر سامان سري جو ٿيو پلو. فقط هڪ ڇپر
 ڪٽ مٿان بچل ۽ ڪيمخاب جون گديون ۽ چوڌاري
 ايراني غاليجا. ڪٽ تي مير سائين سروپاءِ ڍڪي لٽيو
 پيو آهي، ۽ سڄي ڪوئي اميرن، وزيرن، خدمتگارن ۽
 سپاهين سان ٺٽار آهي. وڏن عهدن وارا امير جي ويجهو
 غاليجن تي ويٺل. ملاقيءَ جي گهوڙو شرط سڀ ٽپ
 ڏيئي اُٿندا. پهرين مير سائين دستور موجب پاڪر پاڻي
 خوش خيرو عافيت پچندو، پوءِ وري سندس پاسي وارن
 جي ور چڙهندو. ڀلا مير ۽ بلوچي اڪثري ميا متارا سو
 پاڪر پاڻي ۾ ڪا فرحت ڪانه اچي. هاڻ ڳالهه بولهي هلي،
 ۽ مهمان کي عزت ڏيڻ لاءِ منجي ڏين. ڪٿي ڏس ته

مير جي آڱر اشاري تي اُهي بئوس ٻروچ آجهون پيا. رئيس جي جامي جو پلو اڏاڻو ته درجن چئن جو مالڪ ٺاهي لساري ڇڏيندس؛ رئيس گفتگوءَ ۾ ڪنهن اکر تي اٽڪي بيٺو ته هن نه هن مُڪ مان اُجهو آيو ڪي آيو؛ رئيس هٿ ڪنيون يا پاسو ورايو ته سڀني نوڪي ”جيونين قبلًا“ پيا چوندا؛ رئيس اڪه جو اشارو ڪيو ته مالڪ حڪم جي پيروي ٿي، ۽ رئيس ڪري ڪهڙي لباس ۾ هجي ته به حاضرين پوري سروپاءَ ڏيکي ايندا. خاص ملاقات وقت يا موقع تي مير تار، ڍال، بندوق، سڄو سپاهيءَ جو لباس پهري وهندا ۽ انگريزي اُفسر به اهو اُڌب جو نمونو اختيار ڪندا هئا. مير بجر جي خون کان پوءِ هڪ ڪلهوڙن جي سفارت ٽالپرن وٽ ويئي. سفارت وارن کي بنا هٿيار حاضر ٿيڻ جو عڪم هو، پر اهڙي ڳالهه به ڪو ٻڌڻ وارو هو؟ اُڌب جا قانون مشرق ۾ عجيب آهن، پر سنڌ ۾ ته حد آهي. ڳالهين ڪندي بس ٿي ته مالڪ مير سائين وري خوش غيريت آڳيندو، ۽ ملاقيءَ جا ٻئي هٿ جهلي پچندس ته ”خوش آهيو؟“ جي ملاقيءَ جي نظر وڃي ڪنهن اُمير وڏير تي پئي ته مالڪ هي يار به ضرور ”خوش آهيو؟“ پچندو. اهي هر هر سوال ڪل جهڙا هئا، پر اهڙي قرب سان پڇڻ جو بيا وٺڻ. رئيس سان ڪري ڪهڙي به ڳالهه ڪڍ، ۽ اڪثري حالتيون ڳالهين ڪن. ته به آخر ۾ وڃي شڪار جي ڳالهه تي اُڪوندو. ڪڏهين

شڪار نان موٽيا ۽ وري ڪڏهين ويندا انهي جهڙي بي ڳالهه ڪانه ٿي سمجهين. مهمان جي تلافِي ڪيائين ته کيس شڪار گاهه ۾ شڪار ڪيلو جو نوٽو ڏيندو. رواج موجب وڏو، يعني رئيس مجلس جي درخواست ٿيڻ جو اشارو ڪندو. جي به چار قدم وڏي غاليچي تائين هليو ته مهمان تي نوازش ٿي. اتي ”خدا حافظ!“ چئي موڪلائيندو. ... ڪورٽ ڇڏڻ مهل وري ساڳيو بد رڳو ڌوڪي ساڻ هلندو ۽ ليلائڻ تي مس ڪي جلد موت کائيندا، باقي ٻيا ڇا به ٿئي گهر تائين پهچائي ويندا. خاص موقع تي سوکڙيون سوغاتون ڏين وٺن، پر عام جام مهمان اڳيان منائي جا طبق پري اچي رکن.

باقي اهڙي جهڙي ملاقات تي پوڄن جي مرحبا ۽ غوش آمدید سنڌين جي دل وٽان ٿيندي هئي. مشرق جي ٻين ملڪن ۾ درٻار ۾ نزاکت ڏسي آهي. هت بوزان پوڄن جون ٽوليون ۽ ڪئين ملڪن جا تنخواهدار سپاهي درٻار ۾ ڏسي سمجهو هو ته جهنگلي قوم ۽ سپاهي سردارن جو ملڪ آهي. پوڄن جون شوخ شڪليون ۽ شوخ سپاه ڪنهن ويل درٻار ۾ حضور اڳيان به ڪين ڏيکي سگهندا هئا. اُلبت سردارن سان وفادار، پر هنن جهنگلين کي ادب جا نمونا ڪين ايندا هئا. وقتي ڏسبو هو ته درٻار ۾ هڪ پاسي هنن جو هل هلاڇو ۽ ٻئي پاسي چنسي ڪڏڙن سان ناچڻو ضعفائن جون سیتون ۽ دهلي جا دس.

(۴۵) سنڌ جو واپار.

سنڌ ۾ هيٺيون مال باهراڻ اچي ٿو. انگريزي ڪپڙو، مڇملون، کنڊ، مصالح، پساڙڪيون شيون ۽ ڌاڻو. اهو مال گهڻو ڪري بمبئي مان ٿي آيو. ڪپهه، سادو ڪپڙو ۽ ريشمي مال مارواڙ ۽ گجرات مان ۽ ريشمي ڪپڙو بهاولپور ۽ ملتان مان ۽ اتر الهندي وارن ملڪن سان ڪپڙو ريشم، رنگ، دوائون، سڪل ميوا، گهوڙا، وغيره ۽ ڪڇ مان عاج ۽ گجرات ۽ ملبار مان ڪاٺ. انگريزي ڪپڙا جي سنڌ ۾ ڏاڍا چالو هئا سي چيئون، صوف ۽ هڪ رنگارنگي سوئي ڪپڙو جنهن کي جفر ڪري چوندا هئا. سادو جوڙي جو ڪپڙو جنهنجو ڪاپو جهجهو آهي سو مارواڙ يا سنڌ اندر تيار ٿيندو آهي. باقي ولايتي ململين ۽ پٽين جو واهيو مٿئين درجي جي ماڻهن ۾ ئي آهي ۽ اوني بنات جو چلائمان گهٽ آهي. ولايتي ست به سنڌ اندر بچ ٿو اچي، ۽ انهي مان سنڌ جي آڏاڻن تي اچو ڪپڙو تيار ٿو ٿئي. پساڙڪيون شيون جنڪي ڪراڻو ڪري سڏيندا آهن تنهنجي آمدني ۽ ڪاپو به چڱو چوڪو آهي. اوني ۽ سوئي ڪپڙي جو ڪاپو گهٽ آهي، جيتوڻيڪ اوني ڪپڙي جي واپار ڪري ئي انگريز سرڪار سنڌ سان واپاري واسطو رکڻ لاءِ منتظر هئي ۽ مگر اهي شيون عام ماڻهن لاءِ بلڪل مھانگيون آهن، ۽ جيڪي ٿورا واپرائين ٿا تنکي شرقي شوق موجب نڪا

چٽا رنگ گهرجن. هڪ ڪهر و تلهو پر چوڙڻ ۾ سنو سوئي
 ڪپڙو ملڪ ۾ نهي ٿو، جو عام طرح گرم ڪپڙي جو
 ڪم ٿو ڏئي. پشم مان بهرحال جُون شِيُون ڪين ٺاهيندا
 آهن، پر ڪچو مال ملڪ مان لنگهي ٻاهر ولايت ڏي
 روانو ٿيندو آهي. هر قسم جي ذاتين جا پرچ اچندا،
 جنمان سڀ گهرج جا باسٽ سنڌ اندر نهن ٿا. ڪچي
 مال جو ڪاپو گهٽ آهي. دوائون ۽ رنگ جي خراساني
 (يعني قنڌار، هرات، وغيره جا) واپار طور اچندا سي
 نهايت ضروري آهن. سنڌ جي ريشمي ۽ سوئي ڪارخانن
 جو مٿن مدار آهي. انهن پاسن جو ريشم به ڏاڍو هليو،
 ۽ انهيءَ ڪٽين نمونا آهن: ٽولي، دريائي، ڪوڪني،
 خف، چلا ۽ غلاني. انهن سڀني ۾ پوئين جو گهڻو قدر
 آهي. پر انهن کان به چيني ريشم، جو بمبئيءَ کان
 گهرائيندا آهن، سو عمدي ۾ عمدو آهي. ٻيو ته خراسان
 ۽ هرات کان هڪ ٿورڙي پر نهايت اچي ڪپ، ايندي
 آهي جا گهاٽي پرت ۾ ڪم ٿي اچي. نالوئي نور اٿس.
 اتر الهندي کان جيڪو پيروزو پٿر اچي ٿو تنهنجو به
 گهڻو ئي مان آهي. سنڌ ۾ اهو سهڻو پٿر ايران اندر نشاپور
 جي ڪاٿين مان ائين ئي ڪوٽي ڪٽي ايندا آهن، ۽ پوءِ
 ڪاريگر بلڪل سادن اوزارن سان گهڙي ٺاهي چمڪائيندا
 اٿس. اهو پٿر جهجهوءِ سستو آهي ۽ جو غريب ۾ غريب
 هاريءَ جي زال ٻار ”فيروزن“ جو هار سينگار ڪندا. وڏن
 پٿرن جو اگهه آڪرو آهي، ۽ آهن به جزوي. واپار ۾ فقط

سستو مال هليٿو، ڇو جو اڇو مال ايراني سرڪار پاڻوت قابو رکندي آهي. اتر الهندي کان هڪ سونو سڪو (ڊڪٽ = ۹ شلنگ) ۽ ڀرت لاءِ ڏاڳو به ايندو آهي. مٿي چئي آيو آهيان ته سڪل ميوو ۽ گهوڙا به ساڳئي هنڌان اچن ٿا، پر قد ۽ سگهه ڪري پويان ته سنڌ مان فقط لانگهانو آهن، ڇو جو انگريز سرڪار رسالي ۽ توبخاني لاءِ خريد ڪندي آهي ۽ سردار کي ٿورا گهوڙا ڳنهندا آهن..... انهيءَ واپار وڌائڻ لاءِ پهر يائين ضروري آهي ته ماڻهن جي حالت سڌار جي جو سندن گهر جوڻ وڌن، ڇو جو پٿرو آهي ته جيسين سڪيا آسودا نه هوندا تيسين ٺٽ وارين شين جو ڪاپو به ڪين وڌندو. ولايتي شين، خاص ڪري ڪارخانن جي تيار ٿيل مال جي ڪاپي تي درٻارن جو بلڪل ٿورو اثر هو، سبب جو اميرن جون گهر جوڻ ٿورڙيون هيون، ۽ گهڻي قدر سنڌي يا مشرقي مال، سو به ٿورو، سندن لاءِ ڪافي هو. مطلب ته سڄو ملڪ غريب آهي، ۽ ملڪ جا حاڪم نهايت پڪا آهن. تنهنڪري پرڳڻي جو واپار به انهيءَ موافق آهي. سنڌ مان هيٺيون مال ٻاهر وڃي ٿو: چانور، گه، آفيم، نيزن، سڪل مڇي، ڇمڙو. اهو دوا آبي ۽ ڳڇ جيترو ڪراچي بندر تان چڙهندو هو، نير، ڪپڙ، ڪپڙ، ريشمي ڪپڙو، لوڻ، شورو، غراسان کان جو مال ايندو هو تنهنجي بدلي ۾ اوڏانهن ويندو هو. سنڌ اندر واپار، گهرج سارو، ضلع ضلع جي بددائش موجب ٿيندو هو. مثلاً

اثر سنڌ هيٺ آن، گه، ڪپه، نير، وغيره موڪليندي هئي ۽ بدلي ۾ ڇانور، مڇي، چمڙي جون شيون، هٿيار، وغيره وٺندي هئي.

مال جي انهيءَ آوت جاوت کانسواءِ هيترين اٽڪن ۽ ٻين ڪيترين مشڪلاتن هوندي به سنڌ اثر الهندي جي ملڪن خاص ڪري قنڌار لاءِ هڪ وڏو گدام ٿي رهي آهي، ۽ الهندي ٻرن پٽن جي جهنگلي قومن جون گهر جون پوريون ڪيون اٿس. انهيءَ ٻاهرئين واپار جا خاص ڪري به مرڪز آهن. ڏکڻ ۾ ڪراچي بندر، ۽ اتر ۾ شڪارپور ۽ انهن ٻنهي هنڌن فقط ساهتي وارن هندو واپارين جي معرفت ئي واپار قائم ڪيو ويو آهي. جيڪو مال ڪراچيءَ ۾ لهي ٿو سو اهنجا اٽانگا خشڪيءَ جا رستا لنگهي، آوت ۽ راهداريءَ تي ڳاڙهي پڪيون ڏيون پيچائي، قافلن جا ڳرا خرچ ڏيئي، وات تي امن امان لاءِ به بدرقن جون چٽيون ڀري، ٽيهن چاليهن ڏينهن جي سفر کانپوءِ شڪارپور پهچي ٿو. شڪارپور کانپوءِ وري به پنجويهن ٽيهن ڏينهن جو جبل جي لڪن مان پنڌ اڳيان آهي. تنهن هوندي به اهو واپار نيٺ سراسري ويه سيڪڙو صافي نفع ڏئي ٿو، ۽ ويهين ٽيهين هزارين پاڻونڊن جو ڪٽيل آهي. شڪارپور کي خراسان جو هڪ دروازو به انهيڪري سڏيندا آهن، جو جو ويندڙ سنڌو درياھ کانپوءِ ٻولان لڪ وات تي آهي. اتر اولهه جي واپار لاءِ شڪارپور جو رستو هميشه قائم رهيو آهي ۽ رهندو.

وچ ايشيا جي واپار تي جيترو شڪارپور جو اثر ٿيو آهي
 اوڻو درياھ جي ويجهو بڻي ڪنهن شهر جو ڪونه ٿيو
 آهي. اهو اثر ذري گهٽ ايا به قائم آهي، تنهن ۾
 شڪارپوري واپارين جي لياقت، پرچستائي، بلڪ دليري
 صاف پڌري آهي. سنڌو درياھ کان ويندي ڪئسپين
 سمنڊ تائين سڀني شهرن جي پئسي ۽ صرافي ڪم جو
 اهو شهر مرڪز هو، ۽ بڻي ڪنهن سرڪاري سرشتي
 هيٺ شڪارپوري شاهوڪار اهو واپار ڪنهن وڏي اوج
 کي وڃي رسائين ها. سنڌ جي شين کانسواءِ قنڌار ڏي
 هيٺيون ٻاهريون مال به ويندو هو: ولايتي (انگريزي)
 چرپيل ڪپڙو، چيٽون، مڇلون، پٽيا، ڌاتو، ڪنڊ، مصالح
 ۽ پساڪيون شيون. انهي پاسي کان جيڪي ايندو هو
 تنهنجو ذڪر مٿي ڪري چڪو آهيان. سياري جي
 مند ۾ قنڌار کان قافلا هلندا هئا، ۽ ڊسمبر ۽ جنوريءَ
 ڌاري شڪارپور ۾ پهچندا هئا، اتان وري مارچ ڌاري
 موت کائيندا هئا، جنهنڪري سخت گرمين ڪري انهن
 برون پتن ۾ آمدرفت به بند ٿي ويندي هئي.

خشڪيءَ رستي اميرن جون چٽيون ٽارڻ لاءِ
 ڪيترو واپار سنڌ مان ٿهي بلوچستان جا جابلو پيڇرا
 وٺي، وات تي ڦورو قومن کان جوکا پرس ڪري اتر-
 اولهه جي ملڪن ۾ وڌيڪ نندي ۽ سڌي رستي وڃي
 پهچندو هو. انهي واپار کانسواءِ سنڌ جو ٻين ملڪن سان
 اهڙو واپار ڪونه هو، جنهن ۾ اسانجي مال جو ڪاٻو ٿئي.

اسان به هيستائين وڃ ايشيا سان بنا اٽڪ واپار ڪولڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، ۽ انهيلاءِ سنڌ جي رستي چئن هيستائين تڏهن آئينده اهو واپار دارو مدار رکندو. جنهن ملڪ کي اهڙي بندر، درياھ ۽ سڌي خشڪيءَ جي رستي جون خاص سهوليتون آهن تنهن ملڪ کي واپار لاءِ سڀ ضروري سهولتيون آهن. اهڙي واپار لاءِ فقط ساهس گهرجي، جنهنڪانسواءِ ڪهڙو به خسيس ڪم پر ثواب نٿو ٿئي.

سنڌ جو مارواڙ، پالي، جيسلمير، بهاولپور، پنجاب، گجرات، ۽ ٻين آس پاس جي ملڪن سان واپار جزوي آهي، ۽ ملڪن جي ڪڇي مال ۽ ڪن تيار ڪيل شين جو آهي. ولايتي مال بعضي بمبئي مان انهن ملڪن رستي سنڌ ۾ ايندو آهي. سنڌي آڏاڻن جو ڪپڙو سنڌي پار يا اوسي پاسي جي ٻرن پٽن جا جهنگلي ماڻهو واپرائيندا آهن ۽ فقط نئي جو مال، تنهن ۾ به، خاص ڪري لُونگِيُون، جي ست ۽ پٽ جي سلاوت مان ٺهنديون آهن. تنجي ڳالهه نرالي آهي. انهن لُونگين جا اٽڪل ويهارو نمونا آهن، پر تمان کي ٿوريون جنسُون ٻين ملڪن ۾ هلن ٿيون. نئي ۾ جيڪو سوئي ڪپڙو اڳي ٺهندو هو ۽ جنهن لاءِ مشهور هو، تنهنجي بدران اڄو ولايتي مال گهرائي، پنهنجي رواج ۽ شوق موجب ڇرائي، اهو واپرائين ٿا.....

هاڻي پهرين ڳالهه ته درياھ ۾ ٺهرايلن وقتن تي سٺا آڳوٺ هلائڻ گهرجن ۽ ٻي ڳالهه ته بمبئي مان ڪراچي بندر تي ولايتي مال گهرائي ڏيڻ جو رستو سنڌي واپاريءَ کي کولي ڏيڻ گهرجي. پوءِ هڪدم ڏسبو ته آڪٽوبر کان مارچ تائين شڪارپور کان قنڌار تائين اٽڪل هيترو وقت لڳندس ۽ بمبئي کان ڪراچي بيڙين رستي ۱۲ ڏينهن ۽ ڪراچي - سکر درياھ رستي جهاز ۾ ڏهه ڏينهن ۽ بولان لڪ رستي قنڌار ۲۵ ڏينهن - يعني بمبئي - قنڌار ۵۰ ڏينهن. مطلب ته اڌ وقت بچي پوندو، جا ڪا ننڍي ڳالهه ڪانهي. وات جو جوکو ۽ خرچ به گهٽبو. ڪري سمجهو ته شروعات ۾ جهاز جي ڪٽاڻي ڳري ٿيندي، تڏهين به اُت جي پاڙي، بدرقي جي خرچ، وغيره کان گهڻو گهٽ ٿيندو. ممڪن آهي ته ڇوڇاڇي تي آمدرفت مٿان ڍلون گهٽ يا معاف ڪيون وڃن. هرات جو واپار قنڌار ۾ اچي ويو، ڇو جو رستو ساڳيو ئي آهي.

سنڌي سڪا.

رواجي طور سنڌ اندر ڪمپنيءَ جو ڪلدار رپيو چالو آهي. اُتر سنڌ ۾ سهراب ۽ سبڙولي - ملهه ۾ پهريون هڪ سيڪڙو ۽ پويون اڍائي سيڪڙو ڪلدار کان ڪسو. لاڙ ۾ ڪورا ۽ ڪاساڻي روپيا هلندا - ملهه ۾ پهريون ۲۵ سيڪڙو گهٽ ۽ پويون ڪلدار جو اڌ.

(۴۶) سنڌي ٻار.

وٽندڙ ٻار جهڙا سنڌ جي سفيد پوش ماڻهن جا ٽين
 ٿا اهڙا ٻئي ڪنهن هنڌ مشڪل ڏسڻ ۾ ايندا. روش
 سوڌا ۽ نفيس، پيشاني گول، گل ڀريل ۽ پٺيان ڪاريون
 ريشمي گھنڊيون. اکيون وڏيون، ڊگهيون، ۽ آبدار-
 اهڙيون سمجھو ۽ چلوليون جو ڏسي حيرت پيئي وٺي.
 جهڙي شڪل تهڙوئي ٻڙل - سوڌائي ۽ سونهن اهڙي
 جو ڪو مغربي چترڪار ڏسي نه چتر ويهي چٽي. ويس
 سادو - مٿي تي چمڪي ٿوئي (skull-cap)، بت تي ننڍو
 ريشمي گھڳهو، ڪمر ۾ شال جنهن مان هڪ ننڍڙو عمدو
 خنجر پيو ليٽا پائي، پير ۾ سليچو، هوڏانهن ولايت ۾
 ٻانڪن لاءِ ناچو ڪٽي جو ويس، يا چوڪو جو ستن
 مٿان ڪوٽ واسڪوٽ. پر جي سندن ويس تو وٺيئي
 ته سندن هلمت نه ضرور توکي پسند پوندي پاڻ کان
 وڏن سان گھڻو وقت گذارڻ ڪري انهيءَ عمر ۾ اٽل
 وهڻ ۽ بي فضيلت سڪن ٿا، جڏهين تنهنجا انگريز ٻچا
 هڪ وڏي کليل ڀيتي، يعني دائي غاني ۾ باند رکڻ جا
 لائق آهن. هٿ چوڪرا ۽ اڳيان باادب اٿي بيهندو،
 چمبس تڏهين وهندو، وڏن جي گفتگوءَ کي پير تي
 ٻڌندو، ٿوري ۾ ۽ ادب سان جواب ڏيندو ته ”ننڍڙا
 ٻار ڏسڻ لاءِ نه پر مات ڪري ويهي ٻڌڻ لاءِ پڌا ٿيا
 آهن.“ انهي مضمون تي کين هدايت ڏيڻ جي

ضرورت ئي ڪانهي. انهن ورهين جي عمر ۾ تهذيب مان اهڙو واقف ٿي وڃيٿو جو پيءُ جي غير حاضريءَ ۾ توسان دروت اچي گڏ ٿي، ڪوئيءَ ۾ پوريءَ جڳهه تي آڻي وهاريندو، پوءِ توسان ڳالهين ڪندو، تعريف به ڪندو، حقو گهرائي منائي آڇيندو، کائي مهل ڪنهن به ڳالهه ۾ گهٽ ڪين پوندو. سڄي پڇي چوڪر نه پونديڙو مرد آهي، ۽ سندس پيٽ گهر اندر ننديڙي زال آهي. اها ڳالهه توکي شايد نه آڻي، تون چوندين ته ٻار معنيٰ سرائي، چنچلتا، سپاويڪتا، وغيره. پر تون به قبول ڪندين ته انهيڪري ٻار خود غرضائي، ڪيچل ۽ ڏينائيءَ کان بچي پوندا.

پرو جڏهن اسين سندن ٻارن تي موهجون ٿا، نشن وري پاڻ اسانجن تي موهت ٿين ٿا. هڪ هندو سردار ٻڌم ته ”يورپي بيميءَ“ جو گورو چورو ۽ پشمي وار ڏسڻ لاءِ ڪي مڱل ڪهي ويو. مرهٽن ۾ ”سهڻو جهڙو گورو ٻار“ نه چوڻي آهي.

اچهو هيٺو مير ابراهيم خان جو پٽ، معاف ڪجو، مير جان محمد خان ٽالپر اسان وٽ آيو آهي. استقبال ڪيو، اها سندس پيءُ جي عزت ڪرڻ آهي. مر حبا بيا ڪريونس ته پلي آيا، جيءُ آيا، هٿ وهو، مٿي چڙهي وهو، گهوڙي جو احوال، باز جو احوال، دلچسپي ڏيکاري پڇونس ٿا. غنجر ٿا ڏسونس، اميد ٿا ڪريون ته پيءُ جهڙو ئي بهلوان بهادر پٽ ٿيندو. پر ”سهڻو“

ڪين چئبس عمر ڪين پڄميس، ڀائرن پيئرن جي ڳالهه نه
ڪميس، اها بد فضيلت ٿيندي. موڪلائيءَ مهل
سوکڙي سري ڏيس، کيسي لاءِ تپاچو رنگين مورت.
پوءِ پائيندو ته ملاقات جو مقصد پورو ٿيو. وڃ ايشيا ۾
بارن جي ملاقات هڪ اٽڪل آهي اڪثري سوکڙين
ونٺ لاءِ.

(۴۷) شڪار پوري هندو.

اڄ ته وري هزار مان لنگهون. هن پيري شڪار پوري
هندو ڇاچي ڏس، جنجهيون ڪين ڪين ته به هن غريزي
شهر ۾ ۹۰۰ ڪوٺيون آهن. هو بندرو، لڙ جهڙو بد بخت
ڏس. گهنجايل لڙڙ، سڪل منهن، ڪهري کاڌيءَ مان
لوپ پيو بکي. ڇپ سنهه ۽ پيڙيل، نڪ ڪندي يارو ۽
اڪ ڪاري ۽ تڪي. مٿي تي سوڙهي ۽ ننڍڙي پڳڙي
رکي اٿس، ۽ ڇيلهه ۾ گوڏ جو ٽڪر ٻڌل اٿس. ڪنهن
وقت ٻئي صفا ۽ اڇا هئا. ڏاڻي پاسي ڪلهي تي جڙيو
پيو لٽڪي ۽ پيشانيءَ تي نيات جو اڇو وڏو تلڪ پيو
بهڪي. ڪن جي پٺيان هڪ ڊگهو ڳاڙهو قلم ۽ هٿ
۾ ڌرم جي مالها پيئي ڦري. واه ڌرم تنهنجا رنگ!
اهو شخص رڳو رڳو ۾ هندو واپاري اٿيئي، لکن جو
واپاري، پر هٿ مان ڪوڏي چوٽو ڇڏي؟ جبل پاسي
جهڙي تهڙي جاگير گنهجي وڃي، پر ڪوئيءَ تي
ڪهڙو به جبل جو ماڻهو ايندس ته سندس اڳيان پيو
بيچ نٿو ايندو. اهوئي پوڻ ته نچاڻا مٿان هي رهزن

ڪيڙي جا ٽاڪيا ڳنهندي، روڪڙ ڏيندي ڪو ڌڪ نه واهي ڪڍير. هوڏانهن هوَ ميان مومن اڳيان لنگهندو ته چين ۾ هن چٽيءَ ڪوڙيل، مڇن لڙيل ڪمبخت تي لعنت هڻندو لنگهندو. کيس ڏسي اکين ۾ شيطاني ڇمڪو ٿيندس. پر جيسين شيءِ وٺي پورو اگهه ڏيندس تيسين سڀ سهي ويندو ۽ ڌرو به رنج ظاهر نه ڪندو. جڏهن ڏٺائين ته وطن ۾ نه آهن ڏندا نه آهن ڪارخانا تڏهن ديس ڇڏي پرديس ۾ صرافيءَ جون ڪوٺيون وڃي کوليائين. پنجاه سالن اندر وچ ايشيا جي ڳچ پاڻي ۾ زور وٺي ويو. ترڪيءَ کان وٺي چين تائين، استراخان کان ويندي ڪچاڪماريءَ تائين ڪو ننڍو وڏو واپاري شهر نه رهيو جتي شڪارپوري ڪوئي نه هئي. شڪارپور ۾ ويهي اڃا به درسي هنديون ڪيندو جي ڏورانهن ڏيساورن ۾ پهچندي اُمالڪ بنا شڪ مٿائي سگهبيون، ۽ انهي اشراف جي هنديءَ ڪري وات تي سر به سلامت رهندو.

ڪاغذ تي خبر ناهي ڪهڙا نشان لکائي ٿو ڪري جو ڪير بڻجڻ سازي به ٿو ڪري سگهي. اهي نشانين به ڇڻا سڃاڻن. هڪ هندي لکنڌڙ، ٻيو ڀرينڌڙ. هاڻي ذرا غور ڪو ته جن پتن ۾ هڪ سوني سڪي لاءِ ماڻهو جان ٿا مارين اُتي ڪاڳر جا به چار رهڙيل پرزا ڪهڙا نه ڪارائتا ٿيندا.

شڪارپوري ٻار چڱيري واپاري تعليم وٺي، دڪان

تي ويهي وڌو ٿي، ڏوڪر ڪمائي خوب ڌور ڌام سان وهانو ڪندو. پهريون بار چائس نه مسافريءَ جا سعي ڪندو. مٿن مائٽن کان روئي موڪلائي، اڪيلو اوڏانهن اُسهندو جتي شايد اڌ عمر ڪاٽي پونديس. جوڻو جيڏانهن نيندس اوڏانهن ويندو. پوءِ چاهي عربستان جي آشي بدوين وٽ، اتر تاتار ۽ ايران جي قورن وٽ، هندوڪش يا سلیماني جبل جي خونخوارن وٽ، جهنگلي واسواهيلن يا هماليه پهاڙ پٺيان سڄن ماڻهن وٽ. لڄمي پوسن ٿي ته زور وٺندو، زبر ڪندو. ڏيئي لپتي، حساب ڪتاب ۾ گوهر هڻڻ ڪري ڍلن اڳاڙڻ لاءِ اجاريدار وڃي ٿيندو. بهران امانت، اندران خيانت ۽ ڪافر هوندي به امير سردار سان ٺهي ويندو.

(۴۸) شڪار پور جي بزار.

سانجهيءَ جا چار لڳا هوندا، ۽ ڏس ته بزار ۾ ٻيو نه ته ڏهه ٻارهن جنسون نظر پيئون اچن. هو بروهي ڏس! قد جو چوٽو، منهن ڊگهو، عضوا ويڪرا، اُڀا ڪلها. بت تي ملس جو جيو پيو اٿس، ۽ حلوائِيءَ جي دڪان ڏي واهه وجهيو ويٺو آهي. افغانن جي ٽولي ڏس! ڪمڻ نه گهوڙن، عچرن ۽ گڏهن جي خريد فروخت لا رڙهه پيڙهه وينا ڪن. ڊگها قدآور ڏيل، اڪيون اُلا. هٿ ڪمڻ ٿا ڪڍن، واڪا ڪوي ڪمڻ ٿا ڳالهائين، جنس ٿي اُور. هٿيار سٺا ڪٽڻ جي منع اٿن، پر ڪمر بندن ۾ هٿ پيا وجهن جڙ ڇري ٿا ڳولين.

انهي ڊگهي تڪي غنجر سان وٺل ڪندا آهن. آڳاٽيءَ
 رومي تلوار جيڏو ٿو ٿئي، ۽ منجهانئس مڙسن جي مڙسي
 پيئي بکي. وري هي جهنگلي پوڄ ڏس! اُس ۾ منهن
 ٿامڻي ٿي ويو اٿس. پورا وار، منهن تي ڌڪن جا گهاٽ،
 ڦورو ۽ ڇتا اُجهيا. هزار ڏي ٺهاري چڻ پيو چوي
 ته ”هيترو لت جو مال اڃا پيو آهي.“ رڻي ئي ٿلهو،
 متارو، ڪيمخاب جي ڊگهي ٽوپيءَ وارو سنڌي مسلمان
 سوار لنگهندو، اڳيان ”پوش، پوش!“ ڪندڙ پيادو. ڇي
 هن ڪميٽي کي ايڏي جرئت ٿي آهي جو اسان سردارن
 کي هٿن ڌڪيندو ڌوڪيندو ٿو وڃي. سڀات ماڻهيءَ
 مان پرڻت جيڏو، جانفو جيسرو ملو. مڙيوئي پنگه ۽
 ڪمر بند، مٿان ملي جو چوغو سو به ڏس. ڇا سندس
 هٿ ڇا ٽڪر. جيتامرن سنڌين لاءِ ڪيڏي نفرت ۽
 حقارت. پر رهي ساڻن، کائي سندن، ڦرين به ڪين.
 شوخ، ڪوڙو، ڊاڙي پٺاڻ، يعني ”گڊو“ افغان ڏس
 ته هزار ۾ ڪئن نه چرب زبان ايراني سوداگر سان ڌانڌل
 وينو ڪري. اجهو هاڻي ڦٽاري گڏيو ملتانيءَ کي.
 ٺڳه گڏيو ٺڳه کي. هن پاسي ڊگهي جيسلميري ٻڳه
 پشين جي ڏپلاري کي سلام ٿي ڪري ته ٻئي پاسي
 ڪڇ گجرات جي سٿيد عووف واري ٻانهن قلات جي
 بجر چنبي اندر قابو آهي. هي به ڏس! هو سيرو گڏو
 مسلمان نانواڻي سون سون ڪندڙ ڪباب مٿان تيل جي
 ڪيوي ڪئن ٿو اوتي. ڪباب جي بوءِ تي غريب

غر با اچي مڙيا آهن ۽ واٽ تو پاڻي تئين. پر م لسرات
 لهاڻو اوني چوغي لاءِ روپيون چاليهه اُشر فيون تو گهري
 پر اهڙو پاتل ڪٽل آهي جو لهي بارهان به مس. هن پاڻي
 جي دوڪان تي سڪل ميوو، ڪنڊ، مصالح، آفيم ۽ پنگه
 رکيا آهن. چئين کي مال وينو وڪڻي. هت ۾ ساهمي
 ۽ پٽن ۾ کوٽا وٽ. انصاف جي دل ۾ سخت رنج
 آهي. هوڏانهن اکيون پتي نهار! ويچارا ميرا گندا ڪاسبي
 لوهار، قلعيگر، نانارا هن آرهر جي گرميءَ ۾ نڪ نڪ
 وينا ڪن ۽ اڳيان باهه جو مچ اهڙو جو رڍ پڇي پوي.
 پر انهن حشامن انبوهن جو لڪو ڪرڙو آواز ٻڌ. ڳالهائين
 ڪين ٿا جڳ رڙن ۽ وڙهن ٿا. پستو وينا کائين، حق وينا
 پيئن، پر رکي رکي وارو وٺي، واٽ پتي گلي مان اهڙو
 آواز ٿا ڪن جو خدا پناهه رکي. حرفتي هندو چادر
 هيٺان هت هت ۾ ڏيئي اڳهه وينو ناهيندو تڏهين سا
 سانت ذري هوندي، نه ته ٿامي جي هڪ پئسي
 ڪا تر شيءِ وٺندا، وري موٽائيندا، ڏانڊل ڪندا.
 ڏسي وائڙو ٿي ويندين ته مار پيلي! هت وقت ۽
 پورهئي جو ملهه آهي ئي ڪونه. چهچتو راهه جو پر
 ٻيو ٿو پلو. اڪه کي پيو وڻي، پر دل پيئي ٿي. واپارين
 جا چبا وريل مهاندا ڏسي پيو پيئي ٿي. ويهي ويهي
 کوڙ جي اهڙي توف چمندي جو ڪن ڦاٽي پوندا.
 ماڻهو هڪ ٻئي مٿان ڳاهت پر اهڙا جو ساهه پيو منجهي.
 بازار مٿان تڏن جي چير چاٽيل آهي، پر اُس ۽ گرميءَ

لاءِ اهڙو بچاءُ نه آهي جهڙو افغان هزار م پٿر جو ڍڪ، وري هزار م هيڏي آمدرفت سو مٽي ۽ دڙ، يا چڻڪار ڪري ڳپ ۽ چڪ.

ڏاڙهي، ڪين چئي!

برٽن صاحب ڏاڙهين ۽ مڇن جو مزيدار احوال ڏنو آهي: ”ٿورا سال اڳ سنڌين جا ڪپڙا پهري مسافري ڪجي ها ته اهم ڪونه هجي ها، پر اڄ ڪلهه جا انگريز ائين ڪندو ڏسڻين ته جيڪر منيان اچين ۽ ورائي وٺين ڇي ”آهي ته خٽر؟ هاڻي مشرقيين جو ٺٺل ڪرڻ سڳيو آهين. پنهنجو ڪريو ٿو وڃائين.“ نه ته خبر به اٿن ته اسان جا وڏا ائين ڪرڻ م عيب نه ڄاڻندا هئا. مون تار بوش ۽ جهولدار پنجامو پهري ڏنو آهي. ڏاڍي فرحت آهي، نه ته ٽوپلو ۽ پتلو ڏسي اڳي هاري ماڻهو پڇ پائي اُٿي پڇندا هئا، ۽ سندن نينگرين وڃي اندر لڪنديون هيون، ۽ ڪتا ورائي ويندا هئا ۽ ڳاڻو ميهو مال اُٿي پڇندو هو، ۽ فقير فڪرو ويڙهي ويندو هو. هنن جي ليکي ٽوپلي وارو نوشيروان جهڙو انصاف ڪندڙ آهي، يا وٽس قارون جا گنج آهن.

بيو ته جي منهنجي صلاح وٺين ته اها ڪهوسڙي ڏاڙهي جا اٿيئي سا به اڳو پوءِ لهرائي ڇڏ، نه ته هنن سڌويلن ملڪن م رباط ڪلائيندين. تنهنجي ڏاڙهي نه ڪاري، نه ڊگهي، نه لسي، پر ته به جهڙي جي تهڙي نه رکندو. اڄ جي رڳيون مڇون هونديءَ ته توتي بيت

ٺاهيندا ڇي ”پنجاه ورهين جو چوڪر کاڌي تو ڪنهي!“
 شڪر جو هٿ يورپي ڇانوئين واري مردار ڏاڙهي هڪ
 نه ڏسندين. خبردار، ڏسپين مٿان سوئر جي وارن وارو
 برش پنهنجي منهن کي ڏيکارين. هتي ته کپي ميندي
 ۽ نير، تيل ۽ ڦٽي، اهي منهن کي ٺاهوڪو بڻائي
 ڇڏيندڙ. جي پائين ته ولایتي لباس ۾ به ڏاڙهيءَ جو
 مان ٿئي نه ٿو. سونهاريءَ کي ڇڏي به نه ڏج ڄڻ
 ڇم ڏاڙهي ٿي پوي. هتي چوڻي آهي: ”ڊگهي ڏاڙهي،
 ٺاڻو دلبر.“ ڇيله تائين رکي ۽ جڙ مسافريءَ ۾ بيمار
 زال يا جوان نياڻي، يا گهر ڏيڻاڻي پاڻ سان کنيءَ.
 تڪليف ڏسندين. ڇم ڏاڙهيءَ لاءِ اول ته کپي ڪاري
 ريشمي ڳوٺري اُس مٿيءَ کان بچاءُ لاءِ؛ تيل ڇت
 کپيس ته ڪسي نه، رنگ ڌري لڳيس ته زيب نه وڃيس.
 نه ڪتري ننڍڙي ڪجهه مٿان چون ته لڇه لنگهه آهي؛
 نڪي اسانجي سنڌي منشيءَ وانگر سرخي لائڻانس ته
 مٿان چون ته ڪتر ۽ بيهڪ ۾ جهڙو ڪڏ جو نرو ڇي
 ويڇاري غريبيءَ جي منهن مان منشيگيري پيئي بکي.
 جنهن مهل نه ڳالهائين ته پنهنجو ساڄو هٿ وٺي
 سونهاريءَ مٿان پيو ڦير. شد مد سان ڳالهائڻو هجيئي به
 ڏاڙهيءَ جو قسم ڪٽج. ڏسپين مٿان ڏاڙهيءَ سڳوريءَ
 سان گڏ ڪنهن مڪروءَ، بچان جهڙي شيءِ جو نالو ورتو
 اٿيئي. ڏاڙهيءَ تي هٿ رکي ڦوڻ ڏنءِ ته ايمان ڏنءِ.
 ڪو شخص سونهاريءَ جي بي ادبي ڪري يا ڪنهن

ڪڇيءَ ٽڪيءَ شيءِ ڏي اشارو ڪري وهي، ۽ تون
 مان م رهين ۽ ته هميشه لاءِ مردود ڪري ليکيندءِ.
 ڪو ڇڙ م ڏاڙهي م هٿ وجهيئي ته خنجر ڪڍي اهڙي
 ڪميٽي کي اُماڻي ڇڏج دوزخ م. ڪو مرد يا زال
 ڏاڙهيءَ تي به آڱريون رکي توکان رحم گهري ته پنهنجي
 سونهاريءَ جي پٽ رکڻ لاءِ مٿس ترس ڪج. جهيڙي
 لاءِ ڪر نهن هجيئي ته واهه نه ته ڪنهنڪي بي ڏاڙهي
 ڪري مٿان سڏيو اٿيئي. ڪنهنڪيءَ سونهاريءَ
 م ڪڪ يا اُن ڪٿو ڏسن ته مٿان هٿ وجهي ڪڍين
 پر پنهنجيءَ تي هٿ گهمائي اشارو ڏجانس.
 هاڻ اڄ مڃن ٿي. جي سڀني سان دوستاڻو رستو
 ڳنڍڻو هجيئي ته شهر وٺائي مٿئين چپ سان سنوٽ
 ڏيارين ۽ باقي پڇڙين کي ڇڏي ڏي ته پل پيئون مڙا
 ڪن. جي پائين ته زاهد نظر اچان ته ڪتري پتي ڀون
 جهڙو ڪري بهارين. جي شيعن سان اُٿڻ وهڻ چاهين
 ته ڇڏي ڏين تانجو به بهارا ڪڙا ٿي بهن. پر جي پهلوان
 ليڪڻ ٿو گهرين ته موڙي وٺي لڪ اکين سان ڪٽي
 لڳائين. ڏسين مٿان وڙهڻ مهل موڙ ڏيڻ وسري وڃيئي.
 اوڏيءَ مهل چاڻ ته شينهن گڇڻ مهل پنهنجو پڇ ٿو
 مروئي، پر جي سلوڪ سميت چار ڏهاڙا ڪاٽا اٿيئي ته
 پڇڙين کي ڇڏ ته هيٺاهين وٺي پيئون نمڻ.

چونڊ عمدا ڪتاب

پڻڪٽي ۽ قومي ناول	پڻڪٽي آکاڻين جا ڪتاب
چتر سال ۱-۱۴-۰	چندن ۰-۱۴-۰
شوا جي ۱-۴-۰	پارس مٽي ۰-۱۴-۰
آئند من ۱-۴-۰	بي بها رتن ۰-۱۲-۰
گپت گود نا ۱-۴-۰	گلالي مڪڙيون ۰-۱۰-۰
ستونٺ ڪور ۱-۰-۰	جيوت جا ورق ۰-۱۰-۰
نارن جو اڀياس ۰-۱۴-۰	چرٿر سينگار ۰-۱۰-۰
ستپاما ۰-۱۲-۰	گلالي ڦهارو ۰-۸-۰
گنگا جو ڪٽنب ۰-۱۲-۰	بھاري بوندون ۰-۸-۰
رنجيت ڪنور ۰-۸-۰	ڇمن جو ميوو ۰-۸-۰
سلچڻي ڌي ۰-۸-۰	ستپرو ۰-۸-۰
نازڪ گلڙا ۰-۱۰-۰	رتن کاڌ ۰-۸-۰
آدرش ناري ۰-۱۰-۰	باغ بهار ۰-۸-۰
اورنگزيب ۰-۱۰-۰	لالڙيون ۰-۸-۰
راجا اشوڪ ۰-۱۰-۰	هيران جو هار ۰-۶-۰
راجا جنڪ جو سپنو ۰-۱۲-۰	لعل رتن ۰-۶-۰
چندراواي ۰-۱۴-۰	نورتن ۰-۶-۰
به سڪيون ۰-۶-۰	منوهر موتي ۰-۴-۰
ليلان ۰-۶-۰	موتين جو هار ۰-۴-۰
منور ما ۰-۸-۰	چار چتر ۰-۴-۰
گرو گوبند سنگ ۰-۱۰-۰	چندر پال ۰-۴-۰

ڪوڙومل سنڌي ساهت منڊل

حيدرآباد سنڌ.

عمدا ڪتاب

- ۰-۸-۰۰ من ودي
۰-۱۲-۰۰ اسپين سڪون ڪيئن ٿا
۰-۱۴-۰۰ هندو ٽرم پر ڪاش
۱-۰-۰۰ لطيفي ستر
ڪاري پاڻي جي
۰-۱۰-۰۰ ڪهاڻي
۰-۱۰-۰۰ پڳت مالها ۲ پاڳا
۱-۰-۰۰ ڪڪ رات ناٽڪ
۰-۲-۰۰ سمنڊ جا سمنڊ
۰-۸-۰۰ ٿڌو آبهنشد
۰-۶-۰۰ سمنڊ جا مڻيا
۰-۸-۰۰ ديدار جوتش
۲-۰-۰۰ ڪورسٽ جي پيروي
۰-۵-۰۰ هندو پرڀ
۰-۸-۰۰ ڪالگريس گولڊن جيلي
۰-۸-۰۰ قومي ساهت
۰-۱۰-۰۰ هيرون جو هار
۰-۴-۰۰ ڪورم يوگ
۰-۴-۰۰ هري درشن
۰-۴-۰۰ اسلام جو پيغمبر
۱-۰-۰۰ سواڊي ديانند سرسوتي

تندرستيءَ تي ڪتاب

- ۲-۱-۰۰ قدرتي علاج
۱-۴-۰۰ يوگ آسٽ
۰-۱-۰۰ گهرو رواجي علاج
۰-۱-۰۰ شمسي طب
۰-۱-۰۰ تندرستي سکيا
۰-۱-۰۰ راجائي رسويو
۰-۱-۰۰ گهرو ڊاڪٽر
۱-۰-۰۰ سمنڊن شاستر
۰-۴-۰۰ سچو سڪ
۰-۲-۰۰ سلھ
۰-۵-۰۰ استري رهبر
۰-۵-۰۰ تندرستي جو رهبر

شعر جا ڪتاب

- ۰-۱۰-۰۰ سامونڊي سپون
۰-۵-۰۰ روپ مالا
۰-۵-۰۰ ديوان غاڪي
۰-۱-۰۰ انپو ولاس
۰-۱-۰۰ سڪه سائر
۱-۰-۰۰ امربھ ويس

ڪوٽرومل سنڌي ساهت منڊل

ڪاھي رستو، حيدرآباد سنڌ.

نوٽ:- وڏي لسٽ لکڻ تي سوکلي ويندي.

رتن

سنت جو هڪ ئي سند ر

۽

سسنتو ماهوار رسالو

هر مهيني مشهور آدرشي، عمدت ۽
اثرائين آکاڻين، دل چڪيندڙ ناٽڪن،
سندر تصويرن ۽ دلچسپ شعرون سان
نڪرندڙ. سال شروع سپٽمبر کان.
گراهڪن کي سوا ۾ سو صفحن جو ڀيٽ
جو پستڪ ۽ ساليانو نمبر ملند.

ساليانو چندو فقط ۾ روپيا.

اڄ ئي گهرايو -

مئنيجر "رتن" ڪراچي.

گهر گهر ۾ هٽڻ گهرجن

رتن ساهتيه منڊل جا با تصوير ڪتاب

۰-۸-۰

امله موتي

۰-۸-۰

لالڙيون

۰-۶-۰

لال رتن

۰-۶-۰

نورتن

۰-۴-۰

اتهاس جا پرڏا (ٺاڻڪ)

۰-۲-۰

پاء پيٽ يا پتي پتي؟

”طوفاني رنگه“

تنگور جي بي نظير ٺاول - گهر و جيوٽ
جو هو بهو فوٽو - قدرت جي ڪارنامن مان
مان هڪ سچو چتر - طوفان جو قهر! هڪ
دارين استري نوجوان وڪيل جي اڳيان
پتنيءَ جي روپ ۾ اچي ٿو وڃي. استري
بي خبر آهي. نوجوان جي دل ٻئي هنڌ
اڙيل آهي. هڪ عجيب غريب مسئلو -
پڙهي حيران ٿيندا. پنج ڀاڱا گڏ اڍائي روپيه.
جدا ۳ ڀاڱا هر هڪ ۸ آنه. پويان ٻه هر هڪ
۱۲ آنه.

لکڻ: مئجيڪر ”رتن“ ڪراچي.

رتن ساهتيه منڊل ڄاڻ ڪتاب ملي سگهندا:

ڪوڙو مل سنڌي ساهت منڊل، ڪاهي دستو، حيدرآباد.

ميراثي سنڌي

سنڌ جا مير

پڙهندڙ نسل . پ ن

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ”اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻِڪَ ”لڙهندڙ نسل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:
انڌي ماءُ جڙيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لڙهندڙ، ڪڙهندڙ، ڪڙهندڙ، ٻرندڙ، چُرندڙ، ڪِرندڙ، اوسيئڙو ڪَندڙ، پاڙي، ڪاڻو، پاڇوڪڙ، ڪاوڙيل ۽ وڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگهجي ٿو، پَر اسان انهن سڀني وچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان ڪڍي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعني e-books ٺاهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهڻ ۽ هِڪَ ٻئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻڻَ جي آسَ رکون ٿا.

پڙهندڙ نسل (پَن) ڪا به تنظيم ناهي. اُن جو ڪو به صدر، عهديدار يا پايو وجهندڙ نه آهي. جيڪڏهن ڪو به شخص اهڙي دعويٰ ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو ڪوڙو آهي. نه ئي وري پَن جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو به ڪوڙو آهي.

جهڙيءَ طرح وڻن جا پَن ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اهڙيءَ طرح پڙهندڙ نسل وارا پَن به مختلف آهن ۽ هوندا. اُهي ساڳئي ئي وقت اداس ۽ پڙهندڙ، ٻرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وڙهندڙ ۽ پڙهندڙ به ٿي سگهن ٿا. ٻين لفظن ۾ پَن ڪا خصوصي ۽ تالي لڳل Exclusive Club نه آهي.

ڪوشش اها هوندي ته پَن جا سڀ ڪم ڪار سهڪاري ۽ رضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي ته ڪي ڪم اجرتي بنيادن تي به ٿين. اهڙي حالت ۾ پَن پاڻ هڪٻئي جي مدد ڪرڻ جي اصول هيٺ ڏي وٺ ڪندا ۽ غير تجارتي non-commercial رهندا. پَن پاران ڪتابن کي ڊجيٽائيز digitize ڪرڻ جي عمل مان ڪو به مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊجيٽائيز ڪرڻ کان پوءِ اهم مرحلو ورهائڻ distribution جو ٿيندو. اهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو ته ڀلي ڪمائي، رڳو پَن سان اُن جو ڪو به لاڳاپو نه هوندو.

پَن کي کليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي ته هو وَس پٽاندڙ وڌ
 کان وڌ ڪتاب خريد ڪري ڪتابن جي ليکڪن، ڇپائيندڙن ۽
 ڇاپيندڙن کي همٿائن. پر ساڳئي وقت علم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ
 کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪنهن به رڪاوٽ کي نه مڃن.
 شيخ اياز علم، ڄاڻ، سمجھ ۽ ڏاهپ کي گيت، بيت، سٽ،
 پُڪار سان تشبيهه ڏيندي انهن سڀني کي بمن، گولين ۽ بارود
 جي مد مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو ته:
 گيت به ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪرڻ ٿا.

... ..

جئن جئن جاڙ وڌي ٿي جڳ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ ڇڻن ٿا؛
 ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موٽي منجهه پهڙ ڇڻن ٿا؛

... ..

ڪالهه هيا جي **سُرخ گلن** جيئن، اڄڪلهه **نيلا پيلا** آهن؛
 گيت به ڄڻ گوريلا آهن.....

... ..

هي بيت اُٿي، هي بم- گولو،

جيڪي به ڪٽين، جيڪي به ڪٽين!

مون لاءِ ٻنهي ۾ فرقُ نه آ، هي بيتُ به بم جو ساٿي آ،

جنهن رڻ ۾ رات ڪيا راڙا، تنهن هڏ ۽ چم جو ساٿي آ -

ان حساب سان اڻڄاڻائي کي پاڻ تي اهو سوچي مڙهڻ ته

”هاڻي ويڙهه ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نه

وڃايو“ نادانيءَ جي نشاني آهي.

پَنَ جو پڙهڻ عام ڪتابي ڪيڙن وانگر رڳو نصابي ڪتابن تائين محدود نه هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڍي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَنَ نصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نسل جا پَنَ سڀني کي **ڇو، ڇا، ۽ ڪيئن** جهڙن سوالن کي هر بيان تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوٺ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جواب ڳولڻ کي نه رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اڻٽر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان به پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي ان سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون پاڪي پائي چيو ته ”منهنجا پاءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَنَ پَنَ جو پڙلاءُ.“
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)